

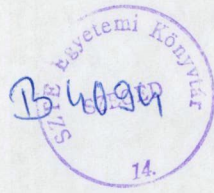
PhD-dolgozat

Dér Terézia

*Szent István és Szent László alakja magyarországi latin nyelvű liturgikus
énekekben*

Szeged

2004

TARTALOMJEGYZÉK

ELŐSZÓ.....	1
I. BEVEZETÉS.....	3
1. A latin nyelvű liturgia kialakulása.....	5
2. A latin nyelvű liturgikus énekek.....	12
3. A liturgikus ének főbb képviselői.....	19
4. A kereszténység felvétele és a latin nyelvű liturgia meghonosodása a magyaroknál.....	43
II. SZENT ISTVÁN KIRÁLY ALAKJA A LITURGIKUS ÉNEKEKBEN.....	50
1. Szent István király alakja a zsoltoszmákban.....	50
1a. Szent István király első zsoltoszmája.....	51
1b. Szent István király második zsoltoszmája.....	63
1c. Szent István király harmadik zsoltoszmája.....	104
2. Szent István király alakja a himnuszokban és a sequentiákban.....	106
2a. A <i>Gaude mater ungaria</i> kezdetű himnusz.....	108
2b. A <i>Corde voce mente pura</i> kezdetű sequentia.....	119
2c. A <i>Novum genus melodiae</i> kezdetű sequentia.....	126
2d. A <i>Gaudet celi nova luce</i> kezdetű himnusz.....	132
2e. A <i>Jam lucis orto sidere</i> kezdetű himnusz.....	139
III. SZENT LÁSZLÓ KIRÁLY ALAKJA A LITURGIKUS ÉNEKEKBEN.....	144
1. Szent László király alakja a zsoltoszmában.....	145
2. Szent László király alakja a himnuszban és a sequentiában.....	181
IV. ÖSSZEGZÉS.....	195
V. BIBLIOGRÁFIA és rövidítésjegyzék.....	202

ELŐSZÓ

Szent István és Szent László király alakja magyarországi latin nyelvű liturgikus énekekben című dolgozatom Előszavában arról kívánok említést tenni, hogyan találtam rá e témára. Tudományos kutatásaimat egyetemi hallgatóként Horatius nyelvének és stílusának vizsgálatával kezdtem. 1977-ben e tárgykörben készítettem el, majd védtem meg *A kettős kötésű dativus Horatiusnál* című bölcsészdoktori értekezésemet.

Egyre elmélyültebb Horatius-kutatásaim során tudatosodtak bennem azok a reminiscenciák, amelyek az antikvitás e kiváló költőjének hatásáról tanúskodnak a középkori európai irodalom számos területén: egyebek mellett a latin nyelvű keresztény költészetben s nem utolsósorban a magyarországi középlatin irodalomban. E vonatkozásban elegendő csupán a 4-5. századi Prudentiusra, illetve Szent István király ún. kisebbik legendájára utalni. Így érdeklődésem eredeti témám mellett fokozatosan a magyarországi középkori latin nyelvű irodalomra is kiterjedt. Hasonló jellegű munkálkodás számos magyar klasszikus-filológus esetében is kimutatható. Évtizedek óta több hazai klasszikus-filológus tekintette és tekinti fontos tudományos feladatának a magyarországi középlatin irodalom különböző – nem utolsósorban történeti – aspektusú vizsgálatát.

A magyarországi latin nyelvű liturgikus költészet kutatásának jelentőségére s a témában rejlő – a magyar történelem bizonyos kérdéseinek vizsgálata szempontjából fontos – lehetőségekre néhai Kristó Gyula professzor úr hívta fel figyelmemet, s támogatta első próbálkozásaimat. Segítségéért és kitüntető figyelméért utólag is köszönettel tartozom neki.

További ösztönzést jelentett számomra a közép- és neolatin kutatások világszerte tapasztalható fellendülése. E folyamatba illeszkedik szervesen Karunkon a Bizantinológiai és Középlatin Tanszéki Csoport, valamint a Neolatin Tanszéki Csoport működése, országos

szinten pedig a Magyarországi Neolatin Egyesület megalakulása. Ez utóbbinak egyik alapító tagja s szegedi tagozatának titkára vagyok. Miután a fenti tárgykörben megjelent első tanulmányaim kedvező visszahagra leltek, s a kutatás folytatására több biztatást is kaptam, fokozatosan összeállt és kikerekedett a jelen értekezés anyaga.

I. BEVEZETÉS

A dolgozat azt vizsgálja, milyen portrét festenek a középkori magyarországi latin nyelvű liturgikus énekek – a tiszteletükre készített zsolozsmák antifonái és responzoriumai, valamint a himnuszok és sequentiák – két szentté avatott királyunkról, I. Istvánról és I. Lászlóról. Munkánk során támaszkodunk a téma kutatásában eddig elért eredményekre, több ponton megerősítve és további érvekkel alátámasztva azokat, néhány helyen pedig megpróbálunk új megállapításokat és szempontokat felvetni. A Szent István és Szent László tiszteletére készült énekeket több – liturgiai, történeti, irodalom-, művelődés-, eszme- és zenetörténeti – szempontból vizsgálja a tudomány. Az általunk tanulmányozott szövegek kiadása Falvy Zoltán és Mezey László, Dreves és Blume, Dankó József, Kniewald Károly, Török József és Holl Béla kutatásainak eredménye. A kéziratok feltárásában Radó Polikárp szerepe igen jelentős. A zenetörténeti elemzések Falvy Zoltán, Dobszay László, Rajeczky Benjamin és Szendrei Janka nevéhez fűződnek. Liturgiában betöltött szerepük, irodalom-, művelődés- és esztétörténeti vonatkozásaik vizsgálatában Csanád Béla, Kniewald Károly, Mezey László és Török József képviseli a kutatás fő vonulatát. E liturgikus énekek bizonyos aspektusai továbbá felmerülnek a középkori magyar történelem kutatóinak munkáiban is. Komplex elemzéseinkben az énekek szövegének és tartalmának tulajdonítunk kiemelt szerepet, megemlíjtük azonban a zenetörténetben kikristályosodott álláspontokat is, különösen akkor, ha valamely ének keletkezési idejének meghatározásában ezeknek döntő szerep jutott. Az egyes munkákat nagymértékben mint irodalmi alkotásokat vizsgáljuk, belehelyezve azokat a korabeli Európa más országaiban keletkezett hasonló jellegű művek sorába. Figyelmet fordítunk azokra a liturgikus és egyéb irodalmi munkákra, amelyek az alapot vagy egyenesen a mintát szolgáltatják az általunk vizsgált énekek keletkezéséhez. Kutatjuk továbbá, hogy az adott alkotás az általa ünnepelt hősnek

mely tulajdonságait emeli ki, mely érdemeknek juttat prioritást, hogyan állítja elének a megénekelt személyt mint saját korának jellegzetes alakját, s rámutatunk arra, mennyire felel meg ez a portré a történettudomány által kialakított képnek, vagy miben tér el attól. Ez utóbbi kérdés átvezet bennünket vizsgálódásunk másik fontos – történeti jellegű – területére: mennyiben tükrözi az elemzett alkotás a keletkezésének korában uralkodó politikai és eszmei törekvéseket, elsődleges – liturgikus – funkciójának betöltése mellett kikre és milyen értelemben kíván hatni, tekinthető-e történeti forrásnak, s ha igen, milyen megszorításokkal.

Mielőtt a felvetett kérdések tárgyalásához hozzánk, röviden sorra vesszük a latin nyelvű liturgia kialakulásának főbb állomásait s azt, hogy milyen szerepet töltött be e szerzésben az ének. Néhány mondat erejéig érintjük ezen munkák műfajának problematikáját, valamint történetének kiemelkedő periódusait és alkotóit. Bevezetésünk utolsó pontjaként vizsgáljuk, hogyan jutott el a magyarság a kereszténység felvételéhez, s ennek szerves következményeként hogyan honosodott meg nálunk is a latin nyelvű liturgia.

1. A latin nyelvű liturgia kialakulása

A kereszténység kialakulásával és terjedésével párhuzamosan fejlődött követőinek közösségi istentisztelete, épült és gazdagodott egyházszerkezete. A folyamat erőteljes lendületet vett az új vallás állami elfogadásával, az üldöztetés megszűnésével. Constantinus császár (306–337) kezdeményezésére 313 februárjában Mediolanumban rendezték a keresztények helyzetét. A kiadott rendelet biztosította a kereszténység számára az egyenjogúságot a többi vallással, követői számára pedig a lelkiismereti és kultuszszabadságot.¹ A liturgia keleten és nyugaton más-más formában rögzült, tartalma azonban lényegét tekintve változatlan maradt.² Az istentisztelet rendje fokozatosan alakult ki. Az őskeresztény liturgia magja a „Bibliaolvasás zsoltárkeretben” és az Eucharisztia.³ A keresztény kultusz központi cselekménye a „kenyértörés”, amelynek ideje az apostolok korában este volt, hamarosan azonban megelőzte a virrasztás, így 150-ben már a hajnali órákra tevődött át. A szertartás első része a szent könyvek olvasásából, zsoltározásból és hitoktatásból állt, s ideje a szombatról vasárnapra virradó

¹ Török 1999b. I. 57–58.

² A rövid liturgiátörténeti áttekintés vezérfonalát az alábbi munkák vonatkozó részei képezik: Dobszay 1993.; Rajeczky 1981.; Török 1985.; Török 1999a.; Török 1999b.; Török 2000.; Vogel 1986.

³ Rajeczky 1981. 18-19. A legkorábbi időkről Szent János írásai, valamint a valószínűleg 100 körül Szíriában keletkezett Didakhé (A tizenkét apostol tanítása) nyújt hiteles ábrázolást. Ennek tizennegyedik fejezete vonatkozik az Eucharisziára. Török József az Eucharisztia tartalmi lényegének állandósága és a szertartások implicit sorrendje alapján hangsúlyozza a szentmise folyamatos meglétét, „még akkor is, ha a rítusegyüttes csak jóval később kapta a mise elnevezést”. Érinti az Eucharisziát Római Kelemen pápa is a korintusi híveknek a 96. évben írott levelében. Szent Ignác, az antiochiai egyház második püspöke 110 tájáról származó leveleiben az Eucharisziáról szólva az utolsó vacsora, a kereszttáldozat és a keresztény istentisztelet közötti kapcsolatot fejti ki. Liturgiátörténeti szempontból jelentős adatokat tartalmaznak Szent Jusztinosz művei is, amelyek a 2. század közepén keletkeztek, továbbá kiemelkedő forrás Római Hippolitosz 215 körül keletkezett *Traditio Apostolica* című munkája. (Török 1999b. I. 18-19., 45-49.)

éjszaka volt. A második rész lényegét az áldozat-kenyértörés képezte.⁴ A kultikus élet irányítója, a szentségek őre, a keresztény közösség feje a püspök volt. Az episcopos mellett működött a papok és a diakónusok testülete. Az istentiszteleteket a legkorábbi időkben magánházakban tartották. A 2. század végétől fogva rendelkeztek a közösségek e célra külön épületekkel, s a bazilika-épülettípus 260-300 között vált általánosan elfogadottá.⁵ A kereszténység történetének kezdetétől fogva tisztelet övezte a Jézus Krisztushoz legközelebb álló személyeket: anyját, Keresztelő Szent Jánost és az apostolokat. István első vértanú mártíromságáról megemlékezik az Apostolok Cselekedeteinek könyve. A keresztényüldözések során meghalt (*martyres*), valamint elítélt, de a mártíromságot valamilyen ok miatt elkerült (*confessores*) személyeket a közösségek tiszteletben részesítették. Emléküket megőrizték, mennyei születésük napját megünnepezték, és égi közbenjárásukat kérték.

A kezdeti időkben a keresztények túlnyomó része görögül beszélt, s nyugaton is azok körében terjedt el először az új vallás, akik ismerték ezt a nyelvet: Rómában, Gallia déli területein és Észak-Afrikában. A latin nyelv 200 táján először Észak-Afrikában diadalmaskodott a görög fölött, majd 250 és 400 között Rómában is kiszorította azt.⁶ Vogel felhívja a figyelmet a liturgikus irodalom Rómán kívüli megélénkülésére a 4. század utolsó harmadában, s ennek során a nyugati egyházban a *canon missae* mellett kialakuló saját szövegek megjelenésére. A szerző a latin kereszténység bölcsőjét a „római Észak-Afrikában” jelöli meg.⁷ Rajeczky Benjamin rámutat: a liturgiátörténészek egyetértének abban, hogy a római misekánon (az ősi

⁴ Török 1999b. I. 44.

⁵ Török 1999b. I. 49. Az építészet és liturgia kapcsolatára vonatkozóan: Bouyer 2000.

⁶ Török 1999b. I. 40., 50.

⁷ Vogel 1986. 34.: „One thing is sure: the beginnings of this creative renewal are not to be discovered at Rome. ... Rather, it was in Roman North-Africa, the cradle of Latin Christianity, that the creative stirrings were to be felt.”

Eucharisztia) latin szövegének alapváltozata a 4. században már elkészült. Ugyanakkor létrejöttek a nyugati liturgiát a keletiektől megkülönböztető imasorozatok, amelyek az ünnepek sorával együtt változtak, s kialakultak az Eucharisziát bevezető prefációk is.⁸

A latin nyelvű liturgia kialakulása – a keleti és nyugati liturgiák közös alapjára mutató mag megőrzése mellett – nem jelentette a szigorúan mindenütt kötelező teljes egységet. Keleten és Nyugaton egyaránt létrejöttek olyan központok, amelyek a liturgia fejlődésének kristályosodási pontjaivá váltak. Nyugaton Itália, Hispánia, Gallia és az ír sziget jelentették e területeket. A korszak latin nyelvű liturgiájának lényegi egységét azonban az egyes centrumok sajátos szokásrendje nem veszélyeztette.⁹ Az apostoli egyházak közül kiemelkedett Róma. „A liturgikus élet megszervezésében buzgólkodó pápák ... munkájának, a nagy egyházatyák ... szellemi erőfeszítéseinek, az ókeresztény bazilikák liturgikus életének köszönhető a római liturgia nagyszerű épületének felemelése.”¹⁰ *Miltiádész* (311-314), a vallásszabadság elnyerése idején tevékenykedett pápa a római főpapi szék tekintélyét emelte azáltal is, hogy Constantinus császár kérésére közreműködött az észak-afrikai egyház vitás kérdéseinek rendezésében. Az *I. Szilveszter pápa* (314-335) alatt a Péter apostol sírja fölött épült bazilika is hangsúlyozta, hogy a római pápák Szent Péter utódai. Noha a Római Birodalomnak, miután Constantinus császár székhelyét Büzantionba helyezte át, lényegében két fővárosa volt, s közülük a keleti emelkedőben, a nyugati viszont hanyatlóban volt, a pápák Róma elsőbbségét szellemi síkon sikeresen biztosították. *I. Damasus* pápa (366-384) kétségtelennek tartotta Péter apostol utódának vezető szerepét, s – Török József szavai szerint – „a római vértanúk is hadba szálltak Róma szupremációjá érdekében”. A pápa zengzetes vergiliusi hexameterekben magasztalta a Szent Péter és utódai dicsőségét gyarapító római mártírokat. Az 5. század pápái közül kiemel-

⁸ Rajeczky 1981. 33. A mise szerkezetére vonatkozóan: Dobszay 1993. 26-29.

⁹ Rajeczky 1981. 34-35.; Lásd még: Vogel 1986. 34-37.

¹⁰ Dobszay 1993. 20.

kedett *Nagy Szent Leó* (440-461), akinek legfőbb célja az egyház egységének fenntartása és a pápai primátus elismertetése volt. A 451. évi kalkhedoni zsinaton híres levelének felolvasása után elfogadták a „Krisztus egy személy két természetben” hittételt, s az egybegyűlt atyák a következőképpen kiáltottak fel: „Péter szólt Leó által!” A római pápa primátusát hangsúlyozta *I. Gelasius* pápa (492-496) is, és a *Decretum Gelasianum* nevet viselő rendelkezőlevelében részletesen kifejtette azt. *Nagy Szent Gergely* (590-604) a pápákra háruló szeretetszolgálatot is kiemelte. A liturgia terén végrehajtott reformjairól nincsenek pontos ismereteink. Az utókor az ő nevéhez kapcsolja a „gregorián ének”-et. *Johannes Diaconus* 860 körül keletkezett *Gergely-életrajza* tartalmazza mindazon vonásokat, amelyek a legújabb korig jellemezték e pápát. Ennek alapján Gergely volt a „gregorián ének” szerzője, s maga a Szentlélek sugalmazta a dallamokat a pápának. Nagy Szent Gergely szerepét a gregorián ének létrejöttében nem igazolta a tudomány, az elnevezést azonban megtartotta. A kutatások szerint a gregoriánnak nevezett dallamkincs egy része Gergely előtt, döntő többsége azonban az ő tevékenysége után keletkezett. Az egyházi ének rendezésében kiemelkedő szerepet játszott római *Schola Cantorum* használta fel a nagy tiszteletnek örvendő pápa nevét repertoárja elfogadtatására.¹¹ *I. Leó*, *I. Gelasius* és *Nagy Szent Gergely* pápa nevéhez fűződően maradtak fenn szerkönyvek, amelyek fontos liturgiátörténeti forrást jelentenek. Az úgynevezett *Sacramentarium Leonianum*ot és *Sacramentarium Gelasianum*ot tévesen tulajdonítják az említett két pápának, s a *Sacramentarium Gregorianum* címen hagyományozódott gyűjteménynek is csupán egy része megy vissza Nagy Szent Gergely pápa idejére. A róla elnevezett szerkönyvnek nem ő a kompilátora, azonban a sacramentarium néhány szövege tőle származik, s Gergely pápa utasítására gyűjtötték össze az imádságokat is.¹²

¹¹ Török 1999b. I. 76-79.; Rajeczky 1981. 7-9., 32-33.; Dobszay 1993. 13.

¹² Török 1999b. I. 117-154. Nagy Szent Gergely pápa életére és tevékenységére vonatkozóan lásd még: Markus 1997. A *Sacramentarium Leonianum*, *Gelasianum* és *Gregorianum* kérdésköréről: Vogel 1986. 64-102.

Igen lényeges fejlemény, hogy a századok folyamán a liturgiában elvált egymástól a *monasztikus* és a *római*, azaz a *katedrális úzus*. Ez utóbbi eredete a nagy római bazilikák liturgiájában fedezhető fel a 7. és a 8. század folyamán. A világi klérus és a helyi egyházak ezt vették át, s mind alakítottak rajta valamennyit. A monasztikus úzus a szerzetesi igényekhez alkalmazta a liturgiát, s rögzítette azt a benedeki Regulában, követendő példaként a szerzetesek sok-sok nemzedéke számára. A benedeki Regulát követő szerzetesek után újabb és újabb szerzetesrendek jöttek létre, hogy Isten dicsőségét és a hívő emberek üdvét szolgálják. A nyugati egyházban a relatív egységesülés alapja a római liturgia lett, melynek terjedését nagy mértékben elősegítette Nursiai Szent Benedek rendje, s előretörését biztosította a Nagy Szent Gergely pápa korától fellendült térítési hullám.¹³ E folyamat időben Nagy Károly uralkodásától (768–814) VII. Gergely pápaságáig (1073–1085) terjedt. A Karoling Birodalom egyházai a császár szorgalmazására átvették a Róma-városi katedrális úzust, s kiegészítették azt helyi hagyományaikkal. Ily módon kiszorult a gyakorlatból a gallikán rítus, s helyét a regionális változatai ellenére is egységesnek tekinthető úgynevezett *frank-római rítus* vette át, amely a 10. század folyamán a nyugati egyházban egyeduralkodóvá vált. Mindenképpen említést érdemel I. Ottó császárnak (962–973) a liturgiát is ápoló tevékenysége. Ennek eredményeként szerkesztették meg Mainzban a *Német-római Pontificale*-t, a kor legfontosabb liturgikus könyvét, amely Rómába kerülván mintegy megfordította a liturgia addigi terjedési irányát.¹⁴

Az egyre bonyolultabbá és pompázatosabbá váló istentisztelet céljait szolgáló liturgikus könyvek száma fokozatosan nőtt, s az első ezredfordulóra már differenciálódásuk is előrehaladt.¹⁵ A liturgikus könyvtípusok meglehetősen nagy számáról tesz említést Vogel,¹⁶ szertar-

¹³ Dobszay 1993. 20.; Markus 1997. 163-187.

¹⁴ Török 1985. 49-50.; Vogel 1986. 1-3.

¹⁵ Török 1985. 50.

¹⁶ Vogel 1986. 4.: „If we employ the technical medieval terms for all these books, we can enumerate more than a

tások szerint csoportosítva tárgyalja ezeket Dobszay¹⁷. A keresztény liturgiának a kezdetektől fogva szerves része volt az ének. Pál apostol a következőképpen ír: „*et nolite inebriari vino, in quo est luxuria: sed implemini Spiritu loquentes vobismetipsis in psalmis et hymnis, et canticis spiritualibus, cantentes et psallentes in cordibus vestris Domino, gratias agentes...*” valamint: „*Verbum Christi habitet in vobis adundanter in omni sapientia docentes et commonentes vosmetipsos psalmis hymnis et canticis spiritualibus cantantes in cordibus*

hundred titles. Even taking into account duplicate titles and synonyms, we can only reduce this figure by half, which means that we can still count at least fifty kinds of liturgical books. Even for the 15 century twenty-seven varieties of liturgical books can be encountered among the *incunabula*: *Sacramentarium*, *Lectionaria* (Epistle and Gospel books), *Antiphonarium missae* (as distinguished from the *Antiphonarium officii*) or *Graduale* or *Antiphonale* and with *Responsale*, *Troparium*, *Liber sequentialis*, *Psalterium*, *Passionarium*, *Hymnarium*, *Ordines*, *Pontificale*, *Benedictionale*, *Martyrologium*, *Liber manualis* and others.

¹⁷ Dobszay 1993. 35-37.: A miséhez szükséges könyvek: a *Sacramentarium*, amely a celebráns főimáit foglalta magában; a *Lectionarium*, majd differenciálódva a *Lectionarium* és *Evangelarium* könyvpárja, amelyek a szertapok és a lektorok által recitált olvasmányokat tartalmazták; a *Graduale* (korábbi nevén *Antiphonarium Missae*) az éneklésre kijelölt szövegek könyve (később a dallamokkal együtt), amelybe függelékszerűen befoglalták a *Kyrie*, *Gloria* stb. (későbbi összefoglaló néven *ordinarium*) énekeit, valamint a *sequentia*k szövegét és dallamát. A *Graduale*, a *Kyriale* és a *Sequentiale* vagy *Prosarium* külön-külön és egybekapcsolva is elterjedt volt. A *Missale*, a teljes miseanyagot tartalmazó könyv, ha az énekek dallamait is magában foglalja, *Missale Notatum* a neve. A zsolozsmához szükséges könyvek: a *Psalterium*. Többnyire hozzáírták ehhez a *Hymnarium*ot, a himnuszok gyűjteményét; az *Antiphonarium Officii* (később *Antiphonarium* vagy *Antiphonale*) az antifonákat és responzoriumokat tartalmazta; a *Capitulare* a celebráns szövegeit (*capitulumok*, *orációk*) foglalta magában; a *Lectionarium Officii* a *Matutinum* olvasmányait gyűjtötte össze; a *Breviarium* a zsolozsma végzéséhez szükséges anyagot foglalta magában. Ha a dallamokat is tartalmazta, *Breviarium Notatum* a neve. Más szertartásokhoz használt könyvek: *Processionale*, a körmenetek, az *Agenda*, a szentségek és szentelmények, a *Pontificale*, a püspöki szertartások könyve. Az *Intonarium* az énekvezetőknek szükséges intonációkat és szólóverseket rögzítette. A *Liber Ordinarius* (*Directorium* vagy *Consuetudinarium*) az egyes egyházak hagyományait tartalmazó késő középkori könyvtípus.

vestris Deo".¹⁸ Amint Rajeczky Benjamin rámutat, az éneket jelölő három különböző kifejezés: *psalmi*, *hymni*, *cantica spiritualia*, minden valószínűség szerint szinonimaként használatos, mindegyik a zsoltárt jelenti. Olyan nézet is megfogalmazódott, amely szerint a „szívbeli” éneklés nem hangos énekként értelmezendő. Ezzel szemben az Apostolok Cselekedeteiben fellelhető helyen bizonyosan hangos éneklésről van szó: „*media autem nocte Paulus et Silas / adorantes laudabant Deum / et audiebant eos qui in custodia erant*”.¹⁹ Augustinus (354–430), a nagy egyházatya sokat idézett soraiban csupán a himnusz terminust említi, és a következőképpen határozza meg ezt az énekfajtát: „*Hymnus scitis quid est? Cantus est cum laude Dei. Si laudas Deum et non cantas, non dicis hymnum; si laudas aliud quod non pertinet ad laudem Dei, etsi cantando laudas, non dicis hymnum. Hymnus ergo tria ista habet, et cantum et laudem et Dei in cantando hymnus dicitur*”. Rövidebb megfogalmazásban: „*Hymni laudes sunt Dei cum cantu: hymni cantus sunt, continentes laudem Dei*”.²⁰ Sevillai Isidorus (560–636), az antik kultúra nagy átörökítője a következőket írja *Etymologiae* című munkájának egy helyén: „*Hymni sunt cantus continentes laudem Dei*”, valamint: „*At cum Psalmi, Cantica, Antiphonae, Responsoria aequae sint cantus continentes laudem Dei, advertendum est, quod cantus ille debet esse metricus, continens laudem Dei propriam diei, seu Festi quod celebratur*”.²¹ E helyen az Isten magasztalására készült énekek között a *hymnus*, *psalmus* és *canticum* elnevezések mellett megjelenik az *antiphona* és a *responsorium* is, továbbá a tartalmi kritériumhoz formai követelmények csatlakoznak. Az alábbiakban – a terminológia tisztázása érdekében – röviden áttekintjük a liturgikus énekek főbb típusait.

¹⁸ Eph. 5,18-19. és Col. 3,16. (Biblia Sacra 1813., 1823.).

¹⁹ Act 16,25 (Biblia Sacra 1726.); Rajeczky 1981. 16.

²⁰ PL 4.2. 1947-1948.; Uo. 914.

²¹ Etym. VI.19. 178.: In: PL 82. 853.

2. A latin nyelvű liturgikus énekek

A liturgikus énekek két alapvető csoportba oszthatók, amelyek közül az egyiket a mise, a másikat pedig a zsoltosma énektételei alkotják.²² A mise első főrészének állandó énekeként csendül fel a hódolatot kifejező *Kyrie*, a *Gloria*, amely az őskeresztény énekköltészet legjellegzetesebb emléke. A középkorban az ünnepi misét vízhintés előzte meg, amelynek bűnbánatra felhívó és keresztelésre emlékeztető szerepe volt. Ennek tartama alatt énekelték az *Asperges me* kezdetű antifonát és az 50. zsoltár részletét. E két tétel helyett a húsvéti időben a *Vidi aquam* antifona és a 117. zsoltár hangzott fel.

Az első főrész változó (proprium) énektételei az alábbiak: *Introitus*, *Graduale*, *Tractus* és *Alleluja*. Az *Introitus* a nap alap gondolatát megszólaltató énektétel. Azon idő alatt csendül fel, amíg a celebráns és kísérete az oltárhoz vonul és a celebráns megtömjénezi azt.²³ A *Graduale*, a *Tractus* és az *Alleluja* az olvasmányok között énekelt darabok. A *Graduale* a mise első olvasmánya után csendül fel. Nevét onnan kapta, hogy a felolvasó emelvénny lépcsőjéről énekelték. A *Tractus* díszítményes zsoltárének, amelyet felelet és megszakítás nélkül adtak elő.²⁴ Az elnevezés eredetileg az előadásmódot jelölte, amely a körülményektől függően valószínűleg más zsoltározásnál is alkalmazható volt. Az *Alleluja* széleskörű elterjedtségnek örvendett zsoltározó frázisként, refrénként és diadalénekként is. A szentmisében az evangéliumot megelőző énektételként szerepel. Eleinte a húsvét, majd a húsvéti időszak éne-

²²Az áttekintés alapját a következő munkák vonatkozó helyei jelentik: Dobszay 1993. (E művek a gregorián énekkészlet Dobszay által dallamosnak nevezett neumatikus és melizmatikus műfajait teszik ki, illetve a *sequentia* és a *tractus* az úgynevezett új műfajokat jelentik: 292., 324.); Dreves 1908.; Rajeczky 1981.; Uő. 1988.; Szövérfy 1964.

²³Az *Introitus* a később említendő *Communio*val együtt a miseantifona műfaját képviseli: Dobszay 1993. 300. A zsoltosma és a miseantifonák különbségére vonatkozóan: Uo. 301.

²⁴ Rajeczky 1981. 102-103.

ke, a 7. századtól pedig kiterjesztették az év valamennyi vasárnapjára, kivéve a böjti időt. Rajeczky Augustinus szavait idézve állapítja meg az Alleluja éneklése kapcsán: „az örömtől túlradó lélek végeláthatatlan melizmákban fejezte ki magát”.²⁵ A középkori mise előtt körmenetet is tartottak, általában a napi zsoltosmából kiemelt ének, énekek vagy körmeneti himnusz kíséretében.

A mise második főrészének állandó énektételei a *Sanctus* és az *Agnus Dei*. A *Sanctus* a misének legfontosabb, központi helyzetű énektétele, az áldozati főimádság nyitánya. Szorosan kapcsolódik a prefációhoz, amelynek utolsó mondata szerint „a földiek a *Sanctus* éneklése révén az angyalok kórusához társulnak”.²⁶ Az *Agnus Dei* a kenyértörést és a liturgikus békecsókot kíséri, s ebben a funkciójában a 7. században jelent meg.

A mise második főrészének proprium énektétele az *Offertorium*, amely az eucharisztikus főrész elején az adományok összegyűjtését, kiválasztását, oltárra helyezését, tömjénnel való elkülönítését kísérte. A *Communio* az áldozati lakoma alatt felcsendülő ének. Korai eredetét bizonyítja, hogy már az Apostoli Konstitúciókban is található rá utalás a 33. zsoltár szavait idézve: „Ízleljétek és lássátok, milyen édes az Úr”²⁷.

A mise proprium énekei közé sorolható a *sequentia* vagy *prosa* is. A műfaj eredete vitatott. A szakirodalomban több nézet is megfogalmazódott e kérdéssel kapcsolatban. Egyes kutatók szerint bizánci mintákra kell visszavezetnünk, mások – az első név szerint ismert sequentiaszerző – Notker Balbulus St. Gallen-i szerzetes elbeszélésének hitelt adva úgy vélik, hogy az alleluják hosszú jubilusainak könnyebb megtanulására szolgáló segédeszközként indult, s ebből önállósodott a vizsgált énekfajta. Történetében két nagy korszak különíthető el. Az első a 10-11. századi keletkezésű – a már említett Notkerről elnevezett – *notkerianus*

²⁵ Rajeczky 1981. 113.

²⁶ Dobszay 1993. 264.

²⁷ Dobszay 1993. 300.

sequentia korszaka. Ezt követi a 11-12. századi átmeneti korszak után a 12. század második felétől a virágkor. E periódus jellemző sequentiatípusa a „viktorinus” sequentia, amely a párizsi Szent Viktor ágostonos kolostor alkotói köréről kapta a nevét.²⁸

A zsolozsma énektételei alkotják a liturgikus énekek másik nagy csoportját. „A zsolozsma: a zsoltárkönyvnek, kiegészítésképpen más bibliai és költött szövegeknek meghatározott rendbe szerkesztett, a napra szétosztott, közösségben, énekelve (recitálva) történő imádkozása.”²⁹ A zsolozsma éneklésének célja a napszakok megszentelése és a zsoltárkönyv folyamatos imádkozása. A napi zsolozsma (*officium*) nyolc egységből, azaz „hórából” áll. Ezek a következők: *Matutinum* vagy *Vigilia* (az éjszakai vagy közvetlenül a virradat előtti időben), a *Laudes* (hajnalban, esetleg a *Matutinum*hoz kötődve), a *Prima* (a munkanap kezdete), a *Tertia* (9 óra tájban), a *Sexta* (dél körül), a *Nona* (3 óra tájban), a *Vesperás* (alkonyatkor), a *Completorium* (lefekvés előtt). Az úgynevezett „nagy órák” (*horae maiores*): a *Laudes*, a *Vesperas* és a *Matutinum*, az úgynevezett „kis órák” (*horae minores*): a *Prima*, *Tertia*, *Sexta*, *Nona*. A két kategória között helyezkedik el a *Completorium*.³⁰

A zsolozsma énektételei a *zsolozsma-antifonák*, a *responzoriumok*, valamint „az egyes órák kezdetén vagy csúcspontján megjelenő költői *himnusz*”.³¹

A *zsolozsma-antifona* a zsoltár keretverséül szolgál. A két félkar által recitált zsoltár keretezi. Eredetileg valószínűleg nemcsak a zsoltár elején és végén énekelték, hanem gyakran, esetleg minden zsoltárvers után. Arra is van adat, hogy háromszor hangzott fel: a

²⁸ Dobszay 1993. 325-326. A sequentia műfajával kapcsolatban lásd még: Stäblein 1956. A kérdésre még vizs-
szatérünk dolgozatunknak azon részében, amelyben a latin nyelvű liturgikus ének legkiválóbb képviselőinek
munkásságáról szólunk.

²⁹ Dobszay 1993. 29. A zsolozsmára vonatkozóan lásd még: Taft (1993) monográfiáját.

³⁰ Az egyes órák szerkezetére vonatkozóan: Dobszay 1993. 30-32.

³¹ Dobszay 1988. 308.

zsoltár előtt, a doxologia előtt és a zsoltár után. Az *antifona* szövegét legegyszerűbb esetben a zsoltárból meríti, esetleg annak első versét emeli ki. Veheti szövegét a Biblia valamely más könyvéből, s alkalmazhatja a „cento-technikát”, amikor az *antifona* a Szentírás különböző részeiből rakódik össze. Más lehetőségek is vannak. Eredezhet a szöveg vértanúaktákból, egyházi beszédek egy mondatából vagy akár az ókeresztény himnusz-költészet valamely ismert darabjából. A *zsolozsma-antifonák* gazdag készlete zenei szempontból különféle csoportokra oszlik.

A recitált zsoltárokhoz kötődő antifonák mellett meg kell említenünk az *önálló antifonák* műfaját, amely énekek önmagukban is megállnak, zeneileg értelmesek. Liturgikus felhasználásuknak két alapvető területe van. Egy részük a zsolozsmában lel alkalmazásra, amennyiben a *Laudes* vagy *Vesperas* végén *commemoratio* (megemlékezés) vagy *suffragium* (oltalom) található. E két egység a következő részekből épül fel: antifona – versus – könyörgés. A *suffragiumban* felhangzó antifonák külön csoportját alkotják a *Mária-antifonák*. Az *önálló antifonák* alkalmazásának másik fontos területét a körmenetek jelentik. Az itt felhangzó antifonák a *processziós-antifonák*, amelyek a gyertyaszentelés, pálmaszentelés és hasonló szertartások alkalmával csendülnek fel.³²

A zsolozsma *Matutinum*ának minden olvasmányát *responzorium* követi. E darabot nagy-responzoriumnak, azaz *responzorium prolixum*nak nevezik. Ezen énekek egyik csoportja a zsoltárokból meríti szövegét, más responzoriumok azon szentírási könyvből eredeznek, amelyet a *Matutinumban* olvasnak. A szentek ünnepein gyakorta a vértanúaktákból, életrajzokból összeállított responzoriumok csendülnek fel. A kis órákban a *Capitulum* (a celebráns által recitált szentírási mondat) után rövid responzorium, azaz *responzorium breve* hangzott fel.³³

³² Az antifona kérdésköréről lásd: Dobszay (2003) átfogó munkáját.

³³ A *responzorium prolixum* és *responzorium breve* vonatkozásában lásd: Dobszay 1993. 316-319.

A zsolozsma sajátos formája az 1000 körül megjelenő *rimes officium* vagy *ritmikus officium*. Előfordulnak külön-külön is a csak ritmizált, illetve csak rimes egységekből felépülő alkotások. E két tendencia összekapcsolódása eredményezi a valódi *verses officiumot*.³⁴ A szakirodalom Maria Guido Drevest tekinti a műfaj felfedezőjének. A neves kutató definíciójában hangsúlyozza, hogy a verses officium olyan, gondosan tagolt, önmagában zárt és kerek egész, egy napra, annak óráira szóló könyörgés, amelyben a himnuszokon kívül az antifonákat és responzoriumokat is rím és ritmus ékesíti.³⁵

A verses officiumok első példái közé sorolható a 10-11. századi keletkezésű Szentháromság-officium, valamint Szent Anna zsolozsmájának bizonyos tételei. A műfaj virágkorát a 12-13. században élte, s egyik kiváló példája Becket Tamás officiuma. Szent István király officiumának 11. századi tételei rimes prózában készültek, 13. század végi verses zsolozsmája nemzetközi összehasonlításban is a műfaj legkiválóbb alkotásai közé tartozik. Verses tételek alkotják a Szent László- és a Szent Imre-officium nagy részét is.³⁶ Későbbi mondanivalónk szempontjából igen fontosnak tartjuk Dobszay László megállapítását a verses zsolozsmák népszerűségét és elterjedtségét illetően. Noha a műfaj az egész középkoron át népszerű maradt, a „verses zsolozsmáknak csak igen kis része került ... egyetemes használatba. Funkciójuk (és vonzóerejük) éppen az volt, hogy az egyes országok, közösségek, intézmények saját ünnepeiket ékesítsék fel velük. Amilyen szűk körre terjedt a szent tisztelete, olyan szűk körben fogadták be officiumát is, hacsak nem vetélkedett ugyanarról a szentről szóló több

³⁴ Dobszay 1993. 299.

³⁵ Dreves AH V.6.: „Das Reimoffizium ist ein sorgfältig gegliedertes, in sich geschlossenes und abgerundetes Ganzes, ein liturgisches Tages- und Stundengebet, in dem nicht nur die eingeleiteten Hymnen, sondern sämtliche Antiphonen und Responsorien, mit Ausnahme der Psalmen und Lectionen, in Rhythmus und Reim gekleidet erscheinen”. A műfajra vonatkozóan lásd még: Irtenkauf 1963.

³⁶ A magyar szentek zsolozsmáiról lásd még: Dobszay 2003. 398-405.

offcium is egymással a befogadásért”.³⁷

A zsolozsma kapcsán meg kell említenünk a *himnusz*t, amely a klasszikus gregorián egyetlen verses műfaja. Megjelenését a kutatás a 4. századra teszi, s Ambrosius milánói püspök nevéhez kapcsolja. Szent Benedek Regulájában (528 táján) éneklését már minden órában előírja, Róma azonban csak 1000 körül fogadta be a zsolozsmába. Az officium-himnuszok az egyes kánoni órák kezdetén és belső csúcspontján csendültek fel.³⁸

E helyen fontos tudatosítanunk, hogy e szűkebb értelemben vett himnusz-értelmezés mellett a szakirodalomban fellelhető a himnusz-terminus tágabb felfogása is, amely szerint e név alatt foglalhatók össze mindazon énekek, amelyek vallásos tartalmat hordoznak. Ezen értelmezés szerint mindazon vallásos tartalmú énekek, amelyek közösségi istentisztelet céljára készültek, a liturgikus himnusz kategóriájába sorolhatók.³⁹

A liturgikus énekek közé sorolható a *tropus* is, amely már meglevő szövegbe történő betoldás, bővítmény. A mise és a zsolozsma bizonyos énekeibe ékelődve egyaránt megtalálható. A betoldás lehet szövegi, zenei, valamint szövegi és dallami. A már kész liturgikus műhöz való kapcsolódása különböző típusokat mutat. Elméletileg minden ének tropizálható, a gyakorlatban azonban vannak gyakran és kevésbé gyakran tropizált műfajok. A *responzorium* és az *Alleluja* például valósággal vonzza a *tropust*.⁴⁰

Áttekintésünk végén említést teszünk azon vallásos tartalmú alkotásokról is, amelyek nem a közösségben történő éneklésre, tehát nem liturgikus célra szolgálnak, hanem magá-

³⁷ Dobszay 1993. 299.

³⁸ Dobszay 1988. 308.; Uő. 1993. 305.

³⁹ Szövérfy (1964. I. 29.) például e csoportba (Liturgische Hymnen) sorolja az alábbi énektípusokat: Brevier-Hymnus (Offizium-H.), Sequenz (liturgische Prosa), Reimoffizium (Historia), Tropus (Verbata) Prozessionshymnus (Versus).

⁴⁰ Dobszay 1993. 327-329.

nyos, elmélkedő alkalmazásra valók. Ezek egyik jellegzetes darabja a német nyelvű szakirodalomban *geistiges Lied*nek és *Leselied*nek is nevezett „ének”, amely az egyes hívők lelki épülését szolgálja, magánáhitat céljaira, olvasásra, s nem éneklésre készült. A magánáhitatra szánt műveknek az idők folyamán sajátos formái alakultak ki. Ezek közé tartoznak az úgynevezett *hóradalok*, melyek rímes imádságok, s a nap kanonikus szakaszaira egy-egy strófát vagy strófacsoportot írnak elő.

Érdekes típust képviselnek a *glosszadalok*. Lényegük az, hogy valamely ismert imádság egyes szavait kifejtik, körülírják egy-egy strófában. Igen gyakoriak az ilyen költemények az alábbi imádságokhoz kapcsolódva: *Pater Noster*, *Veni Creator*, *Salve Regina*, s különösen sokszor fordulnak elő az *Ave Maria*-hoz kötődve.

A szentírási Zsoltárok Könyvével azonos elnevezésű *psalteriumok* 150 strófából álló költemények, amelyek legtöbbször Krisztushoz vagy Máriához szóló könyörgéseket tartalmaznak. Eredetileg minden egyes versszak a strófaszámának megfelelő számú zsoltárhoz kapcsolódott. Idővel ezek a kötődések eltűnhettek. A *rosariumok* 50 szakaszból álló könyörgések, amelyek nem a zsoltárokhoz, hanem a rózsafüzér 50 *Ave Maria*-jához kapcsolódnak.⁴¹

A liturgikus és nem liturgikus használatú darabokat elkülönítő csoportokon kívül a kutatás a kettő között elhelyezkedő, átmeneti jellegű darabokat is megkülönböztet. Szövérfy például ebbe – a *Zwischenformen* elnevezést viselő – csoportba sorolja egyebek mellett a *conductust* és a *cantiot* is.⁴² A rövid műfaji áttekintés után a latin nyelvű liturgikus énekek legkiválóbb alkotóit említjük meg kronológikus rendben haladva.

⁴¹Dreves 1908. XI-XII.

⁴²Szövérfy 1964. I. 29. Lásd még: Handschin 1954.

3. A liturgikus ének főbb képviselői

Az ókeresztény korszak a klasszikus római költészetben gyökerezik. Az antik időmértékes formában új tartalom jelenik meg. Sík Sándor szavai szerint: „A latin forma előkelő időmaiba korán beleömlött a provinciák fiatalabb népeinek lobogó fantáziája”.⁴³ Az első ismert ókeresztény latin himnuszköltő a nagy egyháztanító, *Hilarius* (†367?), Poitiers püspöke. Hieronymus *Liber hymnorum* címen említi Hilarius különböző versmértékben írott himnusza-inak gyűjteményét. Ebből csupán három töredékes darab maradt ránk, melyek komoly dogmatikai kérdéseket tárgyalnak. Versmértékük a római hagyományokhoz köti e munkákat. Az első himnusz (*Ante saecula qui manes*) esetében két aszklepiadészi disztichon alkot egy olyan strófát, mely Horatiusnál is megtalálható. A második (*Fefellit saevam verbum factum te caro*) himnuszt alkotó iambikus senarius szintén ismert, a Hilariusnál ebből alkotott versszak azonban Rómában ismeretlen. Hasonló a helyzet a harmadik darab (*Adae carnis gloriosa et caduci corporis*) esetében, amely trochaikus sptenariusokból álló háromsoros strófaból épül fel.⁴⁴ A Poitiers-i püspök által megénekelte bizonyos motívumok Ambrosiusnál is fellelhetők, a megformálás módja, a himnuszok stílusa, terjedelme és verselése azonban lényeges eltéréseket mutat az utóbbi javára. Mindezen okokkal magyarázható, hogy Hilarius költészete nem terjedt el széles körben, s az utódokra is csekélyebb hatást gyakorolt.⁴⁵ A nyugati himnuszköltészet igazi megteremtőjének *Ambrosiust* (340 körül – 397), a pogányság és az arianizmus könyörte-

⁴³ Sík 1943. 6.

⁴⁴ Albrecht 2004. 1320-1323., különösen 1320., 1322.

⁴⁵ Szövérfy 1964. I. 69-73. A neves kutató a következőképpen nyilatkozik Hilarius ránk maradt munkáiról (70.): „Vor allem sind diese Hymnen für liturgische Zwecke der Gemeinde zu lang. Zweitens ist ihre Form für solche Zwecke wenig geeignet; dies bezieht sich auch auf ihren Stil und ihre Sprache. Sie stehen im Gegensatz zur leicht verständlichen Sprache und glatten Form der ambrosianischen Hymnen. Ihre Darstellung ist schwerfällig.” Hilariusra vonatkozóan lásd még: Manitius 1891. 101-104.; Schanz 1914. 226-228.

len ostorozóját tekinthetjük, akit Dreves a „der Vater des Kirchengesanges” névvel tüntet ki.⁴⁶ Alkotásait Milánó püspökeként készítette, s Isidorus szerint ezen egyházból terjedt el a himnusz az egész nyugati egyházban. Dreves 14 himnuszt teljes bizonyossággal, további négyet fenntartásokkal tulajdonít Ambrosiusnak.⁴⁷ A milánói püspök költészetét igen szemléletesen jellemzi Szövérfy, midőn olyan hatalmas fának képzei el, amelynek parányi gyökerei a múlt talajában rejtőznek, számos ágát és gallyát pedig az ég felé emeli. A vékony, láthatatlan gyökerek az antikvitas talajából táplálkoznak, ágai, virágai és levelei pedig a középkori kultúra levegőjében hajladoznak.⁴⁸ Schanz az ambrosiusi himnuszok gondolatvilágának klasszikus színezetére utal, amely Horatius bizonyos ódáira emlékeztet nyugodt, objektív líraiságával.⁴⁹ Ambrosius énekeit közösségi istentisztelet céljaira írta. Bennük a hívők mélységes hite szólal meg tömör, magasztos, harmonikus formában, tisztán csengő latinsággal. Költeményei a leg szélesebb körben elterjedtek, s az őt követő alkotók számára megszabták a himnuszköltészet formai szabályait is. A milánói püspök mondandója számára sajátos köntöst alakított ki, s valamennyi művét ebbe öltöztette. Egy-egy költemény nyolc strófából áll, minden versszak négy sorból, s minden sor nyolc (5+3 osztású) szótagból, jambikus lejtéssel. Rímeiket csak elvétve találunk, de a hangsúlyos verselés felé való közeledés már megfigyelhető alkotásaiban. Ambrosius a nyugati egyház mindenkori himnuszköltészetének meghatározó egyéniségévé

⁴⁶ Dreves 1908. 11.

⁴⁷ Az egyes művek eredetiségének kérdéséhez lásd: Szövérfy 1964. I. 49-52. Adamik (1996. 225.) 12 himnuszt valószínűsít, Déri (2001. 173.) rámutat, hogy az Ambrosiusnak tulajdonított himnuszok száma a legújabb kutatásban 12-14.

⁴⁸ „Man könnte sich diese Dichtung wie einen mächtigen Baum vorstellen, der winzige, im Boden der Vergangenheit versteckte Wurzeln hat und zahlreiche Äste und Zweige gegen den Himmel emporhebt; die dünnen und unsichtbaren Wurzeln nähren sich aus dem Boden der Antike, die Zweige, Blumen und Blätter treiben in der Luft der mittelalterlichen Kultur.” (Szövérfy 1964. I. 48.)

⁴⁹ Schanz 1914. 229.: „Auch die Gedankenwelt der ambrosianischen Hymnen hat klassischen Anstrich; die ruhige objektive lyrische Bewegung erinnert vielfach an die Oden des Horaz.” Lásd még: Déri 2001. 183.

vált, s megszabta a himnusz uralkodó versformáját a következő századokra.⁵⁰ Tekintélyét és alkotói módszerének hatását tükrözik az úgynevezett *ambrosianus himnuszok* is.⁵¹

Ambrosius kiemelkedően szép alkotásai az *Ad galli cantum* és a *Splendor paternae gloriae* kezdetű költemények. Említett énekei jól mutatják a későbbiekben elengedhetetlen nap- és fénymotívum s az ugyancsak igen általánossá váló gallicinium-elem fontos szerepét:

Splendor paternae gloriae,	valamint:	Gallo canente spes redit,
de luce lucem proferens,		aegris salus refunditur,
lux lucis et fons luminis,		mucro latronis conditur,
dies dierum illuminans.		lapis fides revertitur.

Ő volt az első, aki latin nyelven dicsőítette a vértanúkat. Igen jelentősek az Apostolfejedlem, Szent Ágnes, Szent Gervasius és Protasius tiszteletére készült alkotásai. Ez utóbbi szentek esetében – például a *Grates, tibi, Jesu, novas* kezdetű énekben – személyesen lép elő, mint ereklyéik megtalálója.⁵²

Grates tibi, Jesu, novas
novi repertor muneris
Protasio, Gervasio
martyribus inventibus cano.

A hispániai származású *Aurelius Prudentius Clemens* (348 – 410 körül) az ókeresztény költészet kimagasló alakja. Munkásságának csupán egy része tartozik a himnuszköltészet te-

⁵⁰ Dobszay 1993. 306.; Adamik 1996. 224-227.; Déri 2001. 173-191., különösen 185.; Albrecht 2004. 1324-1336.

⁵¹ Szövérfy 1964. I. 49.: Az ambrosianus himnusz kettős jelentésére vonatkozóan: „Der Ausdruck 'ambrosianisch' hat eine Doppelbedeutung. Damit bezeichnet man die 'echten' Hymnen des Ambrosius, aber auch solche, die früh in die Mailänder Liturgie aufgenommen wurden und den Einfluß der echten ambrosianischen Dichtung aufzeigen.”; Adamik 1996. 225.

⁵² Szövérfy 1964. I. 55., 57., 60.

rületére.⁵³ *Liber Cathemerinon*⁵⁴ című gyűjteményében található alkotásai a nap imaóráira és az év egyes ünnepeire írott költemények. A *Peristephanon* nevet viselő füzérben olyan elbeszélő költeményeket olvashatunk, amelyek római, hispániai és afrikai vértanúk, szenvedéseiről, harcairól és győzelmeiről szólnak. Nagy terjedelmű alkotásainak egyes részletei, illetve rövidített változatai a liturgia szerves részévé váltak. A *Corde natus ex parentis* kezdetű karácsonyi himnuszát például — amely a *Cathemerinon* IX., 10–12., 19–27., 109–111. részeiből áll — az egész középkoron át énekelték. Igaz ez annak ellenére, hogy költeményeit – Ambrosiustól eltérően – magánáhitatra szánta. Munkásságára kezdetben hatással volt a nagy előd, később azonban egyre inkább önállósult.⁵⁵ Sík Sándor értékelése szerint Prudentius műveiben megszólal Hispánia szülöttének érzékenysége, szenvedélyessége, költeményei erőt sugároznak, színesek, a képzelet csapongásait tükrözik, fenség és gyengédség árad belőlük.⁵⁶ Prudentius munkásságát a himnuszköltészet története szempontjából különösen fontossá teszi az általa alkalmazott versmértékek gazdagsága, amellyel megközelíti Horatiust.⁵⁷ Albrecht megfogalmazása szerint: „A lírai költeményeknél Horatius a vonatkoztatási pont”. A neves kutató ugyanakkor rámutat, hogy Prudentius „nemcsak horatiusi versmértékeket használ, hanem más lírai strófákat is bevezet”.⁵⁸ Költőnk „a latin költészet formáit és nyelvét támasztja fel Krisztus jegyében”. Jól szemlélteti e gondolatot a *Cathemerinon* III. költeményének (*Hymnus ante cibum*) alábbi részlete:⁵⁹

⁵³ Szövérfy 1964. I. 78-94.; Manitius 1891. 61-99.

⁵⁴ Déri 2001.

⁵⁵ Prudentius és Ambrosius viszonyára vonatkozóan: Déri 2001. 191-196.

⁵⁶ Sík 1943. 14.

⁵⁷ Dreves 1908. 23.

⁵⁸ Albrecht 2004. 1090., 1094. A kérdésre vonatkozóan lásd még: Adamik 1996. 282.; Opelt 1970.; Strzelecki 1935.

⁵⁹ Albrecht 2004. 1094.; Szövérfy 1964. I. 79.

*Sperne, Camena, leves hederas,
cingere tempora quis solita est
sertaque mystica dactylico
texere docta liga strophio,
laude Dei redimita comas...*⁶⁰

Prudentius költészete s annak hatása alig marad el Ambrosius mögött. Tevékenysége jelentősen hozzájárult a himnuszköltészet fejlődéséhez. Szövérfy megítélése szerint nélküle a himnuszfejlődés kevésbé színes és életteli, de talán egységesebb lenne.⁶¹

A keresztény ókor egyik legünnepelebb költője a campaniai Nola püspöke, *Meropius Pontius Paulinus* (kb. 355–431), akit *Paulinus Nolanus* néven is emleget a szakirodalom. Tevékenysége szorosan összekapcsolódik *Szent Félix* tiszteletével. Egyik alkotásában az említett szent ünnepének napjáról ír, hangsúlyozván, milyen sok zarándok keresi fel nyughelyét, ami azt tükrözi, hogy a szentek tisztelete már abban a korban nagyon kiterjedt volt.⁶² Az ismert Paulinus-költemények közül Dreves csak négyet sorol a valódi himnuszok közé. Az *Analecta Hymnica* a közölt négy munkával kapcsolatban megjegyzi, hogy ezek csupán tágabb értelemben tartoznak a himnuszköltészet körébe. Valójában zsoltárátdolgozásokkal állunk szemben.⁶³ Nalai Paulinus költészetében igen sok antik reminiscencia tűnik fel. Az első zsoltáron alapuló VII. vers kezdete például Horatiust idézi („*Beatus ille qui procul vitam suam | ab impiorum segregavit coetibus*”), a XIII. költeményben pedig Vergilius szavai visszhangoznak („*Sis bonus o felixque tuis*”).⁶⁴ Sík Sándor szavaival: Nola püspökének „világa szelíd lemondás,

⁶⁰ Idézi Szövérfy 1964. I. 79.

⁶¹ Szövérfy 1964. I. 94.

⁶² Schanz 1914. 266.

⁶³ Manitius 1891. 261-297.

⁶⁴ Szövérfy (1964. I. 96-97.) idézi Taylor figyelemre méltó értékelését is: „*Paulinus of Nola, educated in pagan rhetoric, with some faculty of diction and no originality, never thought to avoid classical phrases.*”

merengő reflexiók, bensőséges szeretet”.⁶⁵

Az utolsó igazán ókori himnuszköltő az itáliai származású *Caelius Sedulius*. Munkásságának virágkora az 5. század közepére tehető.⁶⁶ Fő műve a *Carmen Paschale*, amely a liturgiában a *Salve sancta parens* kezdetű részlettel jelenik meg. A másik alkotás az *A solis ortus cardine* kezdetű abecedarius, amely 23 ambrosianus strófából áll, és Krisztus életét meséli el. E himnusának népszerűségét mutatja, hogy nagyszámú utánzata maradt fenn. Sedulius egész költészetének közkedveltségét jelzi, hogy sok későbbi ének tükrözi hatását, például sorok kölcsönzése által. Igazi jelentősége költeményeinek megformálásában rejlik. Kifejezőmódja tömör, verselésére jellemző a hangsúly egyre erőteljesebb benyomulása a metrikába, s a rím feltűnő gyakorisága. Ezen tulajdonságok már a középkori himnuszköltészet felé mutatnak.⁶⁷

A következő két alkotó az időt tekintve már a Meroving-korba sorolható, munkásságának lényege és gondolkodásmódja alapján azonban még a megelőző korszakhoz tartozik. Az első, *Gelasius* pápa (†496), akiről tudjuk, hogy ambrosianus himnuszokat írt, a műveit tartalmazó gyűjtemény azonban elveszett. Szövérfy e helyen rámutat: még egy pápa himnuszalkotó tevékenysége s e műfaj liturgikus alkalmazását támogató álláspontja sem változtatott azon a tényen, hogy a római egyház hosszú ideig ingadozó, sőt gyakran elutasító magatartást tanúsított a himnuszokkal szemben. A kutató ugyanakkor felhívja a figyelmet a szerzetesrendek szerepére és jelentőségére a himnuszalkotás területén.⁶⁸ A másik szerző *Magnus Felix Ennodius* (473/474-521), akinek 12 ismert himnusza szintén Ambrosius hatása érezhető.⁶⁹ Elsősorban a milánói egyház számára írta műveit. Megénekelte azokat a szenteket, akikről Ambrosius nem alkotott himnuszokat. Énekei a galliai és észak-itáliai szentkultusz jelentős

⁶⁵ Sík 1943. 14.

⁶⁶ Adamik (1996. 305.) tevékenységét a 425-450 közötti évekre teszi.

⁶⁷ Szövérfy 1964. I. 98-101.; Manitius 1891. 311-312.; Schanz 1920. 369-374.

⁶⁸ Szövérfy 1964. I. 110-112.

⁶⁹ Adamik 1996. 225.

előrelépéséről tanúskodnak. Mindenképpen figyelmet érdemel, hogy ő az első, aki önálló Mária-himnuszt írt, melynek kezdete: *Ut virginem fetam loquar*. Legismertebb alkotása a *Nigrante tectum pallio* indítású esti dal.⁷⁰

E korszak két kiemelkedő alkotóval dicsekedhet. Az első közülük *Venantius (Honoratius Clementianus) Fortunatus*. A 6. század második negyedében született Treviso közelében, s a 7. század elején halt meg. Négy könyvet írt Szent Márton életéről, továbbá számos alkalmi költeményt és himnuszt. Versei igazi tehetségről és mély érzelmekről tanúskodnak. Himnuszai az egész keresztény irodalom legismertebb alkotásai közé tartoznak. Ő teremtette meg a Szent Kereszt-himnuszt mint típust. E tényt kiegészítve és árnyalva Szövérfy kifejti, hogy valójában két himnusztípusról beszélhetünk. Az egyik a „*Salve festa dies*” típus, amely a későbbi körmeneti himnuszhoz vezet, a másik pedig a Kereszthimnusz, amelynek esetében a „*Vexilla regis*” és „*Pange lingua gloriosi*” két különböző fejlődési lehetőséget képvisel.⁷¹

A másik jelentős egyéniség *Beda Venerabilis* (672–735), az angolok egyháztörténet-írója, aki fő művén, az *Anglia egyháztörténete* című alkotáson,⁷² valamint az utókorra jelentős hatást gyakorló *De re metrica* című munkán kívül írt egy verses *Szent Cuthbert*-életrajzot, valamint egy könyvnyi himnuszt különféle versmértékben. A könyv egésze nem maradt ránk. Dreves 16 éneket közöl Beda neve alatt. Alkotásaiban érzékeny újrateremtő költői egyéniség tükröződik. Himnuszaiban ugyanakkor megjelennek olyan vonások is, amelyek a későbbi li-

⁷⁰ Szövérfy 1964. I. 119-120.; Dreves 1908. 30.

⁷¹ Szövérfy 1964. I. 140.: „*Venantius Fortunatus steht vor uns als Dichter von Kreuzeshymnen par excellence. Er hat aber in Wirklichkeit zwei Hymnentypen geschaffen, den Typ des »Salve festa dies«, der zum späteren Prozessionshymnus führt, und den Typ des Kreuzeshymnus, wobei das »Vexilla regis« und »Pange lingua gloriosi« zwei verschiedene Entwicklungsmöglichkeiten vertreten.*”

⁷² Curtius 1978. 56-57.

turgikus énekekben kiemelt szerepet kapnak. Ilyen motívum például a Szent Péter és Pál tiszteletére írott alkotásban a Krisztus Keresztje = Jákob lajtorjája, amely az égbe vezet:

Quantum sequi desiderat

Christi Petrus vestigia,

Ad quem venire non timet

Scalam crucis per asperam.⁷³

A Meroving-kori himnuszköltészet egészére jellemző tendencia az antik időmértékes verselés háttérbe szorulása a népnyelv szóhangsúlyának hatására.⁷⁴ Nem enyészik el tehát az időmértékes verselés, de szerepe gyengül, s egyre inkább követeli jogait a hangsúlyos forma: azaz az „új népek ajkán új idomokat ölt a himnusz”, melyben azonban még „fiatalos ügyetlenség” és „kedves dadogás” figyelhető meg.⁷⁵

Nagy Károly uralma alatt újra lendületet vett a latin időmértékes költészet művelése. Az úgynevezett Karoling reneszánsz általános irodalmi fellendülése, melynek központja Károly palotaiskolája volt, a himnuszköltészetnek is javára vált.⁷⁶ E korszak kimagasló egyénisége a longobardok történetírója, *Paulus Diaconus* (730 körül – 799). A montecassinoi kolostor szerzeteseinek sorába tartozott, de több évet töltött Nagy Károly udvarában is. Historikusként és udvari költőként jelentősebb volt, mint himnuszszerzőként, hiszen csak kis számú himnuszt tulajdoníthatunk neki teljes bizonyossággal. Nevét e helyen mégis indokolt megemlíteni az *Ut queant laxis resonare* kezdetű, Keresztelő Szent János tiszteletére írott ének miatt. Ennek szerzőségét a kutatás hol Paulus Diaconusnak juttatja, hol elvitatja tőle. A himnusz – költőjének személyétől függetlenül – kitüntetett helyet foglal el a korabeli költészetben. Elterjedését

⁷³ Szövérfy 1964. I. 174.

⁷⁴ Hellinghaus 1927. 8.: „In diesem Zeitraum wird die antike Silbenmessung nach Langen und Kürzen immer mehr verdrängt durch den Wortakzent der Volkssprache.”

⁷⁵ Sík 1943. 16.

⁷⁶ Nagy Károly koráról kiváló áttekintést ad Brunhölzl 1975. 243–315.

segítette az a dallam, amelyet Arezzoi Guido 1026 táján kapcsolt hozzá, s amelyen a mai napig ismert.⁷⁷

Nagy Károly udvarához tartozott az itáliai, talán longobard származású *Aquileiai Paulinus* (730/740-802) is. Kortársai elsősorban teológusnak tartották. Az uralkodó 787-ben Aquileia patriarkájává tette, de kapcsolata az udvarral ez után sem szakadt meg. A jelenleg rendelkezésünkre álló források szerint csupán néhány vallásos tárgyú költeményt tulajdoníthatunk neki. Közülük kiemelkedik a Szent Péter és Pál tiszteletére írott *Felix per omnes festum mundi cardines* kezdetű ének, s újabban az ő alkotásának tartják a szeretetről szóló ismert himnuszt, amelynek refrénje a következő: *Ubi caritas est vera, Deus ibi est.*⁷⁸

Nagy Károly palotaiskolájának vezetője, meghatározó tudósa volt az angolszász *Alcuin* (735-804). 782-ben került az uralkodó udvarába. Beda Venerabilis örökségét közvetítette a Karoling-kor számára.⁷⁹ Olyan hallgatói is voltak, mint – a hamarosan említésre kerülő – Hrabanus Maurus. Szerteágazó tevékenysége mellett néhány költeménnyel a himnusztörténetbe is beírta nevét.⁸⁰

Theodulf, 788-tól Orleans püspöke, a császár udvari tudós körének tagja, korának egyik legkiemelkedőbb költője volt. Néhány himnuszt ismerjük. Közülük legismertebb a virágvasárnapi írott *Gloria, laus et honor* kezdetű alkotása, amelynek szerzőségét tekintve a szakirodalom megosztott. E költeményben fontos elem Krisztus király-mivoltának kiemelése. Ez a mozzanat a Karoling-korban kerül előtérbe. Krisztus megszólítása az említett himnusz első sorában: „*rex, Christe, redemptor*”. A feltámadást ünneplő himnuszban megfigyelhető a keresztény és antik elemek keveredése. A záró jelenet igen hatásosan ábrázolja a Karoling-

⁷⁷ Szövérfy 1964. I. 187.; Brunhölzl 1975. 267.

⁷⁸ Brunhölzl 1975. 256.; Szövérfy 1964. I. 204.

⁷⁹ Curtius 1978. 57-58.

⁸⁰ Brunhölzl 1975. 268-286.

renaissance szellemét és szemléletmódját:

Verte, Camena, gradum, nec taedia fratribus addas,

Hinc te quaeso, cito verte, Camena gradum.

Dicito „Praesul ave”, colloque genuque reflexo,

Hic et in aeternum dicito „Praesul ave”.⁸¹

A Karoling-kori költők újabb nemzedékéhez tartozik a már említett – Alcuin-tanítvány – Hrabanus Maurus (776 körül – 856), valamint ez utóbbinak tanítványai: Walafriid Strabo (808/809-849) és Fuldai (Orbais-i) Gottschalk (†869). *Hrabanus Maurus* jelentősége és tekintélye a 9. század himnuszköltészetében egyedülálló. Noha a Dreves által neki tulajdonított 27 alkotás szerzősége korántsem megnyugtatóan bizonyított, jelentős, s bizonyosan Karoling-kori munkákat kapcsolnak nevéhez. A Szent Mihály tiszteletére írott ének (*Christe sanctorum*) igen elterjedt volt a liturgiában, hasonlóan a Szent Pétert ünneplő himnuszhoz (*Sanctorum pariter promite principum*), amelynek 3. strófájában Péter *claviger aetherisként* jelenik meg. Bizonyosan tévesen tulajdonította a korábbi kutatás Hrabanus Maurusnak a *Veni, creator spiritus* kezdetű nagy hatású, erőteljes Ambrosius-reminiszcenciákat mutató éneket.

Hrabanus Maurus tanítványát *Walafriid Strabot* baráti viszony fűzte Fuldai Gottschalkhoz. Jámbor Lajos fiának, Károlynak volt a nevelője. *Visio Wettini* címen ismert alkotása sajátos műfajt, a költői vízió műfaját teremtette meg, amely közvetett módon Dante Isteni színjátékához vezetett. Dreves 11 alkotást említ Strabo neve alatt. Szerzőnk szívesen alkalmazott klasszikus versmértékeket, olykor az antik mitológia elemei is feltűnnek műveiben. Karácsonyi himnusza (*Gloriam nato cecinere*) és a Szent Gallus tiszteletére készített éneke (*Vita sanctorum via*) szaffői-strófában íródott. Az *Astra polorum* kezdetű nagy hatású munkája az ótestamentumi *Canticum trium puerorum*hoz kapcsolódik.

A Hrabanus Maurus-kör leghatásosabb egyénisége *Fuldai (Orbais-i) Gottschalk*. Meste-

⁸¹ Szövérfy 1964. I. 204-205.

rével és az ortodox teológia képviselőivel összeütközésbe került az eleve elrendelés téves értelmezése kapcsán, amiért a 847. évi zsinaton elmarasztalták. Munkássága szokatlanul egyéni, eredeti vonásokat mutat. A Dreves által neki tulajdonított himnuszok számát a későbbi kutatás jelentősen bővítette. Költeményeiben megfigyelhető Ambrosius, valamint a Biblia és saját korra liturgikus nyelvének hatása, de a kifejezések megválasztása és csoportosítása Gottschalk sajátja. A *Galli cantu mediante noctis* kezdetű ének például a gallicinium-motívummal kezdődik, s benne a következő kérdés is megfogalmazódik:

Quo nos excitares Christe, de somno malitiae

Atque *gratis liberares* nocturno de carcere.

Szövérfy lehetségesnek tartja, hogy a *gratis liberares* kifejezésben Gottschalk predestináció-tanának hangja szólal meg. Költőnk számára, aki fel akart oldódni az isteni lényegben, a himnuszköltészet lelki szükséglet és vigasz volt. Ezt igazolják a következő strófák:

Respice flentem,	Porrige dextram,	Da meditari,
quaeso clientem,	erige vernam,	et modulari,
te metuentem	exue multam,	ore profari,
atque petentem,	postulo, culpam,	corde operari
te venerantem	corrige vitam,	et tibi regi
quin et amantem.	tu, male tritam.	da famulari. ⁸²

A híres Sankt Gallen-i kolostor költőiskolája is a Karoling-reneszánsz áramlatába illeszkedik. Dreves megfogalmazása szerint alapítója és továbbfejlesztője is annak. Alkotói időmértékes formában írtak liturgikus himnuszaikat, továbbfejlesztették a körmeneti himnuszot, s szorgosan művelték a sequentia és a tropus műfaját.⁸³

Sankt Gallen legkiválóbb képviselője, költőiskolájának vezetője volt *Notker Balbulus*

⁸² Szövérfy 1964. I. 220-231., különösen 204-205.; Manitius 1911-1931. I. 568-572.

⁸³ Dreves 1908. 56.; Szövérfy 1964. I. 262-281.

(†912), aki „Dadogó”, „Hebegő” melléknevét beszédhibájáról kapta. Jelentős szerepet töltött be a korai sequentia-énekeszet terén, bár a későbbi kutatás az eredetileg neki tulajdonított elsőséget elvitatta tőle. Az újabb eredmények szerint a sequentia műfaja azon a német – francia vidéken alakult ki, amely a Mosel, Maas, Schelde és Somme folyók környékén található. Keletkezési ideje 25-30 évvel korábbi Notker tevékenységénél. Amint arra Szövérfy felhívja a figyelmet, von den Steinen rámutat, hogy Balbulus mester kijelentésének, amely *Liber hymnorum*-ának prooemiumában található, feltétlenül hitelt kell adnunk. Eszerint sequentiáinak megalkotásához az ösztönzést egy Jumiègesből Sankt Gallenbe került antifonarium adta. A notkeri sequentia ritmikus prózában készült, ezért *prosaen*ek is nevezték. Az énekesek számára mintegy „memóriatámaszul” szolgált az alleluják hosszú jubilusainak könnyeb megjegyzéséhez. Notker a szöveg nélküli melizmákat saját költésű szövegekkel látta el oly módon, hogy minden jeggyel a szöveg egy szótagja találkozott, s minden dallamfrázisnak két szöveg felelt meg. Ily módon tehát már ekkor kialakult a sajátos sequentiaforma, amelynek legjellemzőbb vonása a parallelizmus. Az azonos dallamra énekelendő két szöveget általában két félkar (férfi- és fiúkar) adta elő. Notker említett prooemiumából tudjuk, hogy első sequentiája a *Laudes deo* kezdetű munka volt. Egyik legismertebb alkotása a *Sancti Spiritus assit nobis gratia* kezdetű pünkösdi éneke. Ezzel a sequentia „elindult hódító útjára”. Hellinghaus a görög tragédiák kardalaival és Pindaros himnuszaival tartja e műfajt egyenértékűnek.⁸⁴ Legpompázatosabb formáját –mint már említettük – a 12–13. században érte el, s a himnuszköltészetnek talán „legragyogóbb gyöngyszemévé” vált. E sequentiátípusról részletesebben Szentviktori Ádám költészetének áttekintése során szólunk.

A Sankt Gallen-i kolostor másik jelentős feltalálójának tartja a szakirodalom *Tutilot*

⁸⁴ Dreves 1908. 59-64.; Hellinghaus 1927. 9.; Szövérfy 1964. I. 282-299. Lásd még: Crocker 1977.; Manitius 1911-1931. I. 354-367.; Handschin 1954.

(†898), Notker barátját és szerzetestársát. Hasonló szerepet töltött be a *tropus*-költészetben, mint Balbulus a *sequentia* területén. Nem ő a műfaj megteremtője, de számos kiváló éneket alkotott. Egyes kutatók neki tulajdonítják az ismert *Quem quaeritis* húsvéti tropust, mások azonban elvetik ezt a lehetőséget.⁸⁵

A 9. század végi Sankt Gallen-i alkotókör másik csoportját alkotja *Ratpert*, az *ifjabb Hartmann* és *Waldram*, akik a *versus* nehezen meghatározható műfajával álltak kapcsolatban. Nevüket megemlítenének tartottuk, mivel az e „családba” tartozó énekek mintegy előfutárai voltak a körmeneti himnuszok később oly gazdag csoportjának.⁸⁶

E helyen a Saint Amand-i iskola egy képviselőjéről, *Hucbaldról* (840 körül – 930 körül) kell még szólnunk, mivel a kutatás összekapcsolja nevét az első verses zsoltosmák keletkezésével. Szerzőnk ugyanis himnuszok és *sequentia*k mellett verses officiumokat is írt reimsi Szent Riktrude tiszteletére, s talán néhány más zsoltosmát is alkotott.⁸⁷

Említettük már, hogy a Karoling-korban az antik időmértékes verselés újra előtérbe került, s alapvetően ez határozta meg a himnuszköltészetet is. A következő periódus – a 10. és a 11. század – során újra kezdődik a Karoling-renaissance előtt már megindult folyamat. A metrikus forma fokozatosan ismét háttérbe szorul, s lassanként előre nyomul a hangsúlyos verselés. A folyamat lassú, a fejlődés ára átmeneti színvonalzuhanás. Az időmértékes forma már elveszítette uralmát, a hangsúly pedig még nem tölti be igazi szerepét. A „versmérték” egy időre a puszta szótagszámlálás lesz. Az előző korszakban csak elvétve feltűnedező rím gyakoribbá válik, de még nem tiszta és szabályos. A 11. század mind a hangsúly, mind a rím fejlődését hozza, a strófás forma gazdagabbá és dallamosabbá válik. Fokozatosan fejlődik a *sequentia*, s a 11. században Franciaországban is feltűnik. Ez a forma azonban már az új, a

⁸⁵ Szövérfy 1964. I. 277-278.

⁸⁶ Szövérfy 1964. I. 262-273.

⁸⁷ Szövérfy 1964. I. 250-254.

Notker alkotásaitól eltérő strófás szerkezetű ritmikus típust készíti elő. Meg kell jegyeznünk, hogy mindezek ellenére az időmértékes verselés is szerepet kap valamennyi korszakban.⁸⁸

A szerzők sorát a reformmozgalmáról nagy ismertségre szert tett Cluny kolostorának két kiemelkedő apátegyéniségével kezdjük. *Odo apát* (†943) neve alatt Dreves 5 himnuszt közöl, amelyek közül 4 Tours-i Szent Mártont énekli meg, egy pedig Mária Magdolnát. A Szent Márton-himnuszok azért érdemelnek különös figyelmet, mert hangot kap bennük az az aggodalom, amelyet a Cluny-i monostor vezető egyénisége a szerzetesség jövőjéért érzett. A *Martine par apostolis* kezdetű énekben egyebek mellett a következőket olvashatjuk:

Ut specialis gloriae
Quondam recorderis tuae,
Monastico nunc ordini
Jam pene lapso subveni.

A *Martine jam consul poli* indítású himnusz 3. strófája az alábbiakat tartalmazza:

Complexus olim monachos
Revise nunc licet reos,
Et simus in memoria
In speciali gratia.

A Mária Magdolna-himnusz esetében Odo szerzősége nem bizonyított, az ének bizonyos sorai azonban az apát egy *sermo*jának erőteljes hatását tükrözik. Odo érdeklődése Mária Magdolna iránt Szövérfy szerint összefügg a Cluny-i reform szellemével, mivel e szentírási személy jó példája a bűnbánó léleknek és életnek.⁸⁹

Odilo apát (†1048) munkáiban kolostora korábbi, szentté avatott apátját, Majolust, va-

⁸⁸ Dreves 1908. 66-67.; Hellinghaus 1927. 9.; Manitius 1911-1931. II. 491-494.

⁸⁹ Szövérfy 1964. I. 320-323., különösen 321. Odo apát tevékenységére vonatkozóan, illetve hatásáról a zágrábi *breviarium* Szent Márton officiumára lásd: Madas 1999.

lamint Nagy Ottó császár feleségét, Szent Adelhaid császárnét ünnepelte, akihez annak életében közel állt.

A cluny kör szellemi közelségében élt IX. Leó (†1054) német költőpápa, kinek idején történt meg a keleti és nyugati egyház elszakadása egymástól. Két himnuszát és Nagy Szent Gergely pápa tiszteletére írott verses officiumát ismerjük.⁹⁰

A korszak nagy egyéniségei közé tartozik *chartres-i Fulbert* (†1029), aki teológus, tanító és költő volt egy személyben. Tanítványaival igen szoros kapcsolatban állt, ami azt eredményezte, hogy azok költészete alig különböztethető meg mesterükétől. Fulbert két korszak határán állt. Munkássága bizonyos tekintetben már a 12. századi „renaissance” előkészítőjének tekinthető. Időmértékes és hangsúlyos formában is írt költeményeket, amelyek közül csak keveset ismerünk. Kiemelkedik ezek közül *Sonent regi nato* kezdetű sequentiája, a Franciaországban elterjedt *Nuntium vobis fero de supernis* himnusz, valamint az egész keresztény világban ismert húsvéti költeménye, a *Chorus novae Jerusalem*. Figyelmet érdemel a *Sanctum simpliciter* kezdetű himnusz is, amely a béke áldásairól szól. A kutatók felhívják a figyelmet e költemény antik reminiscenciáira. Raby és Norberg formai szempontból Horatius *Solvitur acris hiems* kezdetű ódájával hozzák kapcsolatba. Szövérfy úgy gondolja, hogy az ének történeti háttérét a korabeli *treuga Dei*⁹¹-mozgalmak jelentették. Ezek a törekvések inspirálták az egyébként szokatlan témaválasztást s az egész költemény mondanivalóját.⁹²

Igen termékeny himnuszköltő *Petrus Damiani* (1006–1072), Ostia kardinális püspöke. Formai tökéletességben nem éri el a következő kor kiváló alkotásainak szintjét, de a dísztelenség mögött valódi költői lélek, bensőséges, olykor kitörő érzelmek rejtőznek. Több Mária-éneket alkotott, valamint szívesen versbe szedte a mennyország örömeit, s írt a halálról is.

⁹⁰ Dreves 1908. 67-68.; Szövérfy 1964. I. 380-382.

⁹¹ Sz. Jónás 1994. 27-33., különösen 29-30.

⁹² Szövérfy 1964. I. 353-357., 356. 141. jegyzet.

Megénekelte az utolsó ítéletet s a pokol gyötrelmeit. Az *O quam dira* kezdetű alkotásában a kutatók Dantét megelőző túlvilág-látomást fedeznek fel. A *Senatus apostolici* indítású Szent Péter-himnusz néhány sorában az invesztitúraharc árnyait sejtik. Ezen értelmezés szerint az alábbi strófában a „*terrena cum coelestibus*” kifejezés VII. Gergely pápa törekvéseit tükrözi:

Supernae claves ianuae

Tibi, Petre, sunt traditae,

Tuisque patent legibus

Terrena cum coelestibus.⁹³

Reichenau Hermann más néven *Herimannus Contractus* (1031–1054) egyike a kor legnépszerűbb és legkiemelkedőbb egyéniségeinek. Melléknevét béna felsőtestéről kapta. Kicsi korától köszvény kínoztta. Egész életében nem volt képes egyedül mozogni, s csak suttogva tudott beszélni. Lelki nagyságát és elhivatottságát bizonyítja, hogy mindezek ellenére tanítványai körében kedvelt tanárként termékeny költő volt, s kiterjedt tevékenységet folytatott. Nevéhez fűződik a középkor első világkrónikájának, a *Chronicon Augiensense* megalkotása. Írt matematikai, asztronómiai, zenei műveket, és komponált is. Ránk maradt liturgikus költeményei közül kiemelkedik az *Alma redemptoris mater* és a *Salve regina mater misericordiae* kezdetű antifonája, valamint az *Ave praeclara maris stella* indítású sequentiája. Ez utóbbi szerzőségét olykor elvitatják tőle. Műveiben sajátos misztika jelenik meg, s a latin szövegben görög szavak tűnnek fel.⁹⁴

Mindenképpen említést érdemel e helyen *Wipo* (†1048 után) neve, aki II. Henrik és III. Konrád udvari káplánja volt. A *Victimae paschali laudes* kezdetű húsvéti szekvenciája kiválóan mutatja az átmenetet a régi (Notker-féle) és az új sequentiaforma között. Benne a ritmikus próza szabályos rímekkel párosul. E munka a legtöbbször utánzott alkotások egyike. Záró

⁹³ Szövérfy 1964. I. 393-397., különösen 397.

⁹⁴ Dreves 1908. 78-79.

strófájában a feltámadott Krisztus győzedelmes királyként jelenik meg:

Scimus Christum surrexisse

a mortuis vere;

tu nobis, victor rex, miserere!⁹⁵

Godescalcus Lintpurgensis (†1048 után), szerzetes és udvari káplán, az úgynevezett átmeneti periódus sequentiaköltészetének legnagyobb ismert képviselője. Elterjedt alkotása a *Fecunda verbo* kezdetű Mária-ének. A *Benedictus Dominus* indítású Szent Péter-sequentia alábbi soraiban Szövérfy a korabeli szimónia elleni küzdelem visszhangját sejtí:

Lupos rapaces arce

Simonis magi fraudes

de gregibus Christi,

destrue malignas

quos pascendos suscepisti.

per tuas preces benignas.⁹⁶

A latin nyelvű liturgikus ének virágkora a 12. és 13. századra tehető.⁹⁷ A forma egyre finomabb és tökéletesebb lesz. A klasszikus időmértékes verselés jelentős követőkre talál, de széles körben elterjed a hangsúlyon alapuló forma is. A rím gazdagabbá válik. A korszak legjobb alkotóinál kialakul a kétszótagos hímrím. A sequentia e korban nyeri el legteljesebb művészi tökéletességét. Szabályos szerkezete a következő: két-két azonos felépítésű (és azonos dallamú) strófa váltakozik, amelyet gyakran egy kezdő és záró strófa keretez. A parallel szakaszokat egy férfi és egy fiú félkórus énekli váltakozva, a bevezető és záró strófát az egész kórus együtt. A sequentia-strófa általában három sorból áll: két akatalektikus trochaikus dimeterre következik egy katalektikus. Az első és a második sor első dimetere után általában diairesis következik. Minden strófa 1. és 2. sora rímel, valamint a párhuzamos strófák zárósorai is összecsengenek egymással. Olykor a két strófa egy hatsoros versszakként jelenik

⁹⁵ Szövérfy 1964. I. 372-375., különösen 373.

⁹⁶ Manitius 1911-1931. III. 998-1000.; Szövérfy 1964. I. 413.

⁹⁷ Az áttekintés alapja Dreves 1908. 84-110.; Manitius 1911-1931. III.; Szövérfy 1964. II. 15-297.

meg. A záróstrófák gyakran bővülnek egy vagy két *akatalektikus dimeterrel*. Előfordulhatnak egyéb bővítmények is, de a strófák között fennálló parallelizmus nem változik. Ez a korszak a verses officiumok alkotásának virágkora is.⁹⁸

A jelentős költők sorát *Hildebertus Cenomansisszel*, más néven *Lavardeni Hildeberttel* (1056–1133) kezdjük, aki Tours érseke volt. Tevékenységének csupán kisebb részét jelentette a költészet. Kevés himnusza maradt ránk, ezek azonban remekművek. Rendkívüli formai gazdagság, Vergilius, Horatius, az antik elégikusok és Martialis hatása jellemzi munkáit. Róma-költészete igen jelentős és nagy hatású. Nevéhez fűződik a monumentális *Alfa et O, magne Deus* kezdetű szentháromsághimnusz. Műveiben a legnehezebb teológiai fogalmakról mélyértelmű szójátékokban, csengő rímek kíséretével énekel a költő. Említett alkotásában a mélységesen hívő lélek hangja zeng. Hildebert körül kora költőiből egész kis himnusz-költői iskola csoportosult. Tagjai: *Marbod*, Rennes püspöke (†1123), *Baudri* (†1130), Bourgeuil apátja majd Dol püspöke és *canterbury Reginald* (†1109).⁹⁹

A korszak kiemelkedő egyénisége *Petrus Abelard* (1079-1142). Minden tekintetben a középkor egyik legszínesebb egyéniségét tisztelhetjük személyében. Harcos filozófus és teológus, romantikus szerelmes és termékeny himnusz-költő volt. Leginkább Clairvaux-i Szent Bernáttal folytatott vitái és Heloïshoz fűződő tragikus szerelme teszik ismertté. Ez az érzelem erőteljes ösztönzést jelentett Abelard költészetéhez. Himnuszainak könyve, a *Hymnarius Paraclitensis* 133 himnuszt és 6 planctust tartalmaz, amelyeket Heloïs kolostora számára írt. A gyűjtemény 3 részre tagolódik. Az első a hétköznapiakra szóló himnuszokat tartalmazza, a második az Úr ünnepeire, a harmadik pedig a szentek ünnepeire készült alkotásokat. Abelard költeményei különböznek a hagyományos himnuszoktól nyelvükben, ábrázolásmódjukban és formájukban. A kutatók különösen nagyra értékelik, hogy szerzőnk – szakítva a hagyomány-

⁹⁸ Dobszay 1993. 299-300., 326-327.

⁹⁹ Dreves 1908. 84-91.

nyal – saját alkotású strófákkal próbálkozott. Abelard nagy ellenfele *Clairvaux-i Bernát* (†1153) és megértő barátja *Petrus Venerabilis* (†1156) szintén írt himnuszokat. 1141-ben a sensi zsinaton – a Szentháromságról vallott nézetei miatt – elítélt Abelard kiközösítését Bernát maga is szorgalmazta. Ennek megtörténte után Péter menedéket nyújtott elítélt barátjának a cluny apátságban.¹⁰⁰

A középkor *Szent Bernátot* tekintette a legnagyobb himnuszköltőnek. A korábbi kutatás is nagyobb jelentőséget tulajdonított munkásságának, ezt azonban az újabb eredmények nem támasztják alá. Teljes bizonyossággal csupán egy Szent Viktorhoz és egy Malachiashoz írott himnusz tekinthető saját alkotásának. A korábban neki tulajdonított *Dulcis Jesu memoria* kezdetű ének nem az ő munkája. Az ugyancsak Szent Bernát neve alatt emlegetett *Omni die dic Marie* kezdetű Mária-ének *Morlasi Bernát* (munkásságának csúcspontja 1140 körül) művének, egy *Mariale* című himnuszszorozatnak a része. Morlasi Bernát a Cluny-i kolostornak volt szerzetese, s a *Mariale* énekein kívül egyéb liturgikus műveket is alkotott.

Petrus Venerabilis (†1156) himnuszköltői tevékenysége sokkal jelentősebb Bernáténál. Egyéb írások mellett mintegy 14 himnuszt és himnuszjellegű munkát alkotott, részben metrikus, részben ritmikus formában. Műveiben valódi költészet csendül meg csiszolt formában. Az *A patre mittitur* kezdetű, a Megváltó tiszteletére írott ének egyik strófájában a Cluny-i oratórához tartozókért – az égi bíró és a jó pásztor – Krisztushoz fohászkodik:

Cluniacensium

Sis memor ovium

In tanto turbine

Et ad perpetua

Duc ea pascua,

¹⁰⁰ Manitius 1911-1931. III. 105-112.

Benigne domine.¹⁰¹

A középkori sequentia-költészet legkiemelkedőbb ismert egyénisége a párizsi Szent Viktor ágostonos kolostor alkotói köréhez tartozó *Szentviktori Ádám* (?1130-?1192). Neve az újtípusú sequentiaforma megtestesítőjévé vált, az e formában írott énekeket „viktorinus”-nak nevezi a tudomány. Korábban Ádámot a „műfaj” megteremtőjének tekintették. A későbbi kutatás azonban kiderítette, hogy már az ő tevékenysége előtt születtek olyan énekek, amelyek számára mintaként szolgálhattak. E sequentiatípus fejlődése a 12. század közepére lényegében befejeződött. A minták közé sorolható a *Laudes crucis extollamus* kezdetű Szent Kereszt-sequentia, amelyet sokáig Ádám nevéhez kapcsoltak. Idővel bebizonyosodott, hogy valójában Orleans-i Hugó¹⁰² alkotásával állunk szemben, s hogy az ének a 12. század közepén már az egész keresztény nyugaton liturgikus használatban volt. Az újtípusú sequentia jellemzői a trochaikus lejtésű sorok, a két nyolcszótagos és egy hétszótagos sorból felépülő strófa és antistrófa-pár, az úgynevezett sequentiastrófa. Nem ritkák a különféle variációkat tartalmazó kevert versszakok sem. A tiszta és gördülékeny, gyakran kétszótagos rímek a strófákat különösen élettellivé teszik. Ennek a formának volt tehát kimagasló képviselője Szentviktori Ádám. A híres párizsi ágoston rendi Szent Viktor apátságba lépve *Hugo* tanítványa lett. *Richard*dal együtt a „három nagy viktorinus”-ként is emlegeti őket a szakirodalom. Ez időben a Szent Viktor apátja az a *Goeffroy Breteuil* volt, aki a magyar Mária-siralom latin eredetijét írta. A magas szintű tudományos és művészeti élet teremtő légköre nagy hatással volt Ádám fejlődésére. A kutatók különösen nagyra értékelik a Szentháromság tiszteletére írott sequentiáját. Tartalmi mélységét illetően a nagy teológiatudós, Aquinói Szent Tamás *Lauda Sion* kezdetű sequentiájához hasonlítja, s a forma tekintetében is kiemelik kiváló nyelvi

¹⁰¹ Szövérfy 1964. II. 95-99., különösen 99.

¹⁰² Szövérfy 1964. II. 99-103.; Holl 2000.

szépségét, ritmusának és rímeinek mesteri tökéletességét.¹⁰³

A kor jelentős költői sorába tartoznak, s külön csoportot képviselnek a 13. században a kolduló rendek (domonkos és ferences) soraiból kinövő alkotók. Egyikük a már említett *Aquinói Szent Tamás* (1225 – kb.1274), a „*doctor angelicus*”, korának kimagasló domonkos teológusa. Tevékenysége a liturgia szempontjából is kiemelkedő jelentőségű, hiszen IV. Urbán pápa 1264-ben őt bízta meg azzal, hogy megszerkessze az úrnap misét és zsoltosmát. Ismert alkotása a *Lauda Sion* kezdetű sequentia, amely a teológiai tartalmú sequentia csúcspontját jelenti. Az Oltáriszentségről írott, *Pange lingua* indítású himnusz és a magánáhitatoságra szánt *Adoro te* kezdetű költemény szintén elterjedt és kitűnő alkotás.

Szent Bonaventuranak – eredeti nevén *Johannes Fidanzanak* – (†1274), a ferences misztika képviselőjének tulajdonítva számos himnusz maradt fenn. Legismertebb munkái az *O crux frutex salvificus* indítású, továbbá a *Recordare sanctae crucis* kezdetű himnusz, valamint az Úr szenvedésére alkotott officium.

A ferences *Johannes Peckamus* (†1292), Canterbury érseke, kiemelkedő helyet foglal el a 13. század végének költészetében. Szent Ferenc rendje különös tiszteletben részesítette a Szentháromságot. Így szerzőnk nem csak több himnuszt, hanem egy teljes verses officiumot is írt a *Sancta Trinitas* tiszteletére. Raby igen nagyra értékeli a *Philomena* tanító célzatú költeményét, s kiemeli, hogy azt teljes mértékben áthatja az emberként született és élt, majd kereszthalált halt Krisztus iránti áhítat.¹⁰⁴

Celanoi Tamás (†1250 körül) Assisi Szent Ferenc életírója volt. Neve alatt néhány

¹⁰³ Dreves 1908. 93-99.; Manitius 1911-1931. III. 1002-1008., Szövérfy 1964. II. 103-121.; Spanke 1977.

¹⁰⁴ Raby 1953. 427.: „The whole poem is filled with this personal devotion to the crucified, to one who had become a human child in Betlehem, and had grown up a man amongst men, and had suffered in inconceivable anguish for the sake.” (Idézi Szövérfy 1964. II. 267.)

sequentia is fennmaradt. Közülük a legismertebb a *Dies irae* kezdetű,¹⁰⁵ az utolsó napról, az ítélet napjáról szóló sequentia, amely a gyászmise éneke lett. A ferences rend már a 13. században felvette a darabot a zsoltosmájába. Nem teljesen bizonyos, hogy a mű Tamás alkotása, de az kétségtelen, hogy nevét ez a munka tette híressé. Guericke a következőképpen nyilatkozik a mű hatásáról: „Hármas rímei, mint hármas kalapácsütések reszkettetik meg a lélek legmélyét”.¹⁰⁶

Jacopone da Todi (†1306) neve is kapcsolatban áll a ferences hagyománnyal. Az utolsó nagy himnuszalkotónak is szokták nevezni. Latin és olasz nyelven egyaránt írt költeményeket. Nevéhez kapcsolódik a *Stabat mater* kezdetű alkotás, a középkor világszerte ismert „Mária-siralma”, amely ferences szellemet áraszt. Az újabb kutatás azonban Jacopone da Todi szerzőségét megkérdőjelezte.

Raby szerint a középkori latin nyelvű költészet lényegében a *Dies irae*-vel és a *Stabat mater*-rel zárul. A 14. és 15. század tehát már a latin nyelvű himnuszalkotás fokozatos hanyatlásának időszaka.¹⁰⁷ A költők és költemények száma ugyan továbbra is nő, de kevés az igazán kimagasló alkotás. A szóhangsúlyon alapuló ritmikus költészet gyorsan süllyed vissza a szótagszámlálás rendszerébe, amelyből a 10. században kezdte meg kiemelkedését. A hanyatlás leggyorsabb Franciaországban volt, de hamarosan követte ezt a folyamatot egész Európa. Így e korszakból csupán néhány nevet említhetünk.

Jelentős himnuszalkotó a ciszterci perjel, *Christan von Lilienfeld* (†1332 előtt), aki nagy számú himnuszt, sequentiát, verses officiumot és verses imádságot szerzett. Alkotásait gondos forma és bensőséges jámborság jellemzi. Igen sok szentet énekelt meg, ami jól tükrözi a szentkultusz széles körű elterjedtségét a késő középkorban.

¹⁰⁵ Curtius 1978. 322.

¹⁰⁶ Magyarul idézi Sík 1943. 22.

¹⁰⁷ Szövérfy 1964. II. 301.

Konrad von Haimburg (*Conradus Gemnicensis*) (†1360 körül), kartauzi perjel Christan von Lilienfeldhez hasonlóan a késő középkori himnuszalkotás jellegzetes képviselője. Nem liturgikus használatú vallásos tartalmú műveket készített. Munkásságán alapvetően két hatás érződik. Az egyik a kartauzi szerzetes meditáló szelleme, a másik az egyre inkább kibontakozó dalköltészet alkotókedve. Művei két csoportba oszthatók: Mária-énekek és szentek tiszteletére készített énekek. Az első csoportra jellemző, hogy a kor igényeinek megfelelően különféle címeket kapnak az egyes alkotások, például *Annulus BMV*, *Thronus BMV*, *Hortulus BMV*.¹⁰⁸ Ahogyan Christan von Lilienfeld, Konrad is nagy számú szentet énekelt meg.

E helyen említést érdemel *Kempis Tamás* (1380–1471), korának híres misztikusa, a *Krisztus követése* (*Imitatio Christi*) című aszketikai mű szerzője. Számos himnuszt és verses imádságot írt. Műveit nagyrészt magánáhítatra szánta. A *Coeli cives attendite* kezdetű himnuszban a devotio moderna személyes vallásosságának hangja csendül fel:

Fides, spes, mera caritas	De mea nunc absentia
Clamant: Jesu, quo properas?	Noli flere, o anima,
Rabboni, ubi habitas,	Ibi fige suspiria,
Cur ire longe simulas?	Quo procedo, in patria. ¹⁰⁹

A kutatás úgy ítéli meg, hogy a 16. század egyértelműen a latin nyelvű liturgikus ének alkotó korszakának végét jelenti. Ennek egyik oka a trienti zsinat (1545-1563) liturgiai vonatkozású határozataiban rejlik. A liturgia egységesítése és a centralizáció révén, amely egyedül a római rítust tekintette érvényesnek, s az egyes egyházmegyék rítusát erősen háttérbe szorította, a latin nyelvű liturgikus énekalkotás fokozatosan „elveszítette életlehetőségeit”. Új alkotásokra a későbbiekben csak elvétve van szükség, s ezeket Róma rendeli meg és hagyja jó-

¹⁰⁸ Szövérfy 1964. II. 307-316.

¹⁰⁹ Szövérfy 1964. II. 415-418., különösen 416.

vá.¹¹⁰

A fentiekben a himnusz-költészet történetét a név szerint ismert költők és műveik segítségével próbáltuk meg áttekinteni. Kétségtelen azonban az a tény, hogy az alkotóknak csak igen kis hányadát ismerjük, szinte „szerencsés véletlennek” kell tekintenünk, ha egy művet meghatározott szerzőhöz tudunk kapcsolni. Sokkal nagyobb az az áramlat, amely a névtelenül ránk maradt költeményeket olvasztja magába. Az anyag régisége s a források szűkössége mellett ennek a jelenségnek az is oka lehet, hogy az egyházi költészet művelői – amint áttekintésünkben is kitűnik – nem hivatásos költők, hanem olyan hívő emberek voltak – püspökök, pápák, továbbá egyszerű szerzetesek és apácák¹¹¹ is akadtak közöttük –, akik műveikkel is szolgálták közösségüket, gazdagították annak liturgikus anyagát. Számtalan esetben egy-egy alkotás elkészülte a szó legnemesebb értelmében vett öncélú tevékenység eredménye. A szerző csupán saját lelkes érzéseinek, vallásos rajongásának kívánt hangot adni. Az anonim himnuszok keletkezésének folyamatát igen találóan jellemzi Max Manitius, aki rámutat: a keresztény ünnepek és szentek számának gyarapodásával a himnusz-költészet rendkívüli mértékben kiterjedt. A szerzők azonban nem azért tevékenykedtek, hogy műveik bekerüljenek a breviáriumba; a jutalmat számukra maga a költői tevékenység jelentette.¹¹² A középkori latin nyelvű irodalom kiváló ismerője az 1050 és 1200 közötti anonim himnuszokból tartalom szerinti csoportosításban ad kiváló reprezentatív válogatást.¹¹³ A szerzőnév nélküli himnuszok kelet-

¹¹⁰ Dreves 1908. VII.; Dobszay 1993. 69-70.

¹¹¹ Ez utóbbiak példája Hildegard von Bingen (†1179) és Landsbergi Herrat (†1195) tevékenysége: Szövérfy 1964. II. 140-144.

¹¹² Manitius 1911-1931. III. 984.: „Bei der grossen Zahl der christlichen Feste und der wachsenden Zahl der Heiligen gewann die Hymnendichtung eine ganz ausserordentliche Ausdehnung. Nicht etwa, weil die Dichter hoffen konnten, dass ihre Arbeiten ins Brevier aufgenommen würden ... die dichterische Beschäftigung mit einer heiligen Zeit oder mit einem Heiligen trug den Lohn in sich.”

¹¹³ Manitius 1911-1931. III. 986-988.

kezési idejének, esetleg alkotójának megállapítása általában igen komoly nehézségekbe ütközik. Az egyes művek szinte kortalannak tűnnek, s egymással is nagy hasonlóságot mutatnak. Sík Sándor – más kutatókkal összhangban – az egyezések okait az alkotások közös (latin) nyelvében, a kevés nagymotívumban megjelölhető hagyományos témakörben, az egységes egyházi műveltségben és gondolatvilágban, valamint az azonos történeti anyagban (Szentírás, szentek élete) látja. Az egyes alkotások rokonságáról a következőket írja: „... ennek az ezeréves költészetnek az egyes darabjai ... annyira rokonok, hogy a felületesebb olvasó néha egy költő művének gondolhatja őket – legfeljebb ugyanannak a költőnek más-más életkorából és fejlődési korszakából”.¹¹⁴ A megállapítással alapvetően egyet kell értenünk. Az egyes anonim alkotások közelebbi meghatározásához alapos kutatásra van szükség, amelynek igen fontos eleme a szöveg hagyományozódásának lehetőség szerinti végigkövetése. Figyelmes filológiai vizsgálódás, a forrásanyag fellelése, bizonyos történeti vonatkozások kiderítése, a zenetörténeti kutatások megállapításainak segítségével hívása eredményre vezethet. A fenti szempontok alapján végzett munka különösen az egyes nemzeti vagy helyi szentek tiszteletére írott művek esetében lehet gyümölcsöző.

4. A kereszténység felvétele és a latin nyelvű liturgia meghonosodása a magyaroknál

A latin nyelvű himnusz-költészet nem valamely nemzet saját költészete, hanem az „európai keresztény család” közös produktuma, de nem nélküli teljességgel az egyes népek művészetének jellegzetes vonásait sem. A kereszténység felvétele után a magyarok hangja is

¹¹⁴ Sík 1943. 26.

felcsendül a népek nagy kórusában, s gazdagítja, árnyalja, színezi annak zengését.¹¹⁵ Krisztus hitének vállalásáig hosszú utat tett meg népünk. A még törzsi szervezetben élő magyarságot a Kazár Birodalom közelségében már megérinthe a monoteizmus szelleme. Vándorlásuk során találkoztak a keleti kereszténység terjesztőivel is: Cirill-lel 861-ben a Krím-félszigeten, Metóddal a 880-as évek elején, a Duna vidékén.¹¹⁶ A honfoglalás után új környezetbe és új geopolitikai helyzetbe került magyarság a 970. évig folytatta – a már vándorlásai alatt megkezdett – zsákmány- és fogolyszerző hadjáratait. A kalandozók pusztították ugyan a keresztény népek templomait, ennek azonban nem hitbéli, hanem szigorúan gazdasági-társadalmi és politikai okai voltak.¹¹⁷ Korabeli feljegyzések hírül adják, hogy Gembloux ostromakor a közeli monostor apátja a magyarok közé merészkedve sokakat megtérített.¹¹⁸

A kalandozások lezárulása ismét új helyzet elé állította a 10. század közepén kialakuló, úgynevezett törzsi államokba¹¹⁹ tagozódott népességet. Egyre inkább világossá vált, hogy megélhetését immáron csak a földművelés és állattenyésztés vállalásával tudja biztosítani. Ehhez gyökeres átalakulásra volt szükség, melynek megvalósításához jelentős segítséget nyújthatott az új vallás. A Bizánc felé mutató első tájékozódások után Géza nagyfejedelem felismerésének, majd fia, I. István, az első magyar király gigantikus munkásságának eredményeként megszületett a feudális magyar állam, amely a nyugati kereszténységhez csatlakozva nyert befogadtatást a korabeli Európába.¹²⁰ Az 1083-ban szentté avatott uralkodó életművét igen nagy erőpróbának vetette alá a halálát (1038) követő néhány évtized. Ez az időszak –

¹¹⁵ Babits (1933. 13.) az alábbi módon fogalmazza meg a gondolatot: „A középkori latin himnuszsköltészet kétségtelenül nem nemzeti költészet...”, „Minden nemzet külön hangokat is ad a nagy kórusba, variánsok vagy önálló énekek alakjában, melyeket saját szentjeihez intéz, vagy saját liturgiájának vonásaihoz idomít.”

¹¹⁶ Török 2000. 11.; Moravcsik 1938.

¹¹⁷ Kristó 1998. 67-68.; Kristó 1996.

¹¹⁸ Török 2000. 11–12.; Váczy 1938.

¹¹⁹ Kristó 1998. 83.

¹²⁰ Csóka 1938.; Györffy 1977a. 293.; Koszta 1996.; Kristó 1998. 89-114.

„pogánylázadásaival” s hatalmi harcaival – a „rendszerváltás eredményeinek szakítópróbáját” jelentette.¹²¹ E küzdelmes időszak után I. Béla uralkodása alatt már felsejlettek a válságból való kilábalás jelei, s az I. Géza haláláig terjedő négy évtized erőfeszítéseinek eredményeképpen első királyunk életműve tartósnak bizonyult. I. László uralkodásával Magyarország a stabilizálás útjára lépett. Törvényei erősítették a társadalom rendjét, s a király sokat tett az egyházpolitika területén is. Az 1083. évi első magyarországi szentté avatásokkal¹²² – az 1192-ben szintén kanonizált – I. László saját szentekhez juttatta népét. Július 16-17-én Zoerárd-András és Benedek szent életű remetéket, július 25-én Gellért vértanú püspököt,¹²³ november 4-én pedig Imre herceget emelték fel. A sorozat legfényesebb eseménye I. István király kanonizációja volt augusztus 20-án. Kálmán király uralkodása idején a feudalizmus és a keresztény vallás visszafordíthatatlanul meggyökerezett az országban. Hazánk elfoglalta az őt megillető helyet a korabeli Európában.

A kereszténység felvételével, terjedésével, az egyházszerkezet fokozatos kiépülésével párhuzamosan Magyarországon is megjelent az istentisztelet szertartásrendje, a liturgia.¹²⁴ A kezdetekről számottevő forrásokkal nem rendelkezünk, ezért Török József a térítők „származása, iskolázottsága s egyházi hovatartozása” alapján állapítja meg, hogy a formálódó magyarországi liturgiában, e szakaszban Sankt Gallen, Salzburg-Passau, valamint Mainz-Magdeburg hatásával kell számolnunk, s István házasságát követően jelentős szerepük volt a Gizellával érkezett regensburgi papoknak is. Az első királyunk halálát követő időszakot lezáró konszolidáció idején lotaringiai befolyás mutatható ki az istentisztelet rendjében, mely hatást híven tükrözik az e korból ránk maradt liturgikus könyveink, a *Szelepchényi*

¹²¹ Kristó 1996. 102–103.; Kristó 1965.

¹²² Klaniczay 1986.

¹²³ Szegfű 1968.; Karácsonyi B. – Szegfű 1999.

¹²⁴ Áttekintésünk vezérfonala: Török 1985. A kérdéshez lásd még: Radó 1944.; Uő. 1957. 391-399.; Uő. 1967. Liturgiátörténeti emlékeink forrásainak kiváló összefoglalása: Radó 1973.

evangelistarium és az *Oláh-féle evangelistarium*.¹²⁵ Igen erőteljes lendületet vett a magyarországi liturgia az első szentté avatásokkal. A saját szentek illő tisztelete elengedhetetlenné tette, hogy számukra saját imádságokat, énekeket, officiumokat alkossanak. Az első ilyen műveket a *Szent Margit sacramentarium* tartalmazza.¹²⁶ Ez a liturgikus könyv a zágrábi püspökség I. László által történt alapításakor került Zágrádba, ugyanúgy, mint az ún. *Esztergomi Benedictionale*, s a Hartvik püspök *Agenda Pontificalis*-ának nevezett szerkönyv.¹²⁷ Ez esetben az új alapítású episzkopátust már magyar egyházak látták el szerkönyvekkel. Újabb lendületet, sajátos hangot kölcsönzött gyarapodó liturgikus irodalmunknak I. László király kanonizációja III. Béla kezdeményezésére 1192-ben.¹²⁸

Az istentisztelet méltóságával már első királyunk törvényei foglalkoznak: elrendelik a vasárnapi istentisztelet látogatását (8, 9), s a templomban megkövetelik a fegyelmezett viselkedést (19).¹²⁹ Az I. László király által összehívott 1092. évi szabolcsi zsinat rendelkezett az elpusztult vagy felégetett templomok újjáépítéséről, a vasárnap megtartásáról, s kötelezően előírta 7 vigilia és 28 ünnepnap megtartását. Ezek között szerepeltek a saját szentjeink tiszteletére rendelt ünnepek is. Kálmán király 1100 körüli törvénykönyvének szintén voltak fontos liturgikus vonatkozásai (misét csak felszentelt helyen tartsanak, az ereklyékkel ne éljenek vissza stb.), e tekintetben azonban jelentősebbek voltak az ugyancsak 1100 körül tartott esztergomi zsinat rendelkezései. Ezt tekinthetjük az első hazai liturgikus rendezésnek.

E zsinat egyebek mellett elrendeli, hogy „Semmit ne olvassanak, vagy énekeljenek az egyházban, csak ami a zsinaton jóváhagyást nyert”.¹³⁰ Annak lehetünk itt tanúi, hogy a litur-

¹²⁵ Radó 1939.; Szigeti 1961.

¹²⁶ Kniewald 1938a.; Kniewald 1938b.

¹²⁷ Kniewald 1941a.; Kniewald 1941b.

¹²⁸ Makk 1986. 183-197.

¹²⁹ ÁKÍF 46-77.

¹³⁰ Török 1985. 54.

gikus alkotások (és szokások) szabad áramlását külföldről hazánkba s nálunk egyik egyházból a másikba zsinati rendelkezéssel igyekeztek szabályozni. Az országos szintű liturgikus rendezés utáni állapotokat tükrözi a 12. század első harmadában a fehérvári székesegyház mellett működő káptalani iskolában írott antifonarium, a *Codex Albensis*. A katedrális úzus szép példáját nyújtja ez a könyv, amely első fennmaradt hangjegyes emléke liturgiánknak.¹³¹

A magyarországi liturgia szempontjából is jelentős volt további szerzetesrendek, különösen a premontrei kanonokrend (1130 körül), valamint a ciszterci rend (1142) szerzeteseinek megtelepedése hazánkban. E rendek gondosan őrizték saját, egységes liturgiájukat mint rendi öntudatuknak szilárd jelét, s gazdagították a nálunk addig kialakult szertartásokat. Általuk a 12. század második felében erőteljes francia hatás érte a magyar egyházat. Ennek egyik bizonyítéka, hogy 12. századi történelmünk kiváló érsekegyénisége, Lukács,¹³² Párizsban tanult, majd III. Béla király Elvin klerikust is oda küldte „*ad discendam melodiam*”. Ily módon Magyarországra is eljutott a korábban már ismertetett „viktorinus” sequentia-stílus. Ezzel párhuzamosan újabb liturgikus rendezés is lezajlott, melynek eredménye a hazai egyházmegyei úzus létrejötte volt. A magyar egyház feje, a „*mater et caput*”, az esztergomi érsekség, ahol a 12. század közepén megtörtént a liturgia egységesítése. A folyamat vezéregyénisége Lukács érsek volt. A rendezés kiterjedt az esztergomi érsekség suffraganeus egyházmegyéire, de nem érintette a kalocsa-bácsi érsekséget¹³³ és a hozzá tartozó egyházmegyéket. A kalocsa-bácsi érsekség ekkor véglegesen külön vált liturgiájában, s korábbi viszonyait őrizte tovább. Ugyancsak elkülönült Zágráb, ahol csak később, a 13–14. században zajlott le a liturgikus rendezés. Ettől kezdve kódexeikben nagy fokú egységesség figyelhető meg. Említést érdemel továbbá a pécsi úzus. A pécsi egyházmegye Esztergomhoz tartozott ugyan, de liturgiájában helyi saját

¹³¹ CA; Falvy 1956. A későbbi kutatásban felvetődött a gyulafehérvári eredet kérdése is: Dobszay 1988a.

¹³² Lukács érsek tevékenységével kapcsolatban: Török 2000. 145–151.

¹³³ Koszta 1991.

tosságokat is őrzött. A 14–15. században az erdélyi egyházmegye szintén saját úzust alakított ki. Az ugyancsak Esztergomhoz tartozó egri püspökség szokásrendjét is az egyházmegyei úzusok közé kell sorolnunk, mert Esztergomtól számos eltérést mutatott. A liturgia eme sokszínűsége nem vezetett anarchiára, hanem bizonyos hierarchiát tükrözött, amely a hazánkban is meghonosodott egyetemes egységet (római-frank) regionálisra (magyar), ezt egyháztartományira (Esztergom, Kalocsa-Bács), majd egyházmegyeire (Pécs, Eger, Zágráb, Erdély), végül helyire, azaz a plébániatemplomok gyakorlatára bontotta le. Ez a rendszer lehetővé tette a saját igényeknek és adottságoknak figyelembevételét az istentiszteletben s a helyi szentek tiszteletében.

Az új liturgikus rendezés korából maradt fenn a *Pray-kódex* elnevezésű, gazdag tartalmú sacramentariumunk, amely azonban nem tükrözi még ennek hatását, mert minden bizonyos egy olyan szerkönyvről másolták 1192 és 1195 között a jánosi bencés kolostor szerzetesei, amelyet a század közepe táján a váci székesegyház számára írtak. A jámbor barátok kiegészítették a könyvet olyan részletekkel, amelyek a monostori szertartás részét képezték. A *Pray-kódex* kiemelkedő történeti értékét az adja, hogy Kálmán korabeli zsinati törvénytövegeket őrzött meg, valamint egyedül itt található meg a Pozsonyi Évkönyv s a magyar királyok 1210-ig terjedő jegyzéke, továbbá a Halotti Beszéd és Könyörgés, a magyar nyelv első összefüggő szövegemléke. A kódex a 12. századi miserend igen fontos emléke is. A benne található, Szent László tiszteletére készült könyörgéssorozat pedig már a liturgiarendezés utáni helyzet tükré.¹³⁴

Mindenképpen említést kell tennünk e helyen a 13. század első harmadában készült Németújvári Misekönyvről, amely az egyetlen Árpád-korból ránk maradt magyar *missale*

¹³⁴ Török 1985. 57-58. A *Pray-kódex* igen gazdag – sok vitatott kérdést tartalmazó – irodalmából: Zalán 1926.; Uő. 1927a.; Uő. 1927b.; Uő. 1927c.; Kniewald – Kühár 1939.; Kniewald 1939a.; Uő. 1939b.; Uő. 1939c.; Uő. 1939d.; Kühár 1939a.; Uő. 1939b.; Ratkoš 1968.; Mezey 1971.; Török 1994.; Uő. 1999c.; Szepessy 1969a.; Uő. 1969b.; Almási 1994. A László tiszteletére írott könyörgések kiadása: Török 1980b/3.

plenum. Miserendje liturgiátörténetünk igen jeles emléke.¹³⁵ A 13. század jelentős évszázada a középkor történetének, s Magyarországon is mozgalmas, eseményekben gazdag időszak volt ez,¹³⁶ ami az egyházi és liturgikus élet területéről is elmondható. Újabb szerzetesrendek honosodtak meg ez idő tájt hazánkban, melyek közül igen fontos a két koldulórend, a domonkosok (1223) és a ferencesek (1229), valamint az ágostonos kanonokok és remeték megtelepedése. Saját liturgiájukkal és officiumaikkal tovább gazdagították a már meglevő repertoárt.¹³⁷

A tatárjárás pusztítása után az ország IV. Béla király irányításával lezajlott újjászervezése együtt járt az egyházi élet és a liturgia megújulásával. Özséb esztergomi kanonok élükre állva közösségbe szervezte a magyar remeteket, s ezzel 1246-ban létrejött az egyetlen magyar szerzetesrend, a pálosok rendje. Liturgiájukra – ágostonos hatásra – jellemző a matutinumban a himnuszénekklés, ami eltér – az általuk egyébként hűségesen őrzött – esztergomi rítustól, de egybevág az általános európai gyakorlattal.¹³⁸ Az 1279. évi budai zsinat „a liturgikus életet fegyelmi szempontból közelítette meg”,¹³⁹ az általa közvetített szellemiség azonban elősegítette a vallásos élet s vele együtt a liturgikus költészet további élénkülését, a himnuszköltészet nekilendülését „a 11-12. századi szerény kezdetek után”.¹⁴⁰ Ez idő tájt magyar földön a kor európai színvonalát elérő, nem egyszer azt meghaladó alkotások születtek. Ezen művek értékes darabjai az úgynevezett „magyar szent királyok” (István, Imre herceg, I. László) tiszteletére írott költemények, amelyek közül az I. Istvánt és I. Lászlót ünneplő énekek vizsgálata képezi dolgozatunk tárgyát.

¹³⁵ Radó 1944.

¹³⁶ Almási 2000.

¹³⁷ Mezey 1979. 194-217.

¹³⁸ Török 1977. 173-188.

¹³⁹ Török 1985. 60.

¹⁴⁰ Klaniczay T. 1964. 111.

II. SZENT ISTVÁN KIRÁLY ALAKJA A LITURGIKUS ÉNEKEKBEN

1. Szent István király alakja a zsoltosmákban

Amint dolgozatunk Bevezetésében említettük, az 1083. évi szentté avatási sorozat legfényesebb eseménye első királyunk felemelése volt augusztus 20-án a székesfehérvári bazilikában. A kanonizáció adott erőteljes lendületet a magyar protorex azon tiszteletének, amely az évszázadok során erősödén, formálódván és gazdagodván a társadalom egyre szélesebb rétegeiben talált követőkre. A kultusz kiterjedt voltát igazolja az a tény is, hogy három olyan zsoltosma¹⁴¹ maradt ránk, amelyet Szent István tiszteletére készítettek. Az alábbiakban ezen officiumok ábrázolásmódját vesszük vizsgálat alá.

¹⁴¹ Csanád 1970. 214-219.

1a. Szent István király első zsoltosmája

Az első officium rímes prózában íródott, s csupán néhány proprium-tételt tartalmazott. Szövege, valamint dallama a *Codex Albensis*-ben lelhető fel. Nem tudjuk teljes bizonyossággal megmondani, mely tételek csendültek fel valóban már az 1083. évi szentté avatás alkalmából. Szendrei Janka a következőképpen vélekedik: „István király ünneplését ... már a szentté avatás körüli időkben sem tekintették csupán alkalmazott anyaggal megoldottnak. A *Codex Albensis* István-zsoltosmájában valódi saját tételek – középkori értelemben vett » új « kompozíciók is találhatók. Ilyen valószínűleg mindhárom nagyantifona: az *Ave beate*, a *Sanctissimus rex Stephanus* és a *Gloriosus cultor Dei*”, valamint a *Confessor Christi gloriose* kezdetű responzorium.¹⁴² Mezey László véleménye szerint a szentté avatásra készült 3. nagy antifona az *O miranda potentia* indítású, amely még nem szerepel a *Codex Albensis*-ben.¹⁴³ Az officium szövegét az említett antifonale alapján közöljük. Mondanivalónk könnyebb követhetősége érdekében a részletesebben tárgyalt énekek magyar megfelelőjét is hozzuk Török József fordításában.¹⁴⁴

*A Ave beate stephane
inclita spes gentis tue*

*Üdvözlégy Boldog István
néped nemes reménysége,*

¹⁴² Szendrei 1986. 48-53., különösen 50.; Török 1986. 38., Uő. 2000a. 27-31.; Uő. 2001. 107-117., különösen 111.: „A miséhez hasonlóan a szentté avatáskor a zsoltosma is csak néhány saját szöveggel rendelkezett. ... A három antifona közül kettő a későbbiekben is helyet kapott a zsoltosmában, míg a harmadik elsikkadt. A három responzorium közül csak az első saját szövegű alkotás, a második és a harmadik egyszerű alkalmazás.” Lásd még uo. 116. 29. és 30. jegyzet.

¹⁴³ Mezey 1979. 116.: „1083-ban avatták szentté István királyt és fiát, Imrét, valamint Gellért püspököt. Elevatójuk, felemeltetésük nagy ünnepére, bizonyára a király egykori különleges kápolnájának – »capella specialis«-ának, a fehérvári egyháznak klerikusai »diktálták«, azaz fogalmazták a »nagy antifoná«-kat: »Üdvözlégy, boldog István király« – »Ave beate rex Stephane...« – »A szentséges István király...« – »Sanctissimus rex Stephanus...« – és »Ó bámulatos hatalom...« – »O miranda potentia...« kezdettel.” Továbbá ugyanitt a 77. jegyzet. Szendrei 1986. 306. 13. jegyzet.

¹⁴⁴ CA 87-88. (a CA kiadásának helyesírását követve); Török 1986. 36-38.

*ave doctor et apostole
credulitatis nostre
ave speculum sanctitatis
et iusticie
per te christo credidimus
per te in christo salvemur
ora pro populo
interven pro clero
ut nullus de tuis
predat(!) fiat hostis*

*℣ Sanctissimus rex stephanus
ungarorum apostolus
signis et virtutibus
cottidie declaratur
celitus quem supplices
deposcimus ut nos muniat
a malis omnibus*

*℣ Gloriosus cultor dei
rex stephanus
ungarorum doctor egregius
ferocitatem gentium perdomuit
mores crudelium superavit
victor in christo
populum acceptabile
domino preparavit*

*℣ Confessor christi gloriose
rex stephane sanctissime
tuo pio interventu
culpas nostras ablue
ut celestis regni sedem
valeamus scandere*

*üdvözlégy hitünk tanítója és apostola,
üdvözlégy szentség és igazságosság tüköre:
általad hittünk Krisztusban,
általad üdvözölünk Krisztusban.
Imádkozz a népért,
járj közben a papságért,
hogy tieid közül
senki ne legyen ellenség prédája.
Alleluja.*

*Legszentebb király, István,
magyarok apostola,
a magasságból érkező jelek és erők által
mindennap kinyilvánítottatik;
mi, könyörgők, állhatatosan hívjuk őt,
erősítsen meg bennünket
minden rosszak ellenében.*

*Isten dicsőséges imádója, István király,
magyarok jeles tanítója,
a pogányok szilajságát megszelídítette,
a kegyetlenek hagyományait kiirtotta,
Krisztusban győztes,
az Úr előtt kedvessé tette a népet.*

*Krisztus dicsőséges hitvallója,
Legszentebb István király,
kegyes közbenjárásoddal
mosd le bűneinket,
hogy az égi királyság trónjára
méltók legyünk feljutni.*

℣ *Vir israelita gaude coheres
christi intercede pro nobis
ut precibus tuis
a deo veniam
speremus supplices
ad te confidimus*

℣ *Benedic regem cunctorum
conversa gens ungarorum
te splendor inluminavit
quem oriens destinavit
rex stephanus christe verna
tua extitit lucerna
alleluia alleluia*

*Corde et lingua rogamus te
sancte rex stephane
memento plebis catholice*

A kérdéssel foglalkozó kutatók véleménye szerint az első két antifonának különleges jelentősége van István protorex liturgikus tiszteletében, hiszen a következő két officium átvette ezeket, s ott is kiemelkedő helyen találhatók.¹⁴⁵ A megállapítást támogatja az a tény, hogy e két darabnak magyar fordítása is készült a középkorban. A *Sanctissimus rex Stephanus* magyar változatát a Keszthelyi Kódex őrizte meg, az *Ave beate Stephane* indítású antifona pedig az Érdy Kódex magyar nyelvű prédikációjába beépített idézetként szerepel. Ez utóbbi feltűnik Temesvári Pelbárt egy beszédében is az alábbi formában: „*Hinc in eius officio canitur sic: ave beate rex Stephane inclita spes gentis tue...*”. A *Gloriosus cultor dei* kezdetű éneket azonban

¹⁴⁵ Szendrei 1986. 50.; Dobszay 1988b. 334-336.; Uő. 2003. 399-400.

csupán egy szepesi antifonale tartotta fenn.¹⁴⁶ Joggal vetődik fel a kérdés, melyet Falvy Zoltán is megfogalmaz: mi lehet az oka az első két antifona megszakítatlan továbbélésének? Falvy a probléma tárgyalása során igen figyelemre méltó megállapítást tesz az *Ave beate Stephane* kezdetű darab tartalmi vonatkozásaival kapcsolatosan is.¹⁴⁷

Az első antifonában felhangzó fohászban megzendül a pogánylázadások és hatalmi harcok okozta szenvedés, s a félelem is ezen küzdelmek kiújulásától. Az utolsó sorok – *ut nullus de tuis / predat(!) fiat hostis* – valóban átélt, megtapasztalt, esetleg még mindig fenyegető veszélyt idéznek. A *populus* és a *clerus* nyomatékos kiemelése, a kereszténnyé lett nép s az azt pásztoroló egyház fenyegetettségét sugallja. A *hostis* szó minden bizonnyal több jelentést hordoz. Jelöli a keresztény hit ősi ellenségét, a *diabolust*,¹⁴⁸ de alighanem utal a Vata-féle pogánylázadás résztvevőire is, akiktől Magyarország akkori tíz főpapjából csak három menekült meg, s akiknek áldozatul esett Gellért püspök¹⁴⁹ is. Aligha vonatkoztathatunk el azonban attól a szomorú tényről, hogy a hatalmi harcok, amelyek már kereszténnyé lett uralkodók között bontakoztak ki, szintén nem kímélték a népet, s igen sokszor az egyházat sem. I. András – uralmát az I. István-i alapokon megerősítve – azonban határozott intézkedéseivel sokat tett a keresztény hit helyreállításáért,¹⁵⁰ valamint az ország helyzetének megszilárdításáért, s a további Vazul-ági utódok elvitathatatlan érdeme, hogy a protorex életműve nem dőlt romba a

¹⁴⁶ CA 88-89., 100. 32., 33. és 38. jegyzet; Szendrei 1986. 50., 307.; Holl 1988. 215-216.; Dobszay 1988b. 334-336.; Török 2001. 111.

¹⁴⁷ CA 88., 89., 90-92., 95-96.: „Der geistliche Verfasser des ‚Ave beate Stephane‘ wendet sich in einer Einführung mitten den Kämpfen oder nach den Kämpfen nach dem Tode Stephans (1083) verflossenen vierzig Jahre an den König, der Lehrer und Apostel der neuen Ordnung, Spiegel der Gerechtigkeit ist, und bittet ihn um Beistand, damit keiner Seinigen dem Feinde anheimfalle...”; Az antifonára vonatkozóan lásd még: Falvy 1986. 33., 54-55.; Csanád 1970. 214-215.

¹⁴⁸ A *hostis* = *diabolus* jelentésre egy korai példa Hilarius himnusza, amelyben a *hostis fallax* és a *dirae mortis artifex* kifejezések jelölik az ördögöt.: Szövérfy 1964. I. 72.

¹⁴⁹ Szegfű 1979.

¹⁵⁰ Makk 1998.

halálát követő küzdelmes évtizedekben. Az 1083. évi szentté avatásokat kezdeményező, s 1192-ben szintén kanonizált László király idején stabilizálódott ugyan az ország s a kereszténység helyzete, azok a hatalmi harcok azonban, amelyeknek szikrái talán már Salamon királlyá koronázásakor felvillantak, I. Béla és I. Géza országlásán át László király uralkodásának jelentős részét is végigkísérték.¹⁵¹ I. István szentté avatásának napjaiban is börtönben sínylődött a trónjától megfosztott koronás király, Salamon. Ezt a súlyos s az egyház számára is nyilvánvalóan gondot okozó helyzetet örökíti meg a Kálmán király korában íródott Hartvik-legenda¹⁵², a protorex sírjáról elmozdíthatatlan kőlap motívumában. László királysága a Salamon okozta tehertételtől csak annak halálával (1087-ben) szabadult meg véglegesen.

Az *Ave beate* kezdetű ének mintáit az *Ave domine mundi* s a *Beata Dei genetrix* kezdetű Mária-antifonákban találta meg a kutatás. Alkotója a székesfehérvári bazilika tagja lehetett, ahol Mária és Szent István tisztelete erősen összefonódott.¹⁵³

Az első antifona néhány ihletett sora tehát István királyt mint a kereszténység tanítóját magasztalja, aki népe számára megteremtette a Krisztusban való üdvözülés lehetőségét. A protorex szentté válása révén új dimenzióban folytathatja országának s a hitnek oltalmazását. E gondolatok az első királyunk tiszteletére keletkezett liturgikus szövegekben változatos megfogalmazásban újra és újra felbukkannak, bizonyítva e költészet páratlan variációs készségét.

A *Sanctissimus rex Stephanus* kezdetű darab a vecsernye csúcspontján, a *magnificat* antifonájaként „a szent királyról szinte eksztatikus hangon énekel”.¹⁵⁴ I. István teljes dicsfényben tündököl, tökéletes szentsége naponta égi igazolást nyer. Itt is hangot kap „*ungarorum apostolus*” mivolta. Hozzá könyörgő híveit „*a malis omnibus*” oltalmazza. Az

¹⁵¹ Kristó 1998. 121-122.; Makk 1998. 31-44.

¹⁵² SRH II. 433-434.

¹⁵³ Szendrei 1986. 50.; Török 1986. 36.

¹⁵⁴ Török 1986. 37. Lásd még: Falvy 1986. 33-34., 95-96.

első két antifona híven tükrözi azt a bizalmat, amely az ég polgárainak sorába felvételt nyert uralkodó iránt megnyilvánult, s aki népének dicső reménységet („*inclita spes gentis*”) jelent.

A két antifona sorai – az *Ave beate* kezdetű ének említett aktualizálható mozzanatai ellenére – alapjában véve univerzális gondolatokat tartalmaznak, amelyeknek érvényessége, időszerűsége az évszázadok során sem avult el. Úgy gondoljuk, ez nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy mindkét antifona kitüntetett helyet kapott a későbbi officiumokban is, s „mintegy ősiségének tekintélyével továbbra is megőrizte helyét a magyar liturgiában”.¹⁵⁵

A *Codex Albensis* 3. nagyantifonája a harcias király képét rajzolja meg.¹⁵⁶ Koppány uralmat nem ismerő legyőzőjének alakja sejlik fel e strófában. Az első énekkel (*Ave beate*) szemben, amelyben az erények a lélek, a szellem síkján rajzolódnak ki (*doctor, apostolus, speculum sanctitatis et iustitie*), itt megjelenik a térítés másik oldala, a kemény harc, melyet a hit terjesztése jelentett. Istvánnak véres háborúkat kellett vívnia a saját népéhez tartozókkal, olykor rokonaival is, hogy uralmát a Kárpát-medence egészére kiterjessze, s ezzel a nyugati kereszténység gyökeret verhessen. A hit erőszakos terjesztése nem zárult le Gézával, kinek „kezét embervér szennyezte be”,¹⁵⁷ hanem folytatódott a protorex tevékenysége során is. Csak igen komoly áldozatok árán valósulhatott meg az állam- és egyházszervezet kiépítése. E heroikus harcokat nemes célért folytatta István, a tét a magyarság léte, európai meggyökerezése volt, de királytól, néptől egyaránt nagy árat követelt. E küzdelem tükröződik a harmadik antifonában. István király képe e helyen állhatatosságával s harcias szigorúságával a kisebb legenda uralkodójára emlékeztet bennünket. Az általános képen túlmenően meglátásunkat támogatni látszik a kisebbik életirat alábbi kijelentése „(*misericordia salvatoris*) ... *quasi lumen de tenebris beatissimum regem Stephanum suscitavit, quem iuxta catholice fidei veritatem*

¹⁵⁵ Dobszay 1988b. 335.

¹⁵⁶ CA 96.; Falvy 1986. 33., 56.

¹⁵⁷ SRH II. 379., 404.

*eruditum ad preparandum sibi populum acceptabilem disposuit*¹⁵⁸. Az idézett hely, figyelembe véve a megelőző mondatot („*placuit misericordie salvatoris finem eorum peccatis imponere, ut cessante diabolica illusione, saltem reliquie gentis huius salvarentur*”), továbbá a legenda első fejezetében a szentek dicső küzdelmeiről („*multa ... gloriosa certamina*”) szóló részt,¹⁵⁹ a két mű ábrázolásmódjának rokonságát bizonyítja. Az *acceptabilis* melléknév a három István-legenda közül csak ezen a helyen fordul elő. E passzus esetében Gerics József és Ladányi Erzsébet értelmezésének elfogadására hajlunk, amely a következő fordításon alapul: „akit a katolikus hit igazságában nevelkedve arra rendelt: készítsen [az Üdvözítőnek] választott népet (*populum... acceptabilem*)”. Ily módon a nagyobbik legendához hasonlóan a magyar nép megtérését bibliai távlatokba helyezi a kisebbik életirat is, a szentírási kifejezések – „*reliquie gentis*” (Rom 11.5) és „*populum acceptabilem*” (Tit 2.14) – alkalmazásával. Úgy véljük, a Titushoz írott levél említett helyét érdemes itt idéznünk, hogy a legenda- és antifonahely mondandójának rokonságát e passzussal így módon is érzékeltessük: „*qui dedit semet ipsum pro nobis / ut nos redimeret ab omni iniquitate / et mundaret sibi populum acceptabilem / sectatorem bonorum operum*”.¹⁶⁰

Mind a legendahely, mind az ének megszövegezése erőteljes bibliai hatást mutat. A legenda s az antifona rokon ábrázolás- és kifejezésmódjából e helyen a kettő kapcsolatára vonatkozóan messzemenő következtetés levonására ezért sem vállalkozunk. A kutatás egyöntetűen nyilatkozik a tekintetben, hogy I. István király kisebb legendája Kálmán király uralkodása alatt keletkezett.¹⁶¹ A tárgyalt antifona pontos keletkezési idejét nem ismerjük, tényként annyit könyvelhetünk el, hogy István legkorábbi officiumához tartozik, a XII. század elejére datált antifonáriumban megtalálható, s a tudomány úgy foglalt állást, hogy már az 1083. évi

¹⁵⁸ SRH II. 394.

¹⁵⁹ SRH II. 393.

¹⁶⁰ Gerics – Ladányi 1996. 98-100.; ÁKÍF 271. 946. jegyzet, 302-303. és 1056. jegyzet; Biblia Sacra 1841.

¹⁶¹ Kristó 2000a. 175.

szentté avatásra készen állt. E helyen tehát megelégszünk a kisebb legenda s az antifona István-képét illetően azzal, hogy utalunk ábrázolásmódjuk egybecsengésére.

Úgy ítéljük meg, hogy a három antifona közül ez utóbbi tartalma a „legkonkrétabb”, leginkább „tárgyhoz”, tevékenységhez köthető: a királyt a pogányok megfékezése miatt magasztalja. A kanonizációt kezdeményező I. László király uralkodása idején ez a mozzanat időszerű volt, hiszen az 1192-ben szentté avatott uralkodó maga is kemény küzdelmet folytatott az országra többször is rátörő pogány népekkel.¹⁶² A protorex alakja a legrégebbi officiumban itt a legerőteljesebb, legkeményebb. A térítés folyamata követelte a legtöbb áldozatot, s ez okozta, hogy I. István saját népe körében sokáig igen kevés megértésre talált.¹⁶³ Talán ezzel magyarázható, hogy a későbbi breviariumok többsége nem ezt az antifonát vette át. István érdeme megmarad akkor is, ha „*credulitatis nostre doctor et apostolus*”-ként ünneplik, a portré pedig szelídebbé, elvontabbá válik. Hasonló jelenség figyelhető meg például a legendák István-képének alakításában: a nagyobb legenda színtelenebb, csupán ég felé forduló királya s a kisebb legenda olykor végletesen kemény kezű uralkodójának képe mintegy kiegyenlítődik a Hartvik-legendában, s a portré ilyen irányú változása figyelhető meg hosszú századok alatt a néphagyományban is.¹⁶⁴ Figyelmet érdemel e helyen, hogy a Mezey László által említett, s ugyancsak a szentté avatás idejére datált harmadik antifona szintén elvontabb, általánosabb, ég felé tekintőbb megfogalmazást közöl: a megváltó csodálatos hatalmáról, Szent István király érdemeiről s megdicsőüléséről énekel. A későbbi századokban ezzel a strófával ünneplik a benedictus során az első magyar királyt. Az ének szövege a következő: „*O miranda potentia saluatoris / in meritis beati stephani regis et confessoris, / qui apud deum et homines*

¹⁶² Makk 2000a. 131.

¹⁶³ Kristó 2001a. 129-131.

¹⁶⁴ Klaniczay 1988.; Uő. 2000. 122-124.

dignus memoria, / cum sanctis tripudiat in gloria”.¹⁶⁵ E helyen csupán utalunk rá, hogy a 2. Szent István-officiumban szintén megjelenik a harcias, háborúban győzedelmes király alakja, azonban ott is saját fogalmazású strófák ünneplik a gloriosus protorexet.

Az első responzorium a *Confessor Christi gloriose* kezdetű ének. Török József saját szövegű alkotásnak tartja, mely egyéni hangvételével tűnik ki. Az igazakat megillető mennyei trónus megénekklését véleménye szerint a fehérvári bazilikában álló trónus ihlette.¹⁶⁶ Falvy Zoltán a szöveg formáját a *Sanctissimus rex Stephanus* kezdetű antifonához tartja hasonlatosnak.¹⁶⁷ A szöveg nem csupán ritmusában, hanem szavaiban is idézi a második antifonát. Szembetűnő a „*sanctissimus rex Stephanus*” és a „*rex Stephane sanctissime*” megszólítás párhuzama. Úgy gondoljuk továbbá, hogy az első két sor: a „*Confessor Christi gloriose, rex Stephane sanctissime*” azon egész gondolatkör summázata, amely az újtípusú királyeszményt tükrözi: a szentség elérése a királyi hatalom gyakorlása során, példamutató uralkodói tevékenység következtében valósul meg. Amint a legújabb kutatás kimutatta, Szent István alakja ezen új szenttípus első megtestesítője.¹⁶⁸

A második és harmadik responzorium dallama nem eredeti magyar alkotás.¹⁶⁹ A *Vir israelita* kezdetű ének Török József megfogalmazása szerint „nem rendelkezik sajátos vonással”, a kiválasztott férfihoz könyörög azért, hogy Krisztus társörököseként járjon közben az Úrnál a hívőkért. A *Benedic regem cunctorum* indítású ének sem önálló alkotás. Több más officiumban is fölcsendül, így Szent Adalbert zsolozsmájában a vecsernye zsoltár-

¹⁶⁵ Mezey 1979. 116. és uo. 77. jegyzet; *Vetus hymnarium* 201.; Falvy 1986. 34., 93-94.

¹⁶⁶ Török 1986. 38-39.; Uő. 2000. 30.

¹⁶⁷ CA 93.: „Die Form des Textes ist dem schon besprochenen »Sanctissimus rex Stephanus« ähnlich. Dieser hier ist ein Responsorium, jener war eine Antiphone; doch pulsiert in beiden die beliebte mittellateinische Form, die octopodia trochaica catalectica.”; Falvy 1986. 33., 53.

¹⁶⁸ Klaniczay 2000. 122-124.

¹⁶⁹ Szendrei 1986. 49. Falvy Zoltán (CA 95) azonban a *Benedic regem cunctorum* kezdetű responzoriumot önálló alkotásnak tartja, s a Szent László tiszteletére írott *Pietate rex serenus* kezdetű himnusszal veti egybe.

antifonájaként, s igen apró szövegváltoztatásokkal az István király tiszteletére készült munkában is alkalmazhatóvá vált. Átvétele a szent püspök és a szent király hajdani szoros kapcsolatának jelképéként is értelmezhető.¹⁷⁰

A *Codex Albensis* István-officiumának anyagát áttekintve megállapíthatjuk, hogy annak énekei hazai liturgikus költészetünk igen értékes részét képezik, s akadnak közöttük kiemelkedő darabok is. Az első zsoltosma antifonái és responzoriumai a következő magasztaló kifejezéseket alkalmazzák Szent István királlyal kapcsolatban: *inclita spes gentis, doctor et apostolus credulitatis, speculum sanctitatis et iusticie, ungarorum apostolus, gloriosus cultor dei, ungarorum doctor, confessor christi gloriosus, victor in christo*. Cselekedetei, érdemei, amelyekkel a tiszteletet kivívta: *per te christo credidimus / per te in christo salvemur* (2. antifona); *ferocitatem gencium perdomuit / mores crudelium superavit* (3. antifona); *populum acceptabile / domino preparavit* (3. antifona). A magyar protorex tehát népének térítőjeként érdemelte ki, hogy Krisztus társörökösévé váljék.

Mielőtt a magyar protorex zsoltosmainak következő darabját vennénk vizsgálat alá, mindenképpen fel kell vetnünk a kérdést: honnan származik a proprium-részek István-képe. Általánosságban elmondható, s közismert a téma kutatói körében, hogy minden szent esetében szoros kapcsolat alakul ki legendája és officiuma, valamint a tiszteletére keletkezett himnuszok és sequentiák között. A legenda egyes részletei szolgáztatják a zsoltosma olvasmányainak anyagát, s ihletői a liturgikus költeményeknek. Természetesen egyéb irodalmi alkotások – pl. krónikák – hatása is felfedezhető helyenként az egyes alkotásokban. Esetünkben az 1083. év körüli magyar helyzetet kell alapul vennünk. A három ránk maradt István-legenda közül a nagyobbik életirat keletkezett a legkorábban. Számos kutató véleménye szerint ezen alkotás a kanonizációra készült, olyan nézet is felmerült azonban, hogy a *legenda maior* csu-

¹⁷⁰ Török 1986. 39.; Uő. 2000. 30.

pán Kálmán király uralkodása alatt íródott.¹⁷¹ Legrégibb gesta-szerkesztményünk datálása ugyancsak vitatott kérdése szakirodalmunknak.¹⁷² Az a vélemény sem nyert bizonyítást, hogy a magyar protorexnek a három István-legendán kívül létezett egy korábbi életirata is.¹⁷³ Anélkül, hogy e kérdések bármelyikében e helyen állást foglalnánk, a következő lehetőséget vetjük fel. I. István magyar király tevékenységéről és kortársi vagy közel kortársi megítéléséről képet kapunk, ha a különböző külföldi és hazai híradásokat egymás mellé állítjuk. E forrásokat legújabbán Kristó Gyula gyűjtötte össze. A biztosan 1083 előtti külföldi feljegyzéseket értékelve a tanulmány szerzője a következő megállapításra jut: a külföldiek „Istvánban a keresztény hitre tért és országát is keresztény hitre vezető uralkodót látták, aki ennél fogva maga is keresztény erényekkel ékes. ... Nyugat-Európa méltányolta a magyar király érdemeit, és örömmel fogadta be őt és népét a keresztény közösségbe”.¹⁷⁴ Szórád és Benedek legendája, amelyet Mór – a pannonthalmi bencés kolostor szerzetese, majd apátja, 1036-tól pécsi püspök – készített kevéssel 1064 után,¹⁷⁵ szintén említi az első magyar király térítő tevékenységét, valamint jó hírének elterjedését más országokban: „*Tempore, quo sub christianissimi Stephani regis nutu nomen et religio deitatis in Pannonia rudis adhuc pullulabat, audita fama boni rectoris multi ex terris aliis canonici et monachi ad ipsum quasi ad patrem confluebant, ...ut novum sancte conversationis gaudium ex eorum conventu adimpleretur*”.¹⁷⁶ Úgy gondoljuk, a fenti értékelések által alkotott István-kép általánossá válása, kiegészülve a más szentek tiszteletére írott liturgikus alkotások nyújtotta mintákkal, elegendő alapot szolgáltathattak az ismertetett

¹⁷¹ Kristó 2000a.

¹⁷² A kérdés igen kiterjedt irodalmából csupán néhányat említünk: Hóman 1925.; Kristó 1994.; Györffy 1948.; Csóka 1967. 647-672.; Mályusz 1966.

¹⁷³ A kérdés gazdag szakirodalmából: Tóth 1947.; Csóka 1967. 623-646.; Thoroczkay 2003. 21-64.; Körmendi 2003. 77-80.

¹⁷⁴ Kristó 2001b. 51.

¹⁷⁵ Kristó 2002. 121.

¹⁷⁶ SRH II. 357.

proprium-részletek megalkotásához akkor is, ha a kanonizáció idejére még nem állt készen egyik István-legenda sem.

1b. Szent István király második zsoltosmája

A ránk maradt *István-officiumok* közül a legismertebb, s kétségkívül a legkiválóbb alkotás az a verses zsoltosma, pontosabban az a kilenc antifona és nyolc responzorium, amelynek keletkezését Mezey az 1270 és 1290 közötti évekre teszi. Legkorábbi lelőhelye az MR 67. számú zágrábi breviárium 1290-ből.¹⁷⁷ A könnyebb követhetőség érdekében a szöveget Dankó József kiadása alapján, a magyar változatot Sík Sándor fordításában, a hajnali dicséret énekeit Gerézdi Rabán átültetésében közöljük.¹⁷⁸

MATUTINUM.

Inuitatorium

Regem regum venerantes adoremus dominum,
Qui in celo coronavit sanctum regem stephanum.

Meghívó-ének

A királyoknak Királyát áldjuk, az Egek Urát,
Aki Szent István királynak adott égi koronát.

IN PRIMO NOCTURNO.

Első éjjeli órára

℟ Adest festum venerandum
sancti regis stephani,
multa laude celebrandum
omni die seculi:
gaudeant qui sunt heredes
per hunc facti domini,
et sanctorum coheredes

Megjött Szent István királynak
Tisztelendő ünnepe,
Illik pedig a világnak
Mindennap tisztelnie.
Mindenek örömmel áldják,
Kik az Isten örökét
És a szentek társaságát

¹⁷⁷ Kniewald 1938a.; Uő. 1943.; Mezey 1948. 43-44.

¹⁷⁸ *Vetus hymnarium* 195-201. (a *Vetus Hymnarium*ban található helyesírással); Sík 1943. 486-497.; Gerézdi 1938a. 53.

meruerunt fieri.
A Iste sanctus predicator
hungarorum primitus,
cristiane legis lator
factus est diuinitus
pro binis tradens bis bina
duplicato precio:
uel pro quinque dans bis quina
reportando domino.
A Mundi reges moriendo
regno finem faciunt,
sed hic sanctus terminando
terrenam potenciam
sumpsit regnum inchoando
sempiternam gloriam.
R Jam cum celos ascendisset
nostra salus dominus,
atque suis transmisisset
dona sancti spiritus.
Repleuerunt partes mundi
duodeni proceres,
seminantes verbum dei
ad saluandos homines.
V In omnem apostolorum terram sonus exiit
Et in fines obis terre verbum prodiit horum.
R Gaudebat ergo patrono
suo queque regio,

Óáltala megnyerék.
E szent első prédikátor
A magyarok közepett,
Írt az Isten hagyásából
Keresztény törvényeket.
Két talentumért cserébe
Kétszer kettőt forgatott,
Hoz urának öt helyébe
Kétszer öt talentumot.
Királyok királyságának
A halállal vége jár,
Ám e nagy szent hatalmának
A halál nem szab határt:
Fönn az égben nyer magának
Multhatatlan glóriát.
Már mióta üdvösségünk
És Urunk egekbe szállt
S onnan elküldötte nekünk
Szentlélek ajándokát,
Szétszéledtek a világra
Ama tizenkét nagyok,
Az emberek váltságára
Hintegetni a magot.
Minden földeket bejárt az apostolok szózata
És az Ige elhallatott a föld végső határra.
Örvendett már Mesterének
Minden földi tartomány,

et grates pro tanto dono
referebat domino.

Restabat pannoniorum
pleps sine consilio,
clausa tenebris errorum
in mundi naufragio.

℣ Et dum cresceret in orbe fidei religio
et credentes puro corde nascerentur domino.

℞ Genti tamen deuianti
per mortis illecebras
et procaciter amanti
cecitatis tenebras:
Ideo differebatur
salutis preconium,
vt post moras assequatur
maius beneficium

℣ Ore namque doctor quanto datur illi serior
dono dei missus tanto venit excellencior.

IN SECUNDO NOCTURNO.

℣ Valde felix es dicenda
a cunctis pannonia,
qui tibi non preceptorem
de plebe discipulum,
sed regem predicatorem
misit et apostolum.

És az Úrhoz hálaének
Zengedezett ajakán.
Csak Pannóniának népe
Nem talált még segítőt,
S ült a tévelyek ködében,
Mint szegény hajótörött.

Míg az igaz hit vallása a világon egyre nőtt
S tiszta szívvel új-új hívek születtek az Úr előtt
Ám a népnek, mely a tévely
És halál csábját nyögé
És oly céda szenvedéllyel
Járta a vakság kódét:
Azért jött csak oly sokára
Az üdvösség-hirdető,
Hogy ha sorját így kívárja:
Annál jobbat nyerjen ő.
Minél később jön az óra, hogy hozzájuk küldetik
Annál különb lesz a Doktor, akit Isten ad nekik.

Második éjjeli órára.

Mondja bizony minden ember:
Boldog vagy Pannónia!
Mert nem alja nép sorából
Küldött Isten nevelőt:
Királyod lett prédikátor,
Apostolod, magvetőd.

℣ Nam ut athila sub rege
hungarorum populus
tyrannidis lata lege
seuiit incredulus:
sic sub stephano regnante
vertitur crudelitas,
quo figuras transmutante
formatur credulitas.

℣ Dudum namque desolatam
dominus hungariam
penitusque nulli datam
predicandum per viam:
per hunc sanctum evocavit
ad baptismi gratiam,
et cum suis heredauit
dans celorum patriam.

℣ Geyse namque duci sancto
sanctus puer nascitur,
qui diuina matris ventre
gracia perfunditur.
Et stephano premonstrante
qui post cristum passus est:
ast quam nasceretur
ante stephanus vocatus est.

℣ Iste deo se deuouit
ab adolescencia,
nilque lubricum cognouit
ipsius infancia.

Vad volt a magyar s hitetlen
Attila király alatt,
S mint zsarnok-szokás, kegyetlen
Dúlta az országokat.
Ám Istvánnak idejében
Hitből új világ terem,
S a kegyetlenség helyében
Urrá lesz a kegyelem.
Mert az Úr a régen árva
Elhagyott Hungáriát,
Ahol addig prédikálva
Még apostol egy se járt:
A keresztség kegyelmére
E szent által hozta ki
És meghívta örökére
Adván égi hont neki.
Gézának, a szent vezérnek
Szent gyermeke származott,
Kin a kegyelem már anyja
Méhében eláradott.
S amaz István intésére,
Ki elsőül szenvedett:
Mikor meg sem született még,
Istvánnak neveztetett.
Magát zsenge kora óta
Az Istennek szentelé
S útjait tisztán megóttá
Gyermeksége idején.

℣ Sed cum iuuentutis metas
sanctus primum posuit,
atque iam virilis etas
in eo inualuit.

Ex tunc factus est famosus
eximiis laudibus,
in bellis victoriosus,
prudens et fortissimus.

℣ Sub mundanis armis dei
miles erat strenuus
nam in bonis erat ei
affectus precipuus.

℣ Corde deo credens erat
quod monstrabat opere,
omnibus sufficebat
ipse solus munere.
Rex erat et predicator
dupla dans stipendia:
Unde corpore preceptor
gauderet et anima.

℣ In diuinis studiosus
vir fuit operibus:
forma quidem speciosus
magis tamen moribus.

IN TERTIO NOCTURNO.

Ám mikor szent ifjúsága
Korlátaiból kinőtt,
És a férfikor virága
Erőssé edzette őt,
Attól fogva dicsőséges
Híre hét országot ér,
Bátor, okos, erősséges,
Győzedelmes hadvezér.
Evilági fegyverekkel
Isten katonája volt,
Minden jókat szeretettel,
Szenvedéllyel fölkarolt.
Hitt az Úrnak szíve mélyén
S tett volt ennek záloga.
Mindeneknek mindenévé
Vágyott lenni egymaga.
Király volt és prédikátor,
Kettős adót fizetett,
Nyer azért jutalmazáskor
Testi-lelki örömet.
Ami Isten dicsősége,
Nagy volt abban és serény,
De legnagyobb ékessége
Mégis egy volt: az erény.

Harmadik éjjeli órára

℣ Vir beatus pardum nempe
fert ad caulas ouium
et leonem ad præsepe
bouis ferocissimum:
nam minis precibus et donis
terret mulcet incitat
prauos mites vanos bonis
cristi quos deificat.

℣ Si plebs ista suscepisset,
alium discipulum
forsitan ei misisset
deus quendam alium:
sed rebellis gens et fortis
gens grandis audacie,
per eundem virum fortis
danda fuit gracie.

℣ Magnus sampson ad dominanadum
leonem innititur
ad vngaris predicandum
rex fortis eligitur;
ex leonis fauce mellis
fauus gratus nascitur,
ex vngari ore dulcis
deo laus exprimitur.

℞ Inter cetera laudanda
virtutis insignia,
paciencie miranda
fuit illi gracia

Boldog férfi: juhakolba
Cipeli a párducot,
Vad oroszlánt felkarolva
Jászol mellé állított.
Kér is, ád is, fenyeget is,
Hívja, vonja, kergeti,
Gonoszat is, szelídet is:
Krisztusban megszenteli.
Ha e nemzet mesterének
Mást is bírna vallani,
Tettség voltna Istenének
Más apostolt küldeni.
Ám e nyakas, délceg fajta,
Kardos markú nemzetet,
Nem más, csak egy magafajta
Harcos téríthette meg.
Az orszlánt megigázni
A nagy Sámson kellett:
Magyaroknak prédikálni
Erős király küldetik.
Torkából az orszlánnak
Drága lépesméz csepeg:
Száján a magyar királynak
Édes, szép dicséreték.
Erénynek és kegyelemnek
Fénylett benne sok jele,
Csodálatos türelemnek
Malasztjával volt tele.

Emonstrat quod depilata
pauperum proteruia
eius barba, dum collata
sunt hijs beneficia.

℣ Et ille tunc fuit letus
dare deo gracias;
pro quo dignus est inuentus
pati contumelias

℟ Nobilis stirpe rex sanctus
sed fide nobilior
caritate roboratur,
et spei non immemor
postquam cursum consummavit
presens spernens seculum,
ihesu cristo commendauit
gloriosum spiritum.
Offerunt quem ad superna
angelorum agmina
regnaturum in eterna
beatorum patria.

℣ Rege sibi pro sublato
pii merent hungari:
sed collega pro collato
ciues gaudent celici.

℟ Regia vrbs alba gaude
tanto digna principe,
decorata quidem laude,
re simul et nomine:

Bizonyság rá a szegénység,
Kiket jóval halmozott,
Akik szakállát megtépték,
Szentségtelen koldusok.
S ő ezt jókedvvel viselte
S Istennek hálát adott,
Hogy az Úr méltónak lelte
Szenvedni gyalázatot.
Nagy, szent, jeles törzs szülötte,
De hitével jelesebb,
Szorgos benne a reménység
És szilárd a szeretet.
Hogy végére ért a pálya,
Megvetvén a föld színét
Jézus Krisztusnak ajánlja
Dicsőséges szellemét.
Angyalok kíséretében
Lelke a magasba száll.
Fenn a boldogok körében,
Ott lesz örökös király.
Gyászolják, hogy elvesztették,
Szegény jámbor magyarok,
Ám fogadják az új testvért
Ujjongó égi karok
Örvendezz, királyi város,
Székesfehérvár, nagyon,
E nagy király valóságos
Székhelye benned vagyón.

eo quod tam preciosi
corporis egregium
possidere meruisti
felix facta precium.

✓ Gloriosa dicta sunt
de te ciuitas domini.

Ad laudes

℟ Scandit sanctus alta celi
stephanus palacia,
e parentis sorte primi
sublatus occidua.

℟ Hinc exultat in excelso
celestis milicia,
et collega pro suscepto
deo reddit cantica.

℟ O condicio miranda
et felix per omnia
cum a regno fit ad regna
transitus perpetua,
cum bonis continuantur
terrenis celestia.

℟ Pauperes dono iuuabat
nunc pecuniario,
hos euangelizabat

Mert te őrződ dicsőséges
Boldogságos tetemét:
Ő nevével vagy te ékes.
Boldog város, büszke légy!

Hajnali dicséretre

Szent István a mennybe lából,
amely fényes palota,
összüleinek rossz sorsából
emelkedett fel oda.

Fent a mennyben ujjongásba
tör az angyali sereg,
és hogy megjött már a társa,
Isten elé dal pereg.

Ó csodálatos kiváltság,
áldott mindenek felett:
trónjáról alig leváltják,
már új, örök trónja lett,
földi boldogság után meg
várják a mennybéliek.

Szegényeknek pénz, ajándék
tőle mindig dúsan szállt,
s közöttük tanítva járt még,

salutis alloquio.	vitte a hit vigaszát.
⁊ Sapienter dispensare	Mivel Isten megáldotta,
norat donum domini,	bölcsen osztogatta szét,
et mensuram erogare	gabonájából megadta
pro tempore tritici.	mindnek a szükségesét.

Mezey László alapos elemzésnek veti alá a művet, s Dreves véleményével egyetértve úgy foglal állást, hogy a zsolozsma eredetileg kilenc antifonából és nyolc responzoriumból állt, s a Dankó által közölt kilencedik responzoriumot később csatolták hozzá. A zsolozsma közvetlen mintájának Szent Anna officiumát, szerzőjének Miklós perjelt jelöli meg, aki az ágostonos remeték esztergomi kolostorában élt.¹⁷⁹ Ezzel szemben Dobszay László azon a véleményen van, hogy a mű eredetileg is kilenc responzoriumot tartalmazott, tehát nem a nyolc-responzorios kurialis zsolozsmatípus, hanem a kilenc-responzorios egyházmegyes zsolozsmatípus szabályai szerint íródott. Az alkotó személyét ugyan homály fedi, nevét azonban ismerjük, hiszen „az antifonák versfői a Raimundus nevet adják ki”.¹⁸⁰ Az officiummal foglalkozik Csanád Béla is, Falvy Zoltán pedig formai és zenei szempontok szerint vizsgálja az alkotást.¹⁸¹ A zsolozsma versformája a korban igen elterjedt *trochaikus tetrameter caudatus* változata. A mű kiépülését Dobszay László a következőképpen ábrázolja: „A korábbi örökölt canticum-antifonákat és a laudes öt antifonáját¹⁸² a matutinum szekuláris felépítésének megfelelően verses invitatoriummal, továbbá kilenc antifonával és kilenc responzoriummal

¹⁷⁹ Mezey 1948. 42.

¹⁸⁰ Dobszay 2003. 401.

¹⁸¹ Csanád 1950.; Falvy 1986.

¹⁸² A laudes-antifonák keletkezési idejét a 13. század elejében állapították meg a kutatók.

egészítették ki. Ezzel teljessé vált a *historia propria*.”¹⁸³

Az officium keletkezési körülményeit illetően Mezey László a Kun László korában kialakult és Kézai Simon gestájában tükröződő Attila-kultuszt, valamint a király féktelen, keresztényietlen magatartását emeli ki. Véleménye szerint Lodomér esztergomi érsek ösztönzésére született a zsoltosma a klerikus réteg befolyásolására, s azért, hogy IV. László elé példaként állítsák immáron két évszázada szentté avatott állam- és egyházalapító elődét.¹⁸⁴ Dobszay László megfogalmazása szerint: „Mezey a Kun László politikájával szembeforduló esztergomi érseki szék törekvéseinek liturgikus tükörképét látta az officiumban”.¹⁸⁵

Mezey ez irányú fejtegetéseit a következőképpen summázza: „A műfaj és a forma kiválasztásánál kétségtelenül irodalmi divatok is hatottak, de megíratásának fő motívuma mégis a korszükséglet volt.”¹⁸⁶ Ezen összegzéssel tökéletesen egyetértve, a zsoltosma áttekintése során saját véleményünknek is hangot adunk az egyes részletek megítélésében.

A szabályos *invitatorium* után következik a *matutinum in primo nocturno* 3 antifonája és 3 responzoriuma. Az antifonák lelkes hangon ünneplik szent István királyt, aki által népe az Úr örököse s a szentek társörököse lett. Isten adományával jól sáfárkodván, a magyarokat megtérítvén, földi királysága után az égben elnyerte az örök dicsőséget. E három éneket – Mezey Lászlóval összhangban – mintegy prológusnak tekinthetjük.¹⁸⁷ Véleményünk szerint e helyek erőteljes biblikus ihletést is mutatnak.¹⁸⁸

¹⁸³ Dobszay 2003. 401.

¹⁸⁴ Mezey 1948. 49.

¹⁸⁵ Dobszay 2003. 401.

¹⁸⁶ Mezey 1948. 49.

¹⁸⁷ Mezey 1948. 45.; Falvy 1986. 33., 58-60.

¹⁸⁸ A „heredes ... Domini” és a „coheredes ... Christi” helyett: „coheredes sanctorum” kifejezések mellett első sorban a 2. antifona befejező soraira gondolunk, amelyek Mt 25, 14-30. (Biblia Sacra 1566.) és Lc 19, 12-17. (Biblia Sacra 1645.) helyének hatását tükrözik. Megvan a bibliai előképe a 2. antifona *legis latorának* is: 9. zsoltár 21. verse: „Constitue domine legislatorem”. Vízkeleti 1988. 181-182.

Az első antifona valóban általános, bevezető jellege után a második „strófa” két új mozzanatot említ, amelyek az első officium saját tételeiben még nem bukkantak fel a protorex méltatása során. A magyarok első szent prédikátora, igehirdetője volt István király, s a keresztény törvény megalkotója. Utóbbi tevékenységére utalnak legendái, s ezt zengi a később vizsgálat alá veendő *Gaude, mater ungaria* kezdetű István-himnusz is: „*Hic tibi verus lucifer / lumen fidei prebuit, / datus est ad hoc legifer / viam salutis docuit*”.¹⁸⁹ A magyarok első királyának törvényalkotása valóban új korszakot jelentett a nép történetében. Azon tevékenységek sorába illeszkedik ez, amelyek az új állam létrejöttét jelzik. István ugyanis apjával, Gézával ellentétben valóban újat alkotott, amikor megvetette a magántulajdonon alapuló feudális rend alapjait, közigazgatást hozott létre, adókat szedett, okleveleket adott ki, püspökségeket alapított, s az állam működését, az egyház jogait, a mindennapi élet biztonságát, saját királyi hatalmát törvényekkel szavatolta.¹⁹⁰ Az egyház érdekeit és jogait is védő törvények megalkotását méltán emelték ki a liturgikus költészet egyes alkotásai.

A másik méltató kifejezés, a „*sanctus predicator*” azt állítja, hogy a magyarok első királya népének személyesen hirdetett igét. Ez a kép – amint a későbbiekben látni fogjuk – általánosnak mondható a magyar protorex tiszteletére készült liturgikus költeményekben, annak ellenére, hogy a nagyobb legenda határozottan tagadó álláspontra helyezkedik e kérdésben akkor, amikor az *apostolus* méltató kifejezés indokoltságáról a következőképpen nyilatkozik: „*Merito igitur infra terminos sue dominationis nomen adeptus est apostoli, quoniam etsi ipse evangelizandi non assumpsit officium, predicatorum tamen dux et magister eius tutaminis et sustentationis instituit solatium*”. Ezt a helyet Hartvik püspöknél is megtaláljuk.¹⁹¹ A kutatásban olyan álláspont is kialakult, amely az igehirdető és népét keresztelő István király portréját

¹⁸⁹ SRH II. 384., 396., 415.; *Vetus hymnarium* 205.

¹⁹⁰ Kristó 2000b.

¹⁹¹ SRH II. 386-387.; 419-420.

egy régebbi hagyományt tartalmazó úgynevezett „legrégibb életirat”-ban keresi.¹⁹²

A kérdéssel foglalkozó kutatók ezen elveszett életirat felfogásának tükröződését látják Anonymus és Albericus művében, valamint a Knauz-krónikában, továbbá Szent Gellért és Szent Imre legendájának egy-egy helyén s a liturgikus énekekben is. A Tóth Zoltán által idézett passzusok közül – megítélésünk szerint – kettőben olvasható ténylegesen a személyes igehirdetésre vonatkozó kitétel. Anonymus a következőket írja: „... *dum beatus rex Stephanus verba vite predicaret et hungaros baptizaret*” (SRH I. 117.), míg Albericusnál az alábbi szavak találhatók: „*ipse rex sua predicatione Ungaros convertit*” (MG SS XXIII. 779.). Véleményünk szerint a Knauz-krónika, valamint a két említett legenda megfogalmazása általánosságban István királynak a térítésben játszott döntő szerepét hangsúlyozza,¹⁹³ s ily módon tartalma összecseng a nagyobbik István-legenda felfogásával. Különösen kitapintható ez a Knauz-krónika esetében, ahol a térítésre vonatkozó kijelentést az alábbi mondat követi: „*Propterea Hungarorum rex et apostolus est cognominatus et regnavit in Hungaria annis quadraginta sex*”.¹⁹⁴ Olyan nézet is felmerült, amely szerint a Hartvik püspök által készített életirat a magyar protorex tevékenységét illetően ellentmondásosan nyilatkozik, mert a nagyobbik legenda már idézett helyének átvétele mellett szerepel e munkában a – kisebbik életíraton alapuló – következő kitétel: „*ipsosque secundum ecclesiasticam doctrinam instituit*”.¹⁹⁵ E vonatkozásban Kulcsár Péter állásfoglalásával értünk egyet, amely szerint az idézett hely nem István király igehirdető tevékenységére vonatkozik. Az a mondat ugyanis, amelyből a fenti szavak

¹⁹² A kérdés kiterjedt irodalmából: Tóth 1947.; Gerics 1961.; Csóka 1967. 623-646.; Veszprémy 1990.; Uő. 1998. 334-335. 35. jegyzet; Kulcsár 1991.

¹⁹³ Tóth 1947. 36. 42., 43. és 44. jegyzet: „*Stephanus rex... Hungariae ... regionem ... convertit*” (SRH II. 329.); „... *beatus rex Stephanus ad lucem fidei christianae Pannoniam convertisset*” (Uo. 500.); „*Pannonia ... nostris fere temporibus ad fidem venit ... exortatione et eximiis meritis christianissimi regis sui Stephani*” (Uo. 451.).

¹⁹⁴ SRH II. 329.

¹⁹⁵ Veszprémy 1990. 106.

származnak, „arról tudósít, hogy István azokat a katonákat, akiket szép szóval nem tudott jobb belátásra bírni, fenyegetéssel, ijesztgetéssel letaposta, és »az egyház útmutatása szerint intézkedve« erővel kényszerítette engedelmességre.”¹⁹⁶ Véleményünk szerint a feltételezett elmentmondás megléte ellen szól a Hartvik-legendának az a saját fogalmazású passzusa is, amely a szentté avatások pápai kezdeményezéséről szól, s amelyben a következő szavak is olvashatók: „*ex Romane sedis institutione apostolicis litteris sancitum est, ut eorum corpora elvari deberent, qui in Pannonia Christiane fidei semina iacentes, sua eam predicatione vel institutione ad deum convertissent*”.¹⁹⁷ Nem értünk egyet azzal a megállapítással sem, hogy „A kisebbik István-legenda s az ebben őt követő Hartvik nem vonja meg István királytól a személyes igehirdetés dicsőségét”,¹⁹⁸ hiszen ez az állásfoglalás a kisebbik életirat következő szavain alapul: „*Hunc secundum ecclesiasticam doctrinam instituens, iugum et legem discipline subpositis cervicibus adhibuit, omnesque immunditias malorum prorsus destruxit*”.¹⁹⁹ Megítélésünk szerint itt a nép térítéséről és fegyelmezéséről van szó, s ezt a passzust vette át némi módosítással Hartvik püspök a már említett helyen. Tóth Zoltán úgy ítéli meg, hogy a nagyobbik István-vitának a magyar protorex személyes igehirdetését taglaló kijelentése valamely korábbi – az Anonymus és Albericus munkájában követett – hagyománnyal vitatkozik.²⁰⁰ Meglátásunk szerint azonban a legenda szerzője e helyen nem polemizál, hanem megindokolja, miért sorolható István király is a szentírásbeli apostolok méltó utó-

¹⁹⁶ Kulcsár 1991. 312.

¹⁹⁷ SRH II. 433.; ÁKÍF 335.: „A római Szentszék rendelése szerint apostoli levélben szentül elhatározottat, hogy emeltessenek ki a sírból azok földi maradványai, akik elhintették Pannóniában a keresztény hit magvait, s azt igehirdetésük avagy rendeleteik útján Isten felé fordították.” (Az István-legendákat Kisdi Klára fordította.).

¹⁹⁸ SRH II. 395.; Thoroczkay Gábor állásfoglalása. In: ÁKÍF 289. 1010. jegyzet, 304. 1067. jegyzet.

¹⁹⁹ ÁKÍF 304.: „... népét az egyház tanítása szerint oktatta, nyakát a fegyelem törvényes igája alá kényszerítette, s a gonoszok minden tisztátalanságát alapjaiban lerontotta.”

²⁰⁰ Tóth 1947. 37.

dai közé. A bibliai 12 és a protorex tevékenységével kapcsolatban ugyanis az alábbiakat írja: „*Legimus in prophetia de apostolis scriptum quod »in omnem terram exivit sonus eorum« et cetera. Hoc non solum de duodecim, sed de omnibus a deo missis ad evangelizandum dictum probatur, quorum fide et verbis et moribus incrementum pavit ecclesia. De quibus iste christianissimus non minimus fuisse computatur bone voluntatis et operis fama, quam in edificandis ecclesiis in amplitudine proprii iuris exercuit ut (sic) longe positas terras et famosissimas disperserat*”.²⁰¹ Ezek után a legendaíró lelkes szavakkal méltatja István alapításait Jeruzsálemben, Rómában és Konstantinápolyban. E fejtegetést zárja mintegy konklúzióként a kérdéses mondat. Noha az első magyar király személyesen nem vállalta az igehirdetés feladatát, egyéb érdemei alapján méltán nyerte el az apostol nevet, azaz méltán sorolható a bibliai 12 utódai közé, hiszen „*praedicatorum .. dux et magister*”-ként mindenben támogatta a ténylegesen ígét hirdetők tevékenységét. E kérdés vizsgálata során Csóka J. Lajos is arra a megállapításra jut, hogy „a legendák semmit sem cáfoltak”, s véleménye szerint csupán azt emelték ki, hogy István királynak az evangélium terjesztésére, a főemberek meggyőzésére irányuló tevékenysége „nem volt azonos a szorosabb értelemben vett igehirdetéssel, amit természetesen a papok, a prédikátorok végeztek”.²⁰² A magunk részéről meggyőzőnek tartjuk ebben a vonatkozásban Klaniczay Gábor állásfoglalását, amely szerint: „Az apostol funkció mindenekelőtt abban nyilvánult meg, hogy István »a hit hirdetőinek vezére és felügyelője« volt” ez a tevékenység a szerzetesek és papok támogatásán és irányításán, a békés hittéri-

²⁰¹ SRH II. 386.; ÁKÍF 288.: „Olvassuk az apostolokról, hogy az egész földkerekségen elhallatszott hangjuk és így tovább. De tudjuk, hogy nem csupán a 12-ről beszél, hanem mindazokról, akiket Isten azért küldött, hogy hirdessék evangéliumát, akiknek hite, szavai és jelleme által gyarapodott az egyház. Közöttük ezt a rendkívüli keresztényt nem is a legkisebbként tartják számon jóakarata és munkálkodása miatt, akinek híre az egyházak építtetése kapcsán főhatalmának határáig terjedt, sőt távoli, nevezetes földekre is eljutott.”

²⁰² Csóka 1967. 638.

tésen túl abban is megmutatkozott, hogy az első magyar király nem vonakodott „újszerű politikájának belső ellenségeit kemény kézzel leverni”.²⁰³ Fenti megjegyzéseink ellenére az úgynevezett „legrégibb életirat” egykori meglétének kérdésében e helyen nem foglalhatunk állást, elmondhatjuk azonban, hogy az említett liturgikus énekek István király személyes igehirdetését tekintve a nagyobbik legendának Hartvik püspök által átvett kijelentésétől eltérő felfogást mutatnak. Az énekek e vonatkozásban az alábbi – Mezey László által az *apostolus*, *doctor* és *predicator* magasztaló kifejezések kapcsán idézett – Nagy Károly-i és poszt-Karoling uralkodóeszményt tükrözik: „*rector et doctor, rex in potestate, sacerdos in predicatione*”.²⁰⁴ Mint már említettük, az officium megalkotásának egyik igen fontos célja volt, hogy IV. László elé példaképként nagy elődét állítsák. Szent István emlékének segítségével hívásával próbáltak hatni Magyarország ifjú királyára, s így akarták „jobb útra téríteni” a hitet s a keresztény egyházat illetően. Ez a célkitűzés a vallással és az egyházzal a legszorosabb kapcsolatban levő István-képet követelt. Ezért lett az antifonában a magyar protorex népének szent prédikátora.

A harmadik antifona az evilági királyság s az örök dicsőség szembeállításával, a földi hatalom múlandóságának kiemelésével szokásos fordulathoz tűnhet, de minden bizonnyal hatni kívánt az ifjú Kun Lászlóra. István Istennek tetsző uralkodás és élet után örök jutalmat nyert, de nyilvánvalóan más túlvilági sors vár az isteni törvényeket lábbal tipró uralkodóra.

A matutinum első nocturnusának három responzoriuma a magyarság keresztény hitre térítését az általános üdvtörténetbe ágyazva ismerteti. Mezey László utal a Hartvik-legenda hatására az első és a második responzorium esetében.²⁰⁵ Úgy gondoljuk, érvényes ez a harmadik

²⁰³ Klaniczay 2000. 122-123.

²⁰⁴ Mezey 1979. 104. 95. jegyzet. Egyébként Mezey is egy – a ránk maradt legendáknál – korábbi életirat megléte mellett tör lándzsát: Uo. 94. jegyzet.

²⁰⁵ Mezey 1948. 45. A 3 responzoriumra vonatkozóan lásd még: Falvy 1986. 34., 61., 64., 65.

versre is, amely folytatja az első kettő gondolatmenetét. A magyarok népe sokáig tévelygett a halál tévútjain, s a sötétséget szerette, végül azonban hozzá is elérkezett a „*salutis preconium*”. Minél tovább kellett várakozniuk a magyaroknak, annál kiválóbb tanítót kaptak. Az első responzorium versusa a 12 apostollal kapcsolatban ugyanarra a szentírási helyre utal, amelyet a nagyobbik István-legendát e helyen követő Hartvik-életírásban olvashatunk.²⁰⁶

A második nocturnus három antifonája a magyar nép, az ország szempontjából közelít a protorex alakjához. Az első és a harmadik ének István király térítő szerepét emeli ki ismételtten. E két strófa ismeretében kétségtelenné válik, hogy a zsoltosma szerzője a hithirdető és népét keresztelő István-képet fogadja el, s közvetíti gyülekezete tagjainak. A *predicator* és *apostolus* minősítés mellett – véleményünk szerint – fontos a *discipulus* szó használata, amely egyrészt rokonítja a magyar királyt a szentírásbeli apostolokkal, ugyanakkor uralkodói mivolta révén el is különíti őt a „*de plebe*” tizenkettőtől.

A második antifona István 13. századi officiumának talán legtöbbször idézett részlete. Itt tűnik szembe leginkább az egész mű célzatossága. Mezey László kiemeli, hogy az officium szerzője e helyen fordul szembe a legélesebben Kézaival, „ahol hőst és Attilát közvetlenül hasonlítja össze”.²⁰⁷ Kétségtelen, hogy IV. László „*fidelis clericus*”-ának műve már saját korában is erős hatást fejtett ki, amely érezhető a vizsgált strófában is. Az antifona Attilát *rex*nek nevezi, noha egyébként művén azon Hartvik püspök legendájának ihletése mutatható ki, aki munkájában csak a felkent és megkoronázott keresztény uralkodót tartja méltónak a *rex* névre. Az ének elfogadja a hun-magyar azonosság eszméjét is, hiszen Attila a „*Hungarorum populus*” fölött gyakorolta hatalmát.²⁰⁸ Mezey felhívja a figyelmet arra, hogyan nyilatkozik Kézai a magyarokról: „*gens ipsa sub paganismo constituta crudelis persecutio fuerat*

²⁰⁶ SRH II. 419.: „*in omnem terram exivit sonus eorum*”; Ps. 18, 5 (Biblia Sacra 798.); Rom 10, 18 (Uo. 1762.).

²⁰⁷ Mezey 1948. 46-47.

²⁰⁸ Szűcs 1973. 569-643., különösen 634-635.

christianitatis”, s a következő értékelést fűzi hozzá: „... míg Simon mester ezt a tényt korántsem rosszállóan állapítja meg, históriánkban a pogány magyarság *crudelitas*-a, mint a nép hitetlenségéből folyó, barbár és szégyenletes állapot tűnik fel”.²⁰⁹ Tárgyalt antifonánk következő kifejezései: *incredulus*, *crudelitas*, *credulitas*, s tartalma az idézett Kézai-hely mondanivalójával s szóhasználatával (*crudelis persecutio*, *paganismo*, *christianitatis*) kétségtelenül erős párhuzamot tükröz, tehát mintegy arra való feleletként születhetett. „Istvánnak kellett jönnie, hogy a kegyetlen és féktelen nép hívővé változzék” – folytatja Mezey. Szerinte a gesta az első magyar király térítő tevékenységét is negatívan ábrázolja: erőszakosnak és kegyetlennek.

Mezey László e tekintetben az alábbi következtetésre jut: „Szent István verses históriájának viszonyát Kézai Simon Gesta Hungarorumához úgy jellemezhetjük, hogy a Hun-gesta és Kézai művének a magyarok első szent királyának politikai érdemeit elhomályosító szándékaival szemben a história Istvánt, az uralkodót rehabilitálja. Bizonyára nem csupán két írásmű polemikus kihangsúlyáról van itt szó, hanem egy bizonyos, Kézai környezetével, Kun László udvarával szemben álló körnek tudatos törekvéséről.”²¹⁰

Mezey László megállapításaival egyetértünk a tekintetben, hogy a verses officium alapvető célja a Kun László udvarában kialakult hitbeli lazulásra, s a király féktelen megnyilatkozásaira történő válaszadás. Tükröződése annak a politikai és eszmei küzdelemnek, amely Kun László király és az egyház között kialakult, amikor az ifjú uralkodó „meghasonlott lélekkel” végképp úgy döntött, hogy a saját útját járja. Kézai gestája azonban még az előtt született (1282-1285), mielőtt a király „hátat fordított volna a társadalom által elvárt uralkodói szerepének”.²¹¹ Mezey Lászlóval szemben úgy gondoljuk azonban, hogy Kézainak nem állt szándékában művével a magyarok első királyának alakját kisebbiteni. Simon mester alkotásának

²⁰⁹ Mezey 1948. 46-47.

²¹⁰ Mezey 1948. 47.

²¹¹ Almási 2000. 170.

alapvető tendenciája, amint Kristó Gyula kifejti, az oligarcha-ellenes tábor megszerveződésének történeti igazolása, a hun-magyar azonosság tételének adaptálásával pedig elsősorban ösválasztásról van szó,²¹² amely beleilleszkedik a korabeli európai népek „ösvállalási” folyamatába. Kézai Simon a hun történet megalkotásával „a merev korai feudális keresztény történelemszemlélet” szétfeszítésével elérte, hogy a magyar „történeti tudat belső szerkezete” átalakult, így polgárjogot nyert s fontossá vált a nép történetének az a szakasza, amely a „kereszténység korszakváltó cezúráját” megelőzte.²¹³ Noha a Kézai-krónika központi alakja, kimagasló hőse Attila, a szerző nem pogányságát, hanem külpolitikai legyőzhetetlenségét, saját népével szemben pedig szigorúságát emeli ki. A dicsőséges hun király azt az uralkodóideált jelenti, amilyennek a magyarok ifjú királyának lennie kellene. Simon mester IV. László alakját Attilához közelíti, Kristó Gyula szavaival: „Kun László második Attila”. Ezt példázza a krónikás a morvamezei és a hód-tavi csata eltúlzott ábrázolásával.²¹⁴ Úgy ítéljük meg, hogy a szigorúság és határozottság megfogalmazása a két uralkodó esetében tartalmilag erősen összecseng, és ez a tény újabb alátámasztása a fenti megállapításoknak. Attila hunjaival szemben tanúsított magatartását a következőképpen foglalja össze Simon mester: „*Ex natura vero severitatem, quam habebat, a suis Hunnis mirabiliter timebatur*”, a hód-tavi csatát követő helyzetet pedig az alábbi módon jellemzi: „*Nonnulli, qui sunt residui, regiis preceptis in tantum sunt subiecti, quod cordi tremulo vix videre audent vultum regis.*”²¹⁵

Kétségtelen tehát, hogy az antifona azt az elutasító választ tükrözi, amelyet Lodomér érsek és a körülötte csoportosuló egyházi személyiségek a Kézai Simon munkájában képviselt azon szemléletre adtak, mely kiemeli a magyarságnak a kereszténység felvétele előtti korsa-

²¹² Kristó 1972. 8.

²¹³ Szücs 1973. 616.

²¹⁴ Kristó 1972. 13.

²¹⁵ SRH I. 151., 187.

kát.²¹⁶ Kézai törekvése azonban – az adott nézet megjelenítése ellenére – gestájával nem az volt, hogy az ifjú király „pogány” törekvéseit támogassa, hanem az, hogy elhitesse róla: erős és szigorú uralkodó, ugyanakkor jó keresztény, s ezáltal tompítsa IV. László és a klérus ellentéteit. Szándékát azonban nem sikerült megvalósítania. Az egyébként is feszült helyzetet súlyosbította az oligarchák hatalomért folytatott küzdelme. Az ország és egyház válságos körülményei nagyon is érthetővé teszik, hogy a vezető klerikusok az állam- és egyházalapító király alakjához folyamodtak. Mint alább látni fogjuk, Kézai Simon mester – bizonyos tekintetben – hasonló megoldásra jutott.

Az antifona formai szempontból is említést érdemel. Az egész strófa egy szépen gördülő, ritmikus összetett mondat, mely a hasonló mellékmondattal kezdődik, s az István király tevékenységét tartalmazó főmondattal zárul. A hatást fokozza az *incredulus*, *crudelitas*, *credulitas* szavak formai és tartalmi játéka. Úgy véljük, mindenképpen figyelmet érdemel a „*tyrannidis lata lege*” kifejezés. „A zsarnokság tágra fogott törvénye”²¹⁷ alatt kegyetlenkedő hun-magyarokkal szemben az István királysága alatt megszülető hit diadalmaskodik. Az említett kifejezés eszünkbe juttatja az első nocturnus második antifonájának Istvánt dicsérő szavait: „*cristianae legis lator*”. A két antifona jellegzetesen megfogalmazott gondolatai erősítik egymást, a keresztény törvények fontosságát s a törvényhozó magasztosságát hangsúlyozzák.²¹⁸

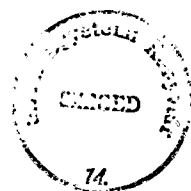
A *rex* és a *tyrannus* párhuzama kapcsán utalnunk kell az István királynak tulajdonított Intelmek azon helyére, amelyre Szegfű László hívja fel a figyelmet.²¹⁹ A Libellus X. fejezetében a következőket olvashatjuk: „*Oportet regem esse pium, miericordem et ceteris virtutibus*

²¹⁶ Szűcs 1973. 634.

²¹⁷ Mezey 1979. 209.

²¹⁸ Ez a mozzanat a *Gaude mater ungaria* kezdetű 13. században keletkezett himnuszban is hangot kap. Az említett ének a *legifer* szót használja. In: *Vetus hymnarium* 205.

²¹⁹ Szegfű 1968. 501.

imbutum et ornatum. Rex enim impietate et crudelitate fedatus, incassum sibi nomen vindicat regis, quia tyrannus est dicendus.”²²⁰ A magyar protorex tehát mindenképpen óvta utódának szánt fiát a zsarnoki önkényeskedéstől.

A matutinum második nocturnusának három responzoriuma tömören bemutatja Szent István életének folyását, egyéniségének kialakulását, s a királyban Isten dicsőséges harcosát ünnepli. Az első responzorium, a Hartvik-legendára támaszkodva,²²¹ a leendő király születéséről és nevének eredetéről tudósít. A vizsgált ének a szülők közül Gézát – a legendákkal egyezően – megnevezi, Sarolt nevét azonban nem említi. Az életiratok esetében ennek okát a szakirodalom István anyjának nem éppen keresztényi erényeket megtestesítő személyiségében látja.²²² A strófa mesteri tömörséggel foglalja össze a Hartvik-legendában található két látomást, s megfogalmazását tekintve is erős biblikus hatást mutat. A „*qui divina matris ventre / gracia perfunditur*” Keresztelő Szent János születésének hírüladását és Jeremiás próféta szavait idézik emlékezetünkbe.²²³ Szembetűnő, hogy a responzorium nem csak Istvánt, hanem Gézát is méltónak tartja a *sanctus* jelzőre. Mezey László ezzel a Kézai által alkotott Géza-képet állítja szembe. Simon mester, a liturgikus költemény magasztaló hangjával ellentétben, szerinte Gézában azt a fejedelmet láttatja, aki véget vetett a „nemesi közszabadságok ... paradicsomi állapotának”.²²⁴ Kristó Gyula Kézai magyar történetével kapcsolatban arra hívja fel a figyelmet, hogy IV. László krónikása a magyar történelem cezúráját Taksony helyett Géza

²²⁰ SRH II. 627.; ÁKÍF 139.: „A király legyen jóságos, irgalmas, de a többi erény is hassa át és ékesítse. A király ugyanis, ha embertelenség és kegyetlenség csúfítja el, hiába tart igényt a »király« címre, zsarnoknak kell neveznünk.” (Bollók János fordítása) A Libellus vonatkozásában lásd még: Havas 2000.

²²¹ Mezey 1948. 45.

²²² Györffy 1977a. 60-61.; Bogyay 1988. 19-20.; Kristó 2001a. 35-37.

²²³ Lc 1, 15. (Biblia Sacra 1605.): „*et Spiritu Sancto repletur adhuc / ex utero matris suae*”; Ier 1, 4-5. (Uo. 1166.): „*et factum est verbum Domini ad me dicens / priusquam te formarem in utero novi te / et antequam exires de vulva sanctificavi te.*”

²²⁴ Mezey 1948. 46.

idejére teszi, s Gézát, Hartvik püspök műve alapján a magyarság pogány korszakába sorolja. Szinte szó szerint kölcsönzi a következő mondatot: „*manus gestabat sanguine humano maculatas*” s még meg is toldja: „*nec erat idoneus ad fidem convertere tantam gentem...*” Az említett legenda negatív Géza-protréját átvéve tehát „a véres harcok ódiumát Gézára hárította”.²²⁵ Veszprémy László a magyar történeti hagyománynak Gézával kapcsolatos dilemmájáról szólva megjegyzi, hogy a Kézai-krónika 76. fejezetében a két szemléletmód keveredik, hiszen megtalálható e helyen Géza hitbeli elsőségének hangsúlyozásával együtt annak az égi szózatnak az említése, amely a nagyobbik István-legendában is olvasható, s amely megfosztja a fejedelmet a magyarság megtérítésének dicsőségétől. Veszprémy úgy ítéli meg, hogy a kedvező Géza-kép alapja egy – az István király = *sanctus predicator* kérdéskörrel kapcsolatban már említett – ránk nem maradt, a jelenleginél korábbi István-legendá lehetett. Ez az életirat Gézának keresztény voltát s a pogányság elleni harcát emelte ki, István alakjában pedig a hit-hirdető, békés király képét rajzolta meg.²²⁶ A Géza-portré alakulását illetően a következőket kívánjuk megjegyezni. Megítélésünk szerint – ellentétben Horváth János véleményével²²⁷ – István nagyobb legendája igen jámbor Géza-képet fest. Elismeri, hogy eleinte még pogány volt, „de kezdte már megvilágítani a lelki adományok fénye”, s békére törekedett a szomszédos tartományokkal, s békessége révén Isten fiává kívánt válni. Kegyesen bánt az idegenekkel, különösen a keresztényekkel, s „örömét lelte abban, hogy az igaz hitnek szíve kertjében elvetett magja sarjadni kezd”. Majd midőn „eljött a mennyből rendelt idő, s ő háza népével együtt a hitre tért és megkeresztelkedett, megfogadva, hogy valamennyi alattvalóját a keresztény név viselőjévé teszi”.²²⁸

²²⁵ Kristó 1972. 14-15.; Gerics 1957. 125.; Szűcs 1973. 616.

²²⁶ Veszprémy 1990. 105, 110. Ezt a nézetét azonban később megváltoztatta. Uő. 1998. 334-335. 35. jegyzet. Lásd még Kulcsár 1991.

²²⁷ Horváth 1954. 137.

²²⁸ ÁKÍF 272.

A 3. fejezet, amelyben a fejedelemnek látomás adja tudtára fia születését, igen nagy megtiszteltetésben részesíti Gézát, hiszen „Krisztus választottjának” nevezi. A „dicsőség megvonása”, amelyre Veszprémy László hívja fel a figyelmet, s az „embervér szennyezte kéz” említése Gézát és Istvánt a szentírási Dávid – Salamon viszonyba állítja, hiszen ez a passzus – amint Csóka J. Lajos rámutatott – a következő hellyel hozható párhuzamba: „*Sermo Domini ad me dicens: Multum sanguinem effudisti et plurima bella bellasti, non poteris aedificare domum nomini meo tanto effuso sanguine coram me. Filius, qui nascetur tibi, ... ipse aedificabit domum...*”.²²⁹ Ez a beállítás igazán nem bántó és elítélő, hanem a legnagyobb elismerés a magyar fejedelem személyét illetően. A 4. fejezet hangvétele hasonló. A fejedelem a legáhítatosabban s a legillegedelmesebben viselkedik a látomásban megjövendőlt Adalberttel szemben, s mindenben segítségére van a térítés munkája során is. Álmából ébredve „a földre borulva, kitárt karral, alázatosan adott hálát Istennek, és könnyek között ajánlotta önmagát, fejedelemségét és születendő fiát annak oltalmába, aki nem alszik, és nem szunynyad”.²³⁰ E helyen Géza a szent emberekre jellemző „könnyek adományával” is rendelkezik.²³¹ A 7. fejezetben a Koppány fölött győzedelmeskedő ifjú Istvánról olvashatjuk a következőket: „... Krisztus katonáját lelki öröm töltötte el, és úgy döntött, hogy egész tehetségét az evangélium magvainak táptalajává teszi. Azért az adakozásnak és imádságnak szentelte magát, és a szent egyház épületének padlójára borulva gyakorta bizta szándékának megvalósulását könnyek között Isten akaratára, hogy ő, aki nélküle semmit sem képes tenni, akaratának betöltése útján nyerve segítséget, az elgondolt jót az erények felé fordulva véghez tudja vinni.”²³² Apa és fia ábrázolása teljesen megfelel egymásnak, egészen úgy, mint a responzoriumban a „*duci sancto*” és „*sanctus puer*”. Az idézett passzusokat Hartvik püspök

²²⁹ I Par 22, 8-10. (Biblia Sacra 576.): idézi Csóka 1967. 635.

²³⁰ ÁKÍF 274.

²³¹ Dümmerth 1989. 93-95., 134-137.

²³² ÁKÍF 278.

is átveszi némi módosítással. Ezek egyike a szakirodalomban is említett „*credulus in Ihesum*” (nagyobb legenda 2. fejezet) helyett a „*severus quidem et crudelis*” (Hartvik-legenda 2. fejezet) kifejezés használata, a másik a 2. fejezet elejének megtoldása a következő bevezetéssel: „*Ea siquidem tempestate, qua gens prefata dei ecclesiam depopulabatur.*”²³³ E két mozzanat természetesen módosítja a magyarság fejedelmének portréját, alapvetően azonban nem változtatja meg a nagyobb legenda ábrázolásmódját, csupán árnyalja azt, talán azért hogy István alakja és érdemei annál ragyogóbbak legyenek.

A kisebb István-legenda a legkevésbé idealizált képet festi, mégis elismeri, hogy noha Géza eleinte pogány volt, s hogy az eltévelyedőket „fenyegetéssel és rémítgetéssel törte igába”, mégis „a Szentlélek kegyelmétől megvilágosítva megismerte az út és az élet világosságát és az evangélium követőjeként az igazság kereséséig is eljutott”. A szerző abbéli hitét is kifejezi, hogy „a keresztény nevet kedvelő király” halála után „az istenség megvallása által az örök boldogság dicsőségét nyerte el”.²³⁴

Kézai Simon Géza-ábrázolása azzal együtt, hogy az említett módon a véres harcokat reá hárítja, mégsem tagad meg a fejedelemről minden dicsőséget. A képet István kiemelése érdekében alkotja keményebbre, azonban kijelenti, hogy „ő maga és háza népe szent Adalbert által részesült a kereszténység kegyelmében”²³⁵, s noha az égi szózat hatására le kellett mondania tervéről, nem mulasztott el megtenni mindent, amit tudott, és amit tennie kellett népe megtérítése érdekében, a prágai Szent Adalbert püspök rendelkezésének megfelelően. Úgy véljük, Kézai Géza-portréja kialakítható volt egy „legrégibb életirat” feltételezése nélkül is. Géza fejedelem elsősége a kereszténység felvételében abból a hagyományból eredhet, amelyet a zág-rábi krónika közvetít. Eszerint Géza már 963-ban, esetleg 962-ben nagyfejedelem lett, s ő tet-

²³³ SRH II. 379., 403. Újabb vélemény szerint azonban a *severus* és *crudelis* jelzők már a nagyobbik legenda kódexeiben is megtalálhatók voltak: Veszprémy 1990. 107-108., 107. 35. jegyzet; ÁKÍF 318-319. 1108. jegyzet.

²³⁴ ÁKÍF 303-304.

²³⁵ Kézai 1999. 120.

te meg az első tájékozódó kísérletet a latin rítusú egyház felé a kereszténység magyarországi meggyökereztetésére.²³⁶ A térítés „dicsőségének” megvonása az égi szózat által az említett két István-legendában fogható meg. Két mozzanata van még Kézai ábrázolásának, melyet Veszprémy László felvetése alapján érintenünk kell. Az első az, hogy Simon mester szerint Gézát és családját Adalbert keresztelte meg. István esetében ez eredeztethető lenne a két István-legendából, a többiek esetében a kérdés nehezebb. Kulcsár Péterrel egyetértve úgy gondoljuk, hogy a megoldás mégis az említett két István-vitában rejlik. A 2. fejezet ugyan leszögezi, hogy Géza „háza népével együtt” megkeresztelkedett, s Adalbert érkezése csak ez után következik, a 4. fejezet egyik mondata ennek ellenére így szól: „És mialatt az Istentől megővendőt férfiú kilétét találgatta ámuldozva, hírül hozták, hogy Szent Adalbert, a cseh egyház főpapja közeledik hozzá, *hogy megtérítse őt*, és előrevigye a nem színlelt hit ügyét, dicsőítő áldozatot mutatva be az Úristennek.” Ezt követően „a szent püspök ... megtérítette és megkeresztelte az ország fiait”.²³⁷ Valószínűnek tartjuk, hogy innen vette értesülését Simon mester, hiszen az ország fiainak sorába a fejedelem és családja is besorolható, annál is inkább, mert a 2. fejezetben nem találunk olyan személyt, aki a fejedelem és családja megkeresztelését végrehajtotta volna. A második – még megemlítendő mozzanat – a külfölddel való kapcsolat felvétele, amelyet Simon mester Géza személyéhez kapcsol.²³⁸ Ez véleményünk szerint annak a 13. századi hagyománynak a tükröződése lehet, amelyet Kristó Gyula feltevésként fogalmaz meg: „az arisztokrácia 13. század közepi írója Gézára vezette vissza részint a magyar királyság idegen voltának koncepcióját, részint pedig az előkelő advenák birtokjogosultságát”.²³⁹ Anélkül, hogy István király ránk nem maradt legendájának kérdésében állást foglalhatnánk, az elmondottak alapján úgy véljük, a Kézai-féle Géza-portré s a responzorium fejedelemábrázo-

²³⁶ Veszprémy 1990. 106.; Kristó 1995. 11-23., főleg 16., 21-22.

²³⁷ ÁKÍF 274.; Kulcsár 1991. 313-314.

²³⁸ Veszprémy 1990. 109.

²³⁹ Kristó 1972. 14-15.

lása az úgynevezett „legrégibb életirat” felhasználása nélkül is levezethető. Tárgyalt énekünk-
höz visszatérve teljesen érthetőnek tartjuk, hogy a zsoltosma az általa ünnevelt szent atyját is
méltónak tartja a *sanctus* jelzőre, hiszen ezzel hőségének dicsőségét növeli. Géza és István alak-
jának párhuzamára a két István-legendában fentebb rámutattunk. E helyen mindenképpen fel
kell hívnunk a figyelmet arra a mondatra, amelyet László királynak a 13. század elején kelet-
kezett legendájában²⁴⁰ fivérééről, Gézáról olvashatunk: „*Frater autem eius uterinus Magnus
rex gloriosus, Geysa a sua gente apellatus est; vir religiosus et totus catholicus, qui adeo
honestis moribus ac probis actibus decoratus fuit, quod si fraterna discordia inter ipsum et
regem Solomonem non fuisset inceptus, sanctitatis merito et gloria dudum manifeste
caleresceret insignitus*”.²⁴¹ Az életirat tehát az Árpád-ház egy újabb tagjának esetében veti fel
a szentté válás lehetőségét. Klaniczay Gábor – miután elemzi, hogyan alakult ki a 13. századi
Magyarországon Árpád-házi Erzsébet és Margit kultusza, s emellett hogyan gazdagodott a ko-
rábban kanonizált szentek tisztelete – rámutat: „a szent elődök gyakori felidézése IV. Béla, V.
István és IV. László okleveleiben olykor azt a felfogást sugallja, hogy a dinasztia egészét
szentnek tekintették”. Anjou Károly 1269-ben írott levelében „szentek és nagy királyok nem-
zetségéből származó, hatalmas és harcias uralkodónak” nevezte V. Istvánt. Az Árpád-háznak
tehát erre az időre már mintegy szent híre volt,²⁴² *beata stirps*nek tekintették. Az elmondotta-
kon túl talán ennek a felfogásnak is szerepe volt a *Geyse ... duci sancto* kifejezés officiumbeli
feltűnésében. Géza ugyanis az említett *beata stirps* első, legkiemelkedőbb tagjának, István-
nak, apja volt. A szent elődök együttes említése szintén előfordul Simon mester – később tár-
gyalandó – krónikahelyén. Figyelmet érdemel még, hogy az ének tömör megfogalmazású tu-
dósítása a két jelzős kifejezés kiasztikus elrendezésével s a két jelző közvetlen egymásra kö-

²⁴⁰ Kristó 2002. 41.

²⁴¹ SRH II. 515. Más vonatkozásban említi: Gerics – Ladányi 2001. 20-32., különösen 23.

²⁴² Klaniczay 2000. 202-228., 243-244.

vetkezése által kialakult alliterációval formai szempontból is hatásos.

Az első és második reszponzoriumban szerepelnek azok az életkor-megjelölések, amelyek az István-legendában is megtalálhatók. A kisebb legenda a következőképpen fogalmaz: „*Hic strigoniensi oppido nativitatis exordium habuit, et puer adhuc scientia grammatica artis ad plene imbutus est.*” Géza halála után „*Stephanus adhuc puer favore principum et plebis in regni solium laudabiliter provectus, ardentiori animo veritatis cepit propagator existere, quia quamvis pueritie annis floreret, non tamen cor in ore, sed os habebat in corde.*”²⁴³

A nagyobbik István-legendá híradása részletesebb: „*Nascitur interea predictus a domino principis filius, ...*”, „*Crevit infans regali nutritus educatu, qui transvadata pueritia postquam primum gradum adolescentie transcendit, ... pater suus ... filium suum Stephanum post se regnaturum populo prefecit ...*”, „*Regno denique Pannonico beati iuvēnis nutu adtendente pacem cum exterarum provinciarum populis fideliter statutam corroboravit*”, majd pedig Szűz Mária segítségével Szent Márton és Szent György mártírok zászlaja alatt le-törte a keresztény hit ellenségeit, kik hatalma alól ki akarták vonni magukat.²⁴⁴ Hartvik püs-pök az előző két legenda alapján az alábbi leírást közli: „*Nascitur interea predictus a domino filius principi, ... Strigoniensis (sic) vero oppido nativitatis exordium habuit et puer adhuc scientia grammaticae artis ad plene inbutus est. Crevit infans diligenti nutritus educatu, qui transacta pueritia postquam gradum adolescentie primum ascendit ... pater suus ... filium suum Stephanum post se regnaturum populo prefecit, ...*”. Majd „*Post obitum vero patris Stephanus adhuc adolescens favore principum et plebis in patris solium laudabiliter provectus, ardentiori animo cepit veritatis propugnator existere, quia quamvis adolescentie annis floreret, non tamen cor in ore, sed os in corde habebat*”. A *iuvēnis* megjelölés Hartviknál nem szerepel a Szent Márton és Szent György zászlaja alatt vívott csaták elbeszé-

²⁴³ SRH II. 394.

²⁴⁴ SRH II. 380-381.

lésekor. Ezen események összegzésekor a következőképpen fogalmaz a tudós püspök: „*Tandem hostibus devictis, ex parte cesis et ex parte captis dux victor cum suis victoriae dona reportavit.*”²⁴⁵ A fenti életkor-megjelölések alapján, ezekből kiindulva vagy ezekre is hivatkozva történtek kísérletek a szakirodalomban első királyunk születési évének meghatározására. Mályusz Elemér Sevillai Izidor *Etymologiae* című munkáját segítségül hívva a 14. századi magyar krónikakompozícióban található 969. évet fogadja el.²⁴⁶ Veszprémy László úgy ítéli meg, hogy a rendelkezésre álló adatok nem szolgáltatnak elegendő alapot a kérdés eldöntéséhez.²⁴⁷

Kristó Gyula Szent István születési ideje²⁴⁸ című tanulmányában az 1001. évi keltezésű (1002-ből való) pannonhalmi kiváltságlevél, a három István-legenda s a 14. századi krónikakompozíció azon helye alapján vizsgálja a kérdést, mely szerint „Szent István király már ifjú korában (*in adolescentia*)” viselt hadat Koppány ellen. A döntő mozzanatot abban látja, hogy „Istvánt 997-ben ... a források egyik csoportja *puer*-nek, a másik *adolescens*-nek minősítette, illetve a *pueritia* és az *adolescentia* szavakkal jelölt életkori szakaszban helyezte el”. Az életkor-megjelölések értelmezésének két „kulcsát” a Bibliában s az említett isidorusi munkában

²⁴⁵ SRH II. 406-407., 409.

²⁴⁶ Mályusz 1968. 199-203. A hivatkozott Isidorus Hispanensis-hely (Étym. XI.2. 1-8.) a következő: „*Gradus aetatis sex sunt, infantia, pueritia, adolescentia, iuventus, gravitas atque senectus. Prima aetas, infantia, est pueri nascentis ad lucem, quae porrigitur in septem annis. Secunda aetas, pueritia, id est pura, et necdum ad generandum apta, tendens usque ad decimum quartum annum. Tertia, adolescentia, ad gignendum adulta, quae porrigitur usque ad vicesimum octavum annum. Quarta, iuventus, firmissima aetatum omnium, finiens in quinquagesimoanno. Quinta aetas senioris, id est gravitas, quae est declinatio a iuventute in senectutem, nondum senectus, sed iam non iuventus, quia senioris aetas est quam Graeci πρεσβύτην vocant. Nam senex apud Graecos non presbyter, sed γέρων dicitur. Quae aetas quinquagesimo anno incipiens, septuagesimo terminatur. Sexta aetas est senectus, quae nullo annorum tempore finitur, sed post quinque illas aetates quantumcunque vitae est, senectuti deputatur.*” (In: PL 82. 415-416.). Mályusz Elemér a következő megjegyzést teszi Hofmeister tanulmánya (Puer, iuvenis, senex 1926.) alapján: „Szokás volt ugyanis az »infantia«-t, »pueritia«-t és »adolescentia«-t összefogva mint első életkort »pueritia«-nak nevezni, amely a 28. életévig tart.”

²⁴⁷ Veszprémy 1989. 3-12.; különösen 10-11., 12. Ugyanígy foglal állást Tóth S. L. 2002. 9-19.

²⁴⁸ Kristó 1999.

jelöli meg. A probléma eldöntése szempontjából igen fontos az István-legendák életkor-meghatározásának összevetése. Kristó Gyula számunkra meggyőzően bizonyítja, hogy „a kisebb legenda *adhuc puer* megjelölése szentírási eredetű, s a legenda szerzője a biblikus kifejezéssel együtt a Bibliában használatos életkor-meghatározást is átvette és alkalmazta.” Ily módon „István 997-ben 15-16 éves volt, azaz eszerint 981-982-ben született”. A szerző felhívja a figyelmet arra is, hogy a Szentírás életkorokra vonatkozó terminológiája alapvetően eltér a nagyobb legendában alkalmazott isidorusitól, hiszen a 2-3 éves gyerek esetében a *puer* ... *infantulus* kifejezés szerepel, más helyen pedig a *puer adolescens*. Úgy gondoljuk, e tekintetben figyelmet érdemel az is, hogy a kisebb legendában szintén tág időhatárokat jelöl a *puer* szó, hiszen a „*Stephanus adhuc puer ... in regni solium laudabiliter provectus*” kitételen kívül, közvetlenül születésének említése után szerepel a következő: „*et puer adhuc scientia grammaticae artis ad plene imbutus est*”, ahol nyilvánvalóan hősének kora gyermekkorára vonatkozik a *puer* szó. A tanulmány szerzője a kisebb legendából adódó eredményt a nagyobb legenda Isidorus alapján használt *primus gradus adolescentie* kifejezésével veti egybe, s a születési idő ennek alapján is 981-982-re tehető.

Ezen áttekintés után az említett responzoriumokat olvasónak azonnal szembetűnik, hogy bennük a legendákban vizsgált kifejezések mindegyike előfordul, azonban azoktól eltérő sorrendben. Elsőként a *puer* szó áll, amely e helyen nem életkort jelöl, hanem a jelentését és előképeit tekintve indokoltabb *filius* helyett áll.²⁴⁹ Használatának oka feltehetőleg a metrumban rejlik. Az első responzorium versusában nyomatékos helyen szerepel az *adolescencia* és az *infancia* megjelölés, ebben a sorrendben. A második responzoriumban olvashatjuk a *iuventus* terminust, valamint a *virilis etas* kifejezést, ez utóbbi a legendákban nem fordul elő.

²⁴⁹ A *filius* szó szerepel a két legendában s az álombeli jelenések bibliai előképeiben is: Lc I,13 (Biblia Sacra 1606.): „*ne timeas Zacharia ... / ... / ... uxor tua Elisabeth pariet tibi filium / et vocabis nomen eius Iohannem*”; Lc I,30 (Uo. 1606.): „*ne timeas Maria ... / ... et paries filium / et vocabis nomen eius Iesum*”.

Az első responzorium versusában szereplő életszakasz igen jelentős. Az ünnepelt szent a látomás által megjósolt küldetését teljesítve tiszta gyermekkor után (*nilque lubricum cognovit / ipsius infantia*) *ab adolescencia* Istennek szentelte magát. Ez a döntő fordulat István életében. Úgy véljük, a responzorium „*iste deo se devovit*” kitétele azonos a legendában szereplő azon eseménnyel, amikor az ifjú atyja trónját elfoglalta. Az officium – teljesen érthetően – a kereszténységet terjesztő király egész uralkodását az Isten iránti elkötelezettségnek nevezi. Hasonló értelmezést sugall a *Gaude mater ungaria* kezdetű, 13. századi keltezésű himnusz 8. strófája: „*Adolescens agreditur | cibum salutis serere | gens hec ungara convertitur | et baptizatur propere*”.²⁵⁰

A responzoriumban tehát az *infantia* az isidorusi életkort jelentheti, s ettől a kortól kezdve a *pueritia*-n át jutott el az ugyancsak isidorusi értelmezésű *adolescencia*-ig a hős. Ez az életkor tehát a 15-28 évig terjedő szakasz, amelynek kezdete nagyjából egybe esik a középkori jogban ún. törvényes kornak (*aetas legitima*) tekintett életkorral.²⁵¹ A nagyobb legendában következő „*iuvenis*” kitételnek felelhetne meg a második responzoriumban szereplő *iuventus*. Az isidorusi értelmezés szerint a 29. évtől az 50. évig terjedő életszakasz ez, amely a tudós püspök szerint „*firmissima aetatum omnium*”. Az ének azonban arról szól, hogy István akkor lett „Bátor, okos, erősséges, | Győzedelmes hadvezér”, „amikor ... ifjúsága | Korlátaiból kinőtt, | És a férfikor virága | Erőssé edzette őt”. A *iuventus* szót tehát nem értelmezhetjük az isidorusi normák szerint, hiszen akkor az 50. év utáni életszakaszt jelentené, az pedig egyáltalán nem valószínű, hogy a liturgikus költemény szerzője erre gondolt. A megoldást ismét a Biblia nyújtja. A *iuventus* 30 alkalommal fordul elő a Szentírásban, valamennyi helyen általában az ifjú kort, a fiatalságot jelenti, olykor az öregkorral ellentétbe illetve párhuzamba állítva. Erre álljon itt egyetlen példa: „*Aser quoque ait | benedictus in filiis Aser | sit*

²⁵⁰ *Vetus hymnarium* 206.

²⁵¹ Holub 1922. 19.

placens fratribus suis | tinguat in oleo pedem suum | ferrum et aes calcimentum eius | sicut dies iuventutis tuae ita et senectus tua.” (Dt 33,24-25)²⁵² Az alábbi helyen a *iuventus* az *adolescentia* szinonímájaként szerepel: „*laetare ergo iuvenis in adolescentia | tua et in bono sit cor tuum in diebus iuventutis tuae.*” (Ecl 11,9)²⁵³ Responzoriumunk esetében is ez utóbbi jelentésben szerepel a *iuventus*: az ifjú- illetve serdülőkort jelöli, amely után következik a felnőtt kor, a *virilis aetas*, s ez utóbbi hírt, dicsőséget s hadi sikereket hoz István számára. A *virilis aetas* szintén előfordul a Szentírásban az alábbi helyen: „... *et pars magna domus tuae morietur | cum ad virilem aetatem venerit*” (I Sm 2, 33)²⁵⁴. 13. századi oklevél is említi a „*virilis aetas*” kifejezést a cselekvőképes kor jelölésére, „*in virilem pervenire etatem*” formában.²⁵⁵ Megállapíthatjuk tehát, hogy a vizsgált responzoriumban az életkor-megjelölések tekintetében a legendák s a Szentírás szóhasználata egyaránt előfordul. Mindenképpen a legendák hatását tükrözi István életének életkorok szerinti áttekintése, a szerző azonban nem követi szigorúan az isidorusi terminusokat, hanem bibliai hatásokkal színezi azokat.

Láttuk a fentiekben, hogy a 14. századi krónikakompozíció szerint István „*in adolescentia*” viselt háborút Koppány ellen. A nagyobb legenda a „*iuvenis*” korú István háborúi között a Koppány s az Ajtony ellen vívott háborút egyaránt említi. Kristó Gyula megállapítása szerint e megjelölésnek itt „nincs egyetlen dátumhoz köthető tartalma”.²⁵⁶ A responzoriumban sem kell konkrét évszámot vagy évszámokat keresnünk a *iuventus* s a *virilis aetas* mögött. Az officium szerzője e strófában a nagyobb legenda s a Hartvik-vita ábrázolásmódja alapján himnikus magasságokba emeli a király diadalát Koppány és Ajtony fölött, valamint – kiszélesítve a horizontot – valamennyi győztes csatát, amelyet a király országa és a

²⁵² Biblia Sacra 283.

²⁵³ Biblia Sacra 996.

²⁵⁴ Biblia Sacra 369.

²⁵⁵ Holub 1922. 11.

²⁵⁶ Kristó 1999. 5.

kereszténység érdekében vívott. István ugyanis olyan uralkodó volt, aki valamennyi háborúját megnyerte.²⁵⁷ A responzorium versusában nyomatékosított, harcias István-portré a „világi fegyverekben” is „*miles dei*”-ként megjelenő király alakja az első officium „*Gloriosus cultor dei*” kezdetű harmadik antifonájával rokonítható, de kitágítja annak tartalmát, s ez a kép a második nocturnus második antifonájában is tükröződik a már említett célzatossággal.

A tárgyalt responzorium ábrázolásmódjával kapcsolatban figyelemre méltó Mezey László megjegyzése: úgy véli, a „*prudens et fortissimus*” jelzők Kézay Attila-képét hivatottak ellensúlyozni.²⁵⁸ Véleményünk szerint a „*prudens et fortissimus*” és az „*in bellis victoriosus*” István képe László királynak szóló üzenet is volt. Az ifjú uralkodó viselkedése, különösen miután 1285 táján nem fogadván el Lodomér érsek segítségét végképp „becsapja a kaput a nemesség és az egyház felé”, nem volt éppen „*prudens*”-nek nevezhető, s az oligarchákkal vívott küzdelmekben is sokszor szenvedett vereséget. Elegendő csak a Kőszegiekkel folytatott sikertelen küzdelmeire gondolnunk-1274-ben, 1275-ben, 1277-ben s 1284-ben is.²⁵⁹

Úgy gondoljuk, István alakját nem csak a zsoltosma megírását szorgalmazó egyházi körök, hanem az ifjú uralkodó „*fidelis clericus*”-a is követendő példaként állította IV. László elé. Mint már említettük, Mezey László úgy látja, Kézai a magyarok első királyát is negatívan tünteti fel.²⁶⁰ Mi azt a véleményt osztjuk, amely szerint Kézainak az adott körülmények között nem állt érdekében István alakjának kisebbitése, s a gesta II. appendixének célja, hogy I. István király és IV. László alakját közelítse egymáshoz, és tompítsa az ifjú király és a klérus között feszülő ellentéteket. A foglyok felszabadításáért az egyházzal és a „köznemességgel” szo-

²⁵⁷ Kristó 2001a. 104-105.

²⁵⁸ Mezey 1948. 46.: „A történetben egy helyen Szent Istvánt illető dicsérő jelzők »*prudens et fortissimus*« hátterre bizonyára az a gondolat, hogy az okos és bátor hadvezért nem csupán a keleti Ős alakjából ismerhetjük meg. Attila jellemzését a hun gestában ugyanis így olvassuk: »*audacie quidem temperantis erat, in praeliis aestutus et sollicitus, suo corpore competentis fortitudinis utebatur...*«” (SRH I. 151.)

²⁵⁹ Szűcs 1993. 313-314.

²⁶⁰ Mezey 1948. 47.

rosan együttműködő és a „főnemességgel” szemben szövetséget létrehozó protorex alakjának megrajzolásával az oligarchaellenes összefogás elérését tartja kívánatosnak, illetve azt sugallja, hogy a kun törvényeket fegyverrel betartató IV. László éppen úgy cselekszik, mint nagy előde, a szentté avatott I. István király.²⁶¹ E kérdésben ahhoz a megállapításhoz kapcsolódunk, amely szerint Kézai átalakította a korábbi krónikás munkáját, s elhagyta belőle mindazon kedvezőtlennek tekinthető mozzanatok, „amelyek nem fértek össze az ő István-konceptiójával”.²⁶² Azt is megemlítenénk, hogy a krónikakompozíció 69. caputjával ellentétben, amely jellemzésében Imre herceg kiválóságát helyezi előtérbe, s portréját a következőképpen zárja: „*similiter et Sanctus Stephanus pater suus*”, Kézainál a 44. caputban a következőket olvashatjuk: „*Erat enim beatus rex Stephanus literatus, naturali quoque ingenio caelitus eruditus; similiter et Emericus*”. Simon mester rövid jellemzése az apára, a magyarok első szent királyára helyezi a hangsúlyt, s portréja erősen emlékeztet IV. Lászlónak a Kézai-krónika 74. fejezetében olvasható leírására: „... *cuius quidem constellatio conceptioni nativitatique (eius) die in audacia et ceteris virtutibus naturalibus subministrat*”.²⁶³ Ez újabb bizonyítéka Kézai azon törekvésének, hogy IV. László és I. István alakját mintegy párhuzamba állítsa.

Úgy ítéljük meg, hogy a két király képének rokonítása már a krónika 74. és 75. fejezetében tetten érhető. Láttuk, István esetében mennyire fontos szerepet tulajdonítottak a legendák (a nagyobb legenda és a Hartvik-vita) az *adolescentia* és *adolescens* kifejezésekkel jelölt életkornak. A magyar krónikakompozíció is megjegyezte, hogy István a Koppány elleni háborút „*in adolescentia*” vívta. Az officium responzoriumában hangsúlyos helyen szerepel a szó, s a legismertebb István-himnusz is kiemeli az *adulescens* tevékenységét. A klérikus Kézai

²⁶¹ Gerics 1957. 127-128.; Kristó 1972. 20.

²⁶² Gerics 1957. 124-126.

²⁶³ SRH I. 319., 172-173., 185.

Simon, kinek művében kimutatható a Hartvik-legenda használata, s aki a magyar krónikát is kivonatolta, nem mulasztotta el IV. László két diadallal végződő csatájának elbeszélésekor hangsúlyozni, milyen életkorban érte el azt király. A dürnkruti ütközet értékelésekor a következőképpen nyilatkozik: „*Haec est enim Ladislai regis victoria primitiva (sic), quam divina clementia ei tribuit in aetate adolescentiae constituto.*”²⁶⁴ A hód-tavi csata történetét az alábbi mondat vezeti be: „*Aliud quoque miraculosum praelium Ladislaus rex adolescens habuit cum Comanis, quod praelio praecedenti comparatur.*”²⁶⁵ IV. László életkora mind a dürnkruti csata (1278), mind a hód-tavi ütközet idején (1280 v. 1282)²⁶⁶ valóban az isidorusi *adolescentia* életszakaszába esik. Aligha lehet azonban véletlen, hogy a krónikás, aki uralkodóját „a keresztény anyaszentegyház fiaként” s a szent királyi elődök hűséges követőjeként igyekszik feltüntetni, mindkét esetben fontosnak tartja az „*in aetate adolescentia*” és a „*rex adolescens*” kitételt. Ezzel a „*fidelis clericus*” szándéka minden bizonnyal az volt, hogy uralkodója érdemeit az első magyar király magasságába emelje. Mindezt nyomatékosítja, hogy IV. László „*in virtute Altissimi et proavorum suorum, scilicet Sancti Stephani, Emirici atque Ladislai regum ac sanctorum votivis praesumens confidensque suffragiis*”²⁶⁷ indult Habsburg Rudolf segítségére. Amint már említettük, Kézai alkotásában is feltűnik a szent elődök együttes szerepeltetése, ami a *beata stirps* gondolatát sugallhatja. Simon mester üzenete e helyen a következő: az ifjú László király mint ezen ősök leszármazottja csak vitéz és kiváló uralkodó, valamint jó keresztény lehet.

A harmadik responzorium újra a lelki erényeket, s a belőlük fakadó cselekedeteket foglalja össze. Az officiumban immár harmadik alkalommal tűnik fel a *predicator* minősítés (az előző előfordulások: in primo nocturno 2. antifona: „*Iste sanctus predicator*”; in secundo

²⁶⁴ SRH I. 186.

²⁶⁵ SRH I. 187.

²⁶⁶ A Hód-tavi csata dátumára lásd: Karácsonyi 1901.; Uő. 1907.; Blazovich 1977. 941-945.; Zsoldos 1997.

²⁶⁷ SRH I. 185.

nocturno 1. antifona: „*regem predicatorem misit et apostolum*”), e helyen „*rex erat et predicator*” formában. Az ének erőteljes bibliai hatást mutat. Az „*omnibus sufficebat | ipse solus munere*” kitétel a nagyobb legendában s a Hartvik-vitában is fellelhető szentírási helyet idézi fel: „*omnibus omnia factus, ut omnes facerem salvos*” (I Cor 9, 22).²⁶⁸ A „*dupla dans stipendia*” újra a jó sáfárt állítja elénk, „akivel” az első nocturnus 2. antifonájában már találkoztunk.²⁶⁹ A responzorium első megállapítása összegző jellegű, az azt követő „*forma quidem speciosus magis tamen moribus*” pedig minden bizonnyal az ábrázolás teljességét szolgálja. Mezey László felveti az István külsejét említő szavak forrásának kérdését. Magunk is elképzelhetőnek tartjuk, hogy ezt a megállapítást „az Árpádok általában ékes külsejéről” tudósító egyéb források sugallták.²⁷⁰ Úgy gondoljuk azonban, nem kell feltétlenül konkrét előkép után kutatnunk. Az is elképzelhető, hogy általánosan elterjedt fordulatról van szó, melynek alkalmazását a mű szerzője e helyen kíváncsúnak tartotta annak kifejezésére, hogy hősében a belső értékek és a külső megjelenés harmóniája fennáll, azonban a lélek kiválósága dominál.

A harmadik nocturnus első és harmadik antifonája erőteljes biblikus ihletéssel ünnepli István térítő tevékenységét.²⁷¹ A magyarok királya leigázta a Szentírás veszedelmes ragadozóit, Krisztus hitére térítette a szilaj magyar népet. A protorex mindenfajta ember esetében megtalálta a célravezető módszert. A zsolozsma szerzője úgy idealizálja hősét, hogy közben nem rugaszkodik el a valóságtól: az eszközök között a rémisztő fenyegetések is szerepelnek. A költő formai szempontból is ügyesen oldja meg feladatát. Három soron keresztül parallelisztikus szerkesztést alkalmaz, melynek eredményeként az összetartozó szavak sorrendben ugyanazt a helyet foglalják el, s a következő olvasatot adják főnév (pluralis ablati-

²⁶⁸ Biblia Sacra 1779.; SRH II. 385., 416.

²⁶⁹ A talentumok példázatának liturgikus alkalmazásával kapcsolatban: Steiner 1990.

²⁷⁰ Mezey 1948. 46.; Szekfű 1938. 24-28. Lásd még: Györffy 1977a. 133-136.

²⁷¹ Mezey 1948. 45.; Falvy 1968. 34., 80-82.

vusban) – ige (praesens imperfectum ind. act. sing. 3. személyben) – szubsztantivizált főnév (pluralis accusativusban) sorrendjében összekapcsolódva: *minis terret pravos; precibus mulcet mites, donis incitat vanos*.

A harmadik antifona a Biblia csodálatos erejű hőisével, Sámsonnal állítja párhuzamba Istvánt. Ahogyan az oroszlán pusztulásából új élet születik, s a tetemében támadt méhek „édes mézet” adnak,²⁷² úgy hangzik fel a keresztség által új életre kelt magyarság ajkán „Isten édes dicsérete”.²⁷³ A találó kép megfogalmazása itt is figyelmet érdemel. A költő ismét párhuzamos szerkesztést alkalmaz: *ex leonis fauce = ex ungari ore; mellis favus gratus nascitur = deo laus exprimitur*. A belső rímek sajátos játéka: *leonis ... mellis, favus gratus nascitur*, a *dulcis deo* alliteráció, a *favus gratus* és a *dulcis laus* kifejezések khiasztikus elrendezése hangulat- és hanghatás tekintetében is az Úr dicséretére felhangzó ének szépségét s az egész esemény magasztosságát érzékeltetik.

A második antifona sajátosan illeszkedik az alapvetően idillikus hangvételű első és harmadik közé: Isten választását indokolja. A magyarok „nyakasságát” csak egy bátor és szigorú király törhette le, s téríthette az Úr választottjaként Krisztus hitére. Az első antifonában található „*minis terret*” kifejezés okát találhatjuk itt: a magyarok népe „*rebellis ... et fortis*”, valamint „*grandis audacie*”. E strófával kapcsolatban Mezey úgy vélekedik, hogy az a Kézai által István király térítő tevékenységének erőszakos és könyörtelen voltát negatívan beállító ábrázolásmódra adott válasz.²⁷⁴ Mi azonban ahhoz a véleményhez csatlakozunk, amely szerint e szavakat büszkeség árnyalja.²⁷⁵ István e „nyakas, délceg fajta, kardos markú” népnek kiváló sarjaként törekszik az általa elnyert hitre szorítani annak többi tagját, olykor kemény eszkö-

²⁷² Lásd Idc 14,5-8. (Biblia Sacra 345.).

²⁷³ Dobszay 2003. 401.

²⁷⁴ Mezey 1948. 47.

²⁷⁵ Radó 1941.; Gerics 1981. 186-187.

zökkel. Kétségtelenül annak bizonyága is lehet e strófa, hogy az első magyar király az előző antifonában említett fenyegetéseket valóra is váltotta. A 13. század nyolcvanas éveiben éppen olyan erőteljes és határozott királyra lett volna szükség, mint amilyen a magyar protorex volt. Egy István kvalitásaival rendelkező uralkodó letörte volna a bárók egyre növekvő, az ország népének minden rétegét, s immár területi egységét is veszélyeztető hatalmát. Véleményünk szerint a zsolozsma inspirálója, Lodomér esztergomi érsek, az egyháziakat s az ő közvetítésükkel a társadalom minden csoportját inteni akarta ezzel.

A harcos király grandiózus képét megrajzoló antifonákat igen hatásosan követi a másik pólust kifejezésre juttató két utolsó proprium-responzorium. Mindkettő fő forrása a Hartvik-legenda.²⁷⁶ A keresztényi türelmet és alázatot megtestesítő s halála után az angyalok társaságába befogadást nyert szent alakja egészében megfelel a liturgikus költészet szabványainak. Úgy gondoljuk, egy dolgot talán mégis érdemes kiemelnünk. A Hartvik-legenda 23. caputjában az evilági élettől búcsúzó István király az egyházat a papsággal s az országot népével, továbbá saját lelkét is Szűz Máriának ajánlja, s utolsó szavai a következők: „*Regina celi, reparatrix inclita mundi, tuo patrocinio sanctam ecclesiam cum episcopis et clero, regnum cum primatibus et populo subpremis precibus committo, quibus ultimum vale dicens manibus tuis animam meam commendo*”.²⁷⁷ Az officium 3. nocturnusának 2. responzoriumában azt találjuk, hogy a három teológiai erény (*fides, spes, caritas*) birtokában levő István: „*postquam cursum consummavit | presens spernens seculum, | ihesu cristo commendavit | gloriosum spiritum*”.²⁷⁸ A responzoriumban a magyar protorex csupán saját lelkéről rendelkezik, az egyházzal és az országgal nem tesz említést. A legendához viszonyítva eltérés az is, hogy István király az ajánlást nem Szűz Máriához, hanem Jézus Krisztushoz

²⁷⁶ Mezey 1948/1988. 8.

²⁷⁷ SRH II. 431.

²⁷⁸ Vetus hymnarium 199-200.

címezi. Különösen szembeötlő ez a tény akkor, ha nem csak az említett Hartvik-hellyel vetjük egybe, hanem egy másik passzussal is, amely a nagyobb legendában ugyancsak szerepel. A legenda maior 10. caputjában olvashatjuk: „*Erat vir iste fidelis, in omnibus actibus suis deo perfecte deditus, per votum et oblationem semet cum regno suo sub tutela perpetue virginis dei genetricis Marie precibus assiduus conferens, cuius honor et gloria tam celebris inter Ungaros habetur, quod etiam festivitas assumptionis eiusdem virginis sine additamento proprii nominis ipsorum lingua regine dies vocitetur.*” A helyet változtatás nélkül átvette Hartvik püspök.²⁷⁹ Az officium vizsgált strófájában tehát indokoltnak tarthatnánk egy olyan felajánlást, amely – az egyébként több ponton forrásként használt Hartvik-legendához közelebbi szellemet tükröz.

Az életirat felajánlás-mozzanatát a szakirodalom részletesen tárgyalja. Az egyik elterjedt nézet szerint első királyunk valóban Szűz Máriának ajánlotta fel az országot, a legendaíró azonban ennek hangsúlyozásával a gregoriánus eredetű pápai alávetési törekvéseket is ellenőrizni kívánta.²⁸⁰ Olyan vélemény is van, amely szerint a Szűzanya tisztelete inkább István király uralkodásának utolsó éveiben volt meghatározó.²⁸¹ Györffy György megítélése szerint a Hartvik-legenda vonatkozó passzusa irodalmi megjelenítése egy szent király méltó búcsúzásának. Az országfelajánlás ezen mozzanatát a tudós püspök a nagyobb legenda más helyeiről emeli át munkájába.²⁸²

Eredeti címzettjétől eltekintve tehát a Hartvik által alkotott vita felajánlás-mozzanata

²⁷⁹ SRH II. 385., 417. Szintén figyelemre méltó e tekintetben, hogy a király Krisztus apródjaként (*tyro Christi*) a kereszténység belső ellenségei ellen is Szűz Mária oltalmában bizakodva indul harcba. A nagyobb legenda 6. caputjában olvashatjuk: „*Quos omnes eum protegente gloriosissime crucis signaculo, patriocinantibus dei genetricis ac perpetue virginis Marie meritis, sub vexillo deo dilecti pontificis Martini sanctique martyris Gregorii ducibus eorum interfectis in brevi suo servitio subegit...*” (SRH II. 381-382.).

²⁸⁰ ÁKÍF 286-287. 1000. jegyzet; Gerics 1995a. 156-159., 161.; Uő. 1995b.; Gerics – Ladányi In: *Mons Sacer* 114., 110-116.; Dümmerth 1986.

²⁸¹ Érszegi 1994.

²⁸² Györffy 1977a. 381-383.

politikailag tendenciózusnak mondható. A pápaság hatalmi igényeivel szemben Magyarország függetlenségét hangoztatja, azonban oly módon, hogy az ne vezessen nyílt konfliktushoz a Szentszékkal.

Úgy gondoljuk, az officium vizsgált helye szándékoltan tér el a legenda ezen finoman megfogalmazott függetlenségi törekvéséről. A zsoltosma keletkezésekor az ellentétek a magyarok királya és a pápa között a tetőpontra hágtek. A Szentszék újra érvényesíteni akarta törekvéseit, a magyar egyház jeles képviselői a pápasággal teljesen együttműködtek ugyan IV. László ellenében, az esetleges pápai hűbér vállalásától azonban ódzkodtak.²⁸³ Ebben a kiélezett helyzetben a responzorium szerzője politikai színezettől mentes megoldást választott. Az istenszülő helyett magát a Megváltót tette meg a felajánlás címzettjének, s a felajánló országa, egyháza, valamint népe helyett csupán saját lelkéről rendelkezett. A strófa ily módon aktuálpolitikai töltés nélkül teljes egészében hősenek személyére és annak megdicsőülésére koncentrált, felhasználva a korabeli liturgikus költészet toposzait.

A Dankó által a 3. nocturnus 3. responzoriumaként közölt strófa — amint már említettük — Mezey László megállapítása szerint nem tartozik a 13. századi officium eredeti szövegéhez. Meggyőzően bizonyítja, hogy a *Regia urbs Alba gaude* indítású ének formai és tartalmi szempontból egyezést mutat Szent Gellért zsoltosmájának első responzoriumával, s annak mintájára készült. A responzorium a hagiografikus költészetben gyakori tartalmat hordoz: az ünnepelt szent kultuszhelyét dicséri.²⁸⁴

A Laudes — hajnali istentisztelet — öt antifonája tekintetében Mezey László — már 1948-ban írott tanulmányában — Dreves nézetéhez csatlakozik, aki ezen strófákat a szorosan vett verses históriánál korábbi alkotásoknak tartja. Mezey több szempontot figyelembe véve a következőképpen foglal állást: „Az említett verses antifonák szerkesztése a prózai Szent Ist-

²⁸³ Szűcs 1993.

²⁸⁴ Mezey 1948.42-43.

ván officiumnak, a verses históriák terjedésének idejével egybeeső átdolgozásával van kapcsolatban”.²⁸⁵ Csanád Béla elismeri, hogy Dreves és Mezey érvelése valószínűsíti a kérdéses antifonák korábbi keletkezésének lehetőségét, de nem tartja azt bizonyítottnak.²⁸⁶

A zenetörténeti kutatás a 13. század elejére datálja a vitatott antifonákat. A zenei stíluskritikai vizsgálatok eredményét utóbb megerősítette egy kora 13. századi töredékes forrás, melyet Mezey László talált. Az öt antifonát valószínűleg nem egy sorozatként írták, s a kutatás arra is rámutatott, hogy az 1. Laudes-antifona szövege nem eredeti alkotás, hanem csupán alkalmazás, hiszen egy ciprusi kódex Szent Hilarion nevét beillesztve hozza a strófát.²⁸⁷ Török József rámutat, hogy a hajnali dicséret énekeinek keletkezéséhez az ösztönzést Szent István király kultuszának megélénkülése jelentette, amely I. László 1192-ben történt kanonizációjával függ össze.²⁸⁸ Az 5 antifona a 12. században divatba jött verses officiumok technikájának megfelelően 8+7-es trocheusokban íródott. Tartalmukat tekintve Csanád Béla két csoportra bontja az énekeket: az első három antifona István király megdicsőüléséről, az utolsó kettő pedig alamizsnálkodó és apostoli tevékenységéről szól.²⁸⁹ A liturgikus költészet általánosan elterjedt formakincséből építkező Laudes-antifonákkal kapcsolatban figyelemre méltónak tartjuk, hogy a magyar protorex már e helyen – a negyedik énekben – igehirdető királyként jelenik meg.

Összegezve a 13. század végén keletkezett zsoltosma Szent István királyról kialakított portréját, az alábbiakat állapíthatjuk meg. Tovább örökíti és gazdagítja is az első officium proprium-tételei által megrajzolt, népét megtérítő apostolképet. A magyarokat a keresztény hit

²⁸⁵ Mezey 1948. 43.; AH XVIII. 72.

²⁸⁶ Csanád 1950. 31-33.

²⁸⁷ Szendrei 1986. 50-51., 307. 17. és 18. jegyzet. Dobszay (2003. 400.) úgy foglal állást, hogy az antifonaciklus egységéről tanúskodik a 8+7 szótagos versforma.

²⁸⁸ Török 1986. 39., 304. 14. jegyzet.

²⁸⁹ Csanád 1950. 32-33.

vállalására vezető tevékenységet a 2. nocturnus 1. antifonájában található kifejezéskapcsolat ábrázolja a legteljesebben: az Úr I. István személyében „*regem predicatorem / misit et apostolum*”. A 2. officiumban a magyar protorex ige hirdető tevékenysége 4 helyen tűnik fel: az említett passzuson kívül az 1. nocturnus 1. antifonájában (*iste sanctus predicator*), a 2. nocturnus 3. responzoriumában (*rex erat et predicator*), valamint a 3. nocturnus 3. antifonájában (*ad ungaris predicandum / rex fortis eligitur*). A harcias király alakja, amely az 1. zsolozsmában a kereszténység ellenségeinek leverését emelte ki, gazdagodik, kicsit más hangsúlyt nyer: I. István „bátor, okos, erősséges / győzedelmes hadvezér”-ré alakul (2. nocturnus 2. responzorium). Szintén új tartalom, hogy a magyar protorex keresztény törvényhozóként mint *christiane legis lator* (1. nocturnus 2. antifona) térít népe körében. Az Attila uralmát jellemző „*tyrannidis lata lege*” hitetlen és kegyetlen korszakával szemben István királysága a törvényességet és a rendet képviseli. Mindezen vonások mellett jelen vannak azok a tulajdonságok is, amelyek a szentté váláshoz elengedhetetlenek: a türelem, alamizsnálkodás és a három teológiai erény: a hit, remény és szeretet.

A fentiek alapján igen találónak gondoljuk Sík Sándornak Mezey László által is idézett szavait: „A Szent Istvánról szóló zsolozsma ... valósággal a magyar Szent Istvánt állítja elénk, egyszerre a legendák »kegyes király«-át és a lovasnomád ősök igaz fiát, a harcos »erős királyt« - olyan tökéletes és egész képet, aminőt szépirodalmunknak azóta sem sikerült rajzolnia erről a szent, örökmagyar szimbólumról”.²⁹⁰ Dobszay László is igen elismerően nyilatkozik a műről, s kiemeli annak jelentőségét a történeti viszonyok tükröztetését illetően, amikor megállapítja, hogy azt „olyasféle indulat fűti, mely a költőiség ellenére is élesen exponál egy ideológiai, sőt mondhatni politikai állásfoglalást”. Hangsúlyozza továbbá, hogy a zsolozsma zeneileg is magas színvonalú alkotás.²⁹¹

²⁹⁰ Sík 1943. 24-25.

²⁹¹ Dobszay 2003. 401.

Az officium további értéke, hogy Szent István grandiózus alakja mellett megjelenik benne a magyarság megtérésének folyamata is, azé a népé, amely nem akármilyen, hanem „nyakas, délceg fajta, kardos markú” nemzet, és hosszú utat tett meg Krisztus hitének vállalásáig. Mindezek alapján a kutatás méltán tekinti a 13. század végi Szent István király-officiumot a műfaj talán legkiválóbb példájának.²⁹²

²⁹² Mezey 1948. 44.

1c. Szent István király harmadik zsoltosmája

A harmadik ránk maradt István-zsoltosma egyaránt tartalmaz prózai és verses részleteket, tehát úgynevezett vegyes zsoltosma. Szövege tudomásunk szerint modern kiadásban még nem jelent meg. Olvasata Csanád Béla kéziratoss disszertációjában található. A legrégibb forrás a 14. század elejéről származó kéziratoss liturgikus könyvünk, amelyet a Nemzeti Múzeumban őriznek c.l.m.ae.33. jelzet alatt. Az officiumnak még két kéziratoss formája ismert: egy 1430-ból datált zágrábi breviárium, valamint a c.l.m.ae.446. jelzésű Kálmáncsehi-breviárium. Nyomtatott zágrábi breviáriumokban is megtalálható Szent István király vegyes zsoltosmája. A mű összeállítása a 13. század végére vagy a 14. század első felére tehető. A kutatók egyöntetű véleménye szerint visszalépést jelent a verses officiumhoz képest.²⁹³ A munka vizsgálatával dolgozatunkban nem foglalkozunk, csupán a szakirodalomban található fontosabb megjegyzéseket és feltételezéseket említjük meg. Amint Szendre Janka is rámutat, a 14. század folyamán az István király-officium gyorsan elterjedt Magyarországon. A kalocsai érsekség és a zágrábi püspökség azonban, amely az esztergomi liturgiától eltérő úzust alakított ki, saját használatú zsoltosmát kívánt és készített magának. Ebben az alkotásban szerepel a Codex Albensisben található 1. és 2. antifona, részét képezik, a 13. század végén keletkezett officium egyes tételei, a 13. század eleji Laudes énekei, a *Corde voce mente pura* kezdetű sequentia bizonyos strófái, valamint prózai, többnyire legendából vett szövegek, továbbá néhány önálló vers. A zsoltosma legújabb áttekintése során Dobszay valószínűsíti, hogy a 12. században volt „egy kissé régies stílusú (az életrajzból gyártott, zeneileg is már-már elavult) Szent István-zsoltosma ..., amelyet azután különféle eredetű anyagokkal egészítettek ki teljes propriummá”, feltehetőleg a kalocsai provinciában. Azt sem tartja azonban kizártnak, hogy a prózai tételek „egy eredeti, talán országosan elterjedt Historia Sancti Regis maradványai”.

²⁹³ Csanád 1970. 215.; Szendrei 1986. 52., Dobszay 1988. 338-339.

Ezeket a kalocsai tartományban töredékesen megőrizték, „Esztergom hatásterületén” azonban az ősi antifonák kivételével a korszerű verses zsoltosma lépett a korábbi officium helyébe.²⁹⁴ Csanád Béla felveti annak lehetőségét, hogy a munka elkészítését az esztergomi és a kalocsai érsekség között²⁹⁵ a primási jogok miatt kialakult vita is ösztönözte. A zsoltosma Szent Istvánról alkotott képe meglehetősen színtelen, jellegtelen.²⁹⁶ Noha a vegyes zsoltosma nem gazdagítja a két korábbi officium által megrajzolt Szent István-képet, a teljesség kedvéért fontosnak tartottuk megemlíteni. Ez az alkotás is gyarapítja ugyanis az első szent királyunk tiszteletére írott-összeállított művek számát, és jelzi kultuszának mély meggyökerezését és ápolását a Kárpát-medence egész területén.²⁹⁷ Ezért úgy véljük, szövegének kritikai kiadása, valamint Csanád Béla említett kéziratosszerű értekezésének publikálása indokolt és hasznos lenne.

²⁹⁴ Dobszay 2003. 400-401.

²⁹⁵ Koszta 1991.

²⁹⁶ Csanád 1970. 216.

²⁹⁷ Lásd Dobszay László megállapítását a verses zsoltosmák elterjedésének jellegzetességeiről: 16-17. oldal.

2. Szent István király alakja a himnuszokban és a sequentiákban

A kutatás jelen állása szerint a Szent István király tiszteletére írott, s ránk maradt énekek közül négy himnusz és két sequentia tekinthető biztosan magyar eredetűnek. Az alábbiakban ezen alkotásokat tekintjük át, a himnuszokkal kezdve a sort. A legrégebbi, *Exultet gens celebris* kezdetű ének csupán egy 14. század eleji, Gyulafehérváron található breviáriumban lelhető fel.²⁹⁸ A mű nem terjedt el, szövege – tudomásunk szerint – nyomtatásban nem jelent meg. Mielőbbi publikálása – véleményünk szerint – a kutatás fontos feladata lenne. A legismertebb, s a 14. századtól kezdve a legtöbb forrásban megtalálható ének a *Gaude mater ungaria* kezdetű alkotás.²⁹⁹ 15. századi forrásokban jelentkezik először a *Gaudet celi nova luce* kezdetű himnusz, s – noha a nyomtatott esztergomi könyvekbe s Clichtoveus³⁰⁰ Elucidatoriumába is ez került be – kevésbé terjedt el.³⁰¹ Kisebb ismertségű a negyedik, a *Jam lucis orto sidere* kezdetű alkotás.³⁰² A sequentiák közül a *Corde voce mente pura*³⁰³ kezdetű ének széles körben elterjedt, a *Novum genus melodiae*³⁰⁴ indítású azonban csak később vált

²⁹⁸ A himnusz a Batthyány Könyvtárban található kódexben olvasható, melyet R.III.94. jelzet alatt őriznek. Az éneket Szigeti Kilián találta meg, s ő hívta fel rá a kutatók figyelmét. A himnuszra vonatkozóan lásd: Áment 1971. 93.; továbbá Török 2001. 107-117., különösen 113., 117. 41. jegyzet.

²⁹⁹ Török 2001. 117. 42. jegyzet.

³⁰⁰ Jodocus Clichtoveus a 16. század első felének jelentős hatású tudós teológusa volt. Elucidatorium ecclesiasticum című munkáját Gosztanyi János győri püspök biztatására és támogatásával készítette el. A mű editio princeps 1516-ban Párizsban jelent meg, amelyet több további kiadás követett. A mű egyéb magyar eredetű ének közlése és kommentálása mellett tartalmazza az általunk is vizsgált énekek közül Szent István fent említett himnusát és *Corde voce mente pura* indítású szekvenciáját, továbbá Szent László himnusát és szekvenciáját. Clichtoveusszal és munkásságával kapcsolatban: Massaut 1968. I-II.; Holl 2000.

³⁰¹ Török 2001. 117. 43. jegyzet

³⁰² Török 2001. 117. 43. jegyzet

³⁰³ Mezey 1979. 207.

³⁰⁴ Holl 1990.

általánosan ismertté.

2a. A *Gaude mater ungaria* kezdetű himnusz

A himnusz szövegét Dankó József kiadása alapján, magyar változatát Gerézdi Rabán fordításában hozzuk.³⁰⁵

1. Gaude mater ungaria	Vigadj, Hungária anya!
prolis agens preconium,	magasztaljad véred-husod,
cum laude multipharia	dícséreted száz dallama
patronum lauda proprium.	hozsannázza patrónusod.
2. Hic tibi uerus lucifer	Ő igaz fényhozód, a hit
lumen fidei prebuit,	világát hozta meg neked,
datus est ad hoc legifer	törvényhozód, ki megtanít,
uiam salutis docuit.	az Égbe melyik út vezet.
3. Geysse duci decrepito	Géza vezér – élemedett –
diuina fit promissio	Istentől kap ígéretet.
stephanus a stephano	István Istvántól nyer nevet,
vocatus est in vtero.	mikor még meg sem született.
4. Cuius ortus predicatur	Atyjának égi szent követ
patri celesti nuncio:	viszi születését hírül:
martyr ad matrem mittitur	anyjához vértanu siet
nascentis uaticinio.	a jóslattal, hogy fiút szül.

³⁰⁵ *Vetus hymnarium* 205-207.; Gerézdi 1938b. 15-16.

5. Nato gaudet hungaria, dampnatur ydolatia, celestis datur gloria, beata fit memoria.	Hungária nagyon örül, pogányság napja lemerül, föleje égi fény derül, szent híre sose szenderül.
6. Puer crescens progreditur, sicut cedrus in lybano predictum nomen inditur, huic a beato stephano.	Sudárodik a fiú föl, mint Libanonnak cédrusa, s melyet Szent István kijelöl, az a név lett neki jussa.
7. Dignis datur doctoribus hic inbuendus literis, probis ornatur moribus sub annis adhuc teneris.	A tudományt megízleli híres tudósok oldalán. Ragyognak nagy erényei már ifjúsága hajnalán.
8. Adolescens agreditur cibum salutis serere, gens hec vngara convertitur et baptizatur propere.	S munkához lát ez ifjú vér, vetegeti az üdv-magot, magyar népünk a hitre tér, s keresztkedni jó legott.
9. Olym erroris populus lumen diuinum conspicit, pulsis tenebris sedulus se xristi iugo subiicit.	Hajdan tévelyben élt e nép. Istennek fényét látja ám! Fut a sötét s dalolva lép Krisztus igájával nyakán.

10. Trino deo et simplici	Isten Tenéked, Három s Egy,
sit laus honor et gloria	hála, dicsőség, tisztelet!
qui sancti regis supplici	Királyunkhoz ki kérve megy,
concedat celi gaudia.	Adjad meg annak az eget.
Amen.	Amen.

Az ének áttekintése s a Dankó által a szöveghagyományozásra vonatkozó megállapítások számba vétele után első feladatnak tűnik a himnusz tényleges terjedelmének kérdéseivel foglalkoznunk. A mű a *Vetus hymnarium* közlése szerint 10 strófából áll. Ezek négy-négy trochaikus lejtésű nyolc szótagos sorokat tartalmaznak keresztrímekkel, mely rímek kétszótagosak. Kivételt jelent két strófa, a harmadik és az ötödik, melyek négyes, úgynevezett bokorrímmel zárulnak. Dankó József megjegyzi, hogy az általa közölt mű harmadik, illetve ötödik strófája az alapul vett forrásoknak nem mindegyikében található meg. A harmadik versszak az 1419-ből származó *Psalterium Blasii*-ből és a Nagylaki breviáriumból (1498) hiányzik, az ötödik pedig csupán a pálos kódexekben lelhető fel.³⁰⁶ Elképzelhető tehát, hogy ez a két versszak eredetileg nem tartozott a himnuszhoz. Ezt látszik megerősíteni a rímelés különbözősége is. Az *Analecta Hymnica* XXIII. kötetének kiadója a 10 strófás ének közlésekor szintén utal a terjedelem ingadozására. A sorozat IV. kötete a kérdéses két strófa nélkül hozza a himnuszt, sőt a Dankónál s az *Analecta Hymnica* XXIII. kötetében egyaránt szereplő 9. versszakot nem találjuk meg benne. Ez utóbbi egy 1490-ben Velencében nyomtatott pálos breviárium alapján közli a művet, s a következő megjegyzést teszi: „Der Hymnus ist eine Erweiterung von Anal. IV, 238. — Str. 3. spätere Zuthat, wie der Rheim beweist.”³⁰⁷ A rím különbözősége — mint már említettük — nemcsak a 3., hanem az 5. szakasz esetében is meg-

³⁰⁶ *Vetus hymnarium* 206-207.

³⁰⁷ AH IV. 238., XXIII. 271.

figyelhető, s az is szembetűnő, hogy az *Analecta Hymnica* IV. kötetében közölt himnuszról az itt megtalálható 9. strófa is hiányzik. Dankó József az általa felhasznált források között említ még három olyat, amelyek nem teljes terjedelmében tartalmazzák ezt az éneket.³⁰⁸ Ezen ingadozások jól mutatják, hogy a himnusz igen elterjedt volt, s területenként — csaknem tetszés szerint — bővítették, illetve elhagyhattak belőle. Mindez ékesen bizonyítja, hogy ez az alkotás a himnuszköltészetnek ahhoz az igen jelentős ágához tartozik, amely ismeretlen alkotók tevékenységének eredménye, s amelyet az egyes közösségek saját igényeik szerint alakíthattak. Az ének közkedveltsége kimutatható Török Józsefnek a pálos rend liturgiájáról írott munkájából is.³⁰⁹

A mű a 13. században keletkezett,³¹⁰ s a kor európai színvonalának megfelelő alkotás. Mintájának egy *Gaude mater ecclesia* kezdetű Szent Domonkos-himnuszt tekinthetünk.³¹¹ Megtaláljuk benne mindazon vonásokat, amelyeket egy liturgikus éneknek tartalmaznia kell.

Énekünk a műfajban szokásos „Örömré hívással” kezdődik (1. versszak), majd az ünneptelt szent tömör méltatását közli (2. versszak). Ezt követően elbeszélőbb jellegű strófák következnek István születésének körülményeiről (3-5. versszak), testi, valamint szellemi-erkölcsi neveltetéséről (6-7. versszak), hivatásának kezdetéről (8. versszak), majd annak eredményéről (9. versszak). Az ének a szokásos doxológiával és segítségül hívással zárul (10. versszak).

Úgy gondoljuk, az István királyról közlendő lényeges gondolatok csaknem mindegyikét tartalmazza az *Analecta Hymnica* IV. kötetében közölt 7 strófás ének is. Szerkezete, felépítése is megfelel a műfaj követelményeinek. Az itt nem szereplő 3. strófa két momentumát a 4. és 6. szakasz 2-2 sora alapján tartalmazza. Az új mozzanat az, hogy a 3. versszakban szerepel

³⁰⁸ *Vetus hymnarium* 206-207.

³⁰⁹ Török 1977. 127., 139-140.

³¹⁰ Klaniczay T. 1964. 112.; Mezey 1979. 205.; Török 1986. 60-61.

³¹¹ Mezey 1979. 206.

István atyjának neve és méltósága. A két másik himnuszban s az ugyancsak igen elterjedt *Corde, voce, mente pura* kezdetű szekvenciában szintén megtaláljuk Géza fejedelmet névvel és méltóságnévvel említve: „*Hic est geysa ducis natus | visione presignatus*” (5. strófa 1.-2. sora). A *Gaudet celi nova luce* kezdetű himnusz 3. versszakának 3.-4. sora így hangzik: „*Decrepitus dux cum geysa, | dei cepit repromissa*”. A *Jam lucis orto sidere* indítású ének 5. szakaszának kezdő sorai a következők: „*Hic geisae ducis filius | Praemonstratus divinitus*”. A 13. századi verses officium 2. nocturnusának 1. responzoriuma pedig — mint már láttuk — így kezdődik: „*Geyse namque duci sancto | sanctus puer nascitur*”. A *Novum genus melodiae* indítású Szent István – szekvenciában nem szerepel a név. A születés megjósolásáról a következőket olvashatjuk: „*Ortus tanti filii | Visione somnii | Patri praemonstratur*”.³¹² Úgy tűnik, a Szent István tiszteletére készült, s ránk maradt liturgikus énekek többségének szerzői s azok éneklői fontosnak tartották Géza fejedelem nevének említését. Érthető ez, hiszen a himnuszok, szekvenciák, valamint a verses officium énekeinek alapját István király legendái – főként a Hartvik püspök által írott életirat – jelentik, s azokban is néven neveztetik, és jelentős helyet foglal el István atyjának személye és tevékenysége. Ezért toldhatták be bizonyos helyeken a harmadik strófát.

Érdekes azt is megjegyeznünk, hogy a 3. és 4. versszak párhuzamos szerkesztésű, hiszen mindkettő a szülőknek a Hartvik-legendában megtalálható álmát énekli meg azonos sorrendben: a 3. szakasz „*Geyse duci decrepito | divina fit promissio*”-nak, a 4. strófa első két sora „*Cuius ortus predicatur | patri celesti nuncio*” felel meg, ahogyan az anya álmát a következő parallel helyek jelzik: „*Stephanus a stephano | vocatus est in utero*” (3. versszak) = „*martyr ad matrem mittitur | nascentis vaticipio*” (4. versszak). Ugyancsak figyelemre méltónak gondoljuk, hogy a 3. strófának a *Stephanus* nevet tartalmazó sorai igen erős egyezést mutatnak a *Corde, voce, mente pura* kezdetű sequentia 5. versszakának 3. és 4. sorával: „*ante ortum est*

³¹² Holl 1990. 46.

vocatus | stephanus a stephano”.

Az ugyancsak ingadozó előfordulást mutató 5. strófa tartalma is ismétlésnek tűnhet, hiszen lényegesen új mondanivalót nem hoz elő, mert az 1. és a 2. strófában már megjelenik az öröm mozzanata, s annak megindoklása is. A magunk részéről úgy véljük, az adott helyen — a rím különbözősége ellenére — nem elhibázott az ötödik szakasz beillesztése. A 4. versszakban található kifejezéshez: „*nascentis vaticinio*” kiválóan kapcsolódik a „*nato gaudet hungaria*” kezdet. A *nascentis* participium imperfectumnak futurikus értelmet tulajdoníthatunk, hiszen a „születőnek” az előre megjósolásáról van szó. A *natus* ugyanazon *nascor nasci* ige participium perfectuma, amely azonban főnévként is értelmezhető; a „születés” tehát megtörtént, a haza immáron „szülöttének” örül. Teljessé vált a — legenda szerinti — sor: a születés megjósolása, a születés maga, majd a gyermek növekedése (6. versszak). Figyelemre méltó az 5. strófa párhuzama az elsővel: „*Gaude mater ungaria*” — „*Nato gaudet hungaria*”; a *gaudeo* ige megfelelő alakjai, a *hungaria* és *ungaria* azonossága s a *mater* tartalmi párhuzama a *nato* szóval. A vizsgált szakasz következő sorainak tartalma is „rímel” az 1. versszak megfelelő soraiéra: a kiváló sarj születésére „pogányság napja lemerül”, reá magára s hazájára „égi fény derül”, s „szent híre sose szenderül”.

A 9. versszak szintén nem szerepel az *Analecta Hymnica* IV. kötetében közölt himnuszban. Dankó nem jelzi e strófa esetében az ingadozó előfordulást, tehát az általa használt valamennyi forrásban megtalálható. Rímképlete azonos az állandó előfordulású strófák rímképletével. Tartalma a megelőző szakasz utolsó két sorát fejt ki, a „sietve” megkeresztelkedett nép hitének tartósságát jelenítve meg, a legendák megfogalmazásával egyezően, felhasználva a biblikus szókincset is. Megítélésünk szerint tehát a 3. strófa az új információk közlése, az 5. pedig a születés bejelentése s a jövőendő sejtetése által teljesebbé teszi az ének tartalmát és szerkezetét, s megvan a funkciója a 9. szakasznak is.

A következőkben tekintsük át, Szent Istvánnak mely vonásait, s milyen eszközökkel

emeli ki az ének. Az első strófa a leglényegesebb mozzanatot tartalmazza: István király hazájának sarjaként egyben patrónusa, védőszentje is, ezért illeti meg az örömteli dicséret.

A 2. versszak igen tömören indokolja a protorex szentté avatását, két szóba sűrítve annak lényegét: István népe számára „*verus lucifer*” s „*legifer*” egyben. A hit fényének, s törvényei által az üdvösséghez vezető útnak megteremtője. Ez a megfogalmazás (*viam salutis docuit*) a László-legendában szintén feltűnik az első szentté avatások említésekor, István királlyal kapcsolatban: „*qui primus Ungaris viam salutis eterne demonstravit*”.³¹³

E tevékenység természetesen szerepet kap István király legendáiban is.³¹⁴ A tárgyalt strófában alkalmazott fényszimbolika az adott vonatkozásban általánosan elterjedt, a legendákban és a Szentírásban ugyancsak több helyen megtalálható.³¹⁵ Ugyanezt az eszközt találjuk a 9. strófában, ahol megjelennek a „*lumen divinum*” ellentétei a „*tenebrae*” s az ezzel szorosán kapcsolódó „*error*” is. Úgy gondoljuk, figyelmet érdemel továbbá a 2. versszak megformálása és szóhasználata. A kulcsszavaknak tekinthető „*lucifer*” és „*legifer*” megjelölés egyike sem fordul elő a legendákban. Az első a Bibliában 5 alkalommal, a második csupán egy helyen lelhető fel.³¹⁶ A *lucifer* a Szentírásban minden előfordulás esetén a hajnalcsillagot jelenti, olykor szimbolikus értelemben. A himnusz írója jó érzékkel vette észre a *lucifer* (*lux*, *lucis* és *fero ferre*) szó etimológiája által adott lehetőséget, s ezáltal a hajnalcsillagot jelentő szó a magyarok „fényhozója” lesz, aki „*lumen fidei praebuit*”. Ezzel rimel verstani szempontból, a szavak szerkezete tekintetében s gondolati szinten is a *legifer* szó (*lex*, *legis* és *fero*

³¹³ SRH II. 520.

³¹⁴ SRH II. 384., 395., 415.

³¹⁵ Példaként említhetjük az alábbi helyeket: *Legenda maior* 1, 2 (SRH II. 378, 379.); *Legenda minor* 2, 8 (Uo. 394, 400.); *Hartvik-legenda* 2. (Uo. 405.); Sap 5, 6. (Biblia Sacra 1007); Sap. 18,4. (Uo: 1025.); Ioan. 8,12. (Uo. 1673.)

³¹⁶ Iob 11,17. (Biblia Sacra 741.); Iob 38,32.(Uo. 762.); Ps 109,3. (Uo. 912.); Is 14,12. (Uo. 1111.); 2 Petr. 1,19. (Uo. 1870-71.); Is 33,22: „*Dominus enim index noster Domi|nus legifer noster | Dominus rex noster ipse salvabit nos.*” (Uo. 1130.).

ferre). Amint a verses officiumoknál is láttuk, a „törvényhozó” alakjának erőteljes biblikus reminiscenciája van, s István törvényalkotói tevékenységét eszményi magasságokba emeli.³¹⁷

A vizsgált himnusz 8. strófája ugyancsak a hittérítő tevékenységet jeleníti meg, kiemelt helyet szánván az *adolescens* szónak. Ezzel a megfogalmazással – véleményünk szerint – a verses officiumhoz hasonlóan a himnusz is azt a tényt hangsúlyozza, hogy első királyunk ifjú éveiben trónra kerülén, uralkodásának első pillanatától az új hit terjesztője volt. Az „*adolescens agreditur | cibum salutis serere*” kijelentés tökéletes sűrítése a Hartvik-vita azon részének, amely elmondja, hogy István „*(adhuc) adolescens ... in patrio solium laudabiliter provectus, ... In omnibus ... mandatis dei »fidelis dispensator« existens, apud se cepit meditari, qualiter subiectum sibi populum unius dei cultui manciparet*”.³¹⁸ Az említett legenda hatását mutatja vizsgált strófánk megfogalmazása is: a „*gens hec ungara convertitur / et baptisatur propere*” sorpár a Hartvik püspök-féle életírás alábbi helyét idézi fel: „*convertuntur et baptisantur alumpni patriae*”.³¹⁹ Megállapítható tehát, hogy a *Gaude mater ungaria* kezdetű himnusz az első magyar királyban egyértelműen a hittérítőt s a keresztény törvényhozót ünnepli, amely gondolat az 1083. évi szentté avatás alkalmával már megfogalmazásra lelt, s a későbbi officiumokban is tovább élő nagyantifonákban megtalálható. Amint láttuk, a verses officium kiemelten foglalkozik a magyar protorex törvényhozói tevékenységével is.³²⁰ A vizsgált himnusz hőséneke méltatására a *patronus*, *lucifer* és *legifer* szavakat használja.

Úgy gondoljuk, bizonyos tekintetben különös figyelmet érdemel a 6. és 7. strófa, amely

³¹⁷ Vízkelety 1988. 180-184., különösen 181-182.

³¹⁸ SRH II. 407-408.

³¹⁹ SRH II. 380., 405.

³²⁰ Lásd az *Ave beate rex Stephane*, valamint a *Sanctissimus rex Stephanus* kezdetű antifonát s a 13. századi verses officium 2. nocturnusának 2. antifonáját.

a király testi, továbbá szellemi-erkölcsi neveltetésével foglalkozik. A legendák igen általános megfogalmazást közölnek: „*Crevit infans regali* (nagyobb legenda 5.) / *diligenti* (Hartvik-legenda 4.) *nutritus educatu*”.³²¹ A himnusz ezzel szemben egy szép, bibliai ihletésű mondatban fejezi ki az ifjú István növekedését: úgy „sudárodott”, „mint Libanonnak cédrusa”. Ugyanezen tartalomnak igen hasonló kifejezését megtaláljuk a *Corde voce mente pura* kezdetű sequentiában is. A szellemi neveltetéssel kapcsolatban a *legenda minor*ban találunk egy kitételt, amelyet a Hartvik püspök által készített életirat átvesz: „*et puer adhuc scientia grammaticae artis ad plene inbutus est*”.³²² A himnusz a 7. strófát a szellemi és etikai nevelésnek szenteli. Ha e hely mintáit keressük, az iskoláztatást tekintve, a tartalmat illetően a kisebb legenda hatása természetes. Figyelmet érdemel azonban, hogy a megfogalmazásban csupán az a közös, hogy mindkét hely az *imbuo* ige egy származékát alkalmazza. A *legenda minor* „*scientia grammaticae artis*” kifejezése énekünkben „*litteris*”-szé alakult át. A közlés valóságtartalma erősen megkérdőjelezhető. A kisebb legenda állítását illetően a kutatók körében vitabontakozott ki István király iskolázottsága tekintetében. A magunk részéről azon állásponttal értünk egyet, amely szerint a korabeli magyar viszonyok aligha tették lehetővé, hogy a protorex elsajátítsa az *ars grammatica* tudományát.³²³ A legendákba azért kerülhetett be az idézett kitétel, mert a 12. századra kialakult új királyeszménynek, melyet István legendái képviselnek, már része volt a műveltség.³²⁴ Továbbá Könyves Kálmán, kinek uralkodása alatt a legendák íródtak, valóban iskolázott, művelt király volt. A *legenda minor* írója joggal gondolhatta, hogy az első keresztény magyar uralkodó portréjához is hozzátartozik e vonás. Annál is inkább, mert Kálmán király nem csupán szavakban, hanem tetteiben is eszményképének, követendő példájának tekintette nagy elődjét, kinek életművét ténylegesen folytatni igyeke-

³²¹ SRH II. 381., 407.

³²² SRH II. 394., 407. A hely az Imre-legenda prológosában is megtalálható: SRH II. 449.

³²³ Karácsonyi 1904. 90-91.; Györffy 1977a. 132-133.; Kristó 2001a. 34-35.

³²⁴ Klaniczay 2000. 125.

zett.³²⁵

Meg kell még említenünk, hogy a himnusz keletkezésekor, a 13. században, „a liturgikus költészet fő mesterei az új rendek (domonkos és ferences) fráterei. „Domonkost és Ferencet rendjüknek »dictator«-ai szép versekkel és hozzájuk illő dallamokkal köszöntötték”.³²⁶ Egy olyan énekben, amely Szent Domonkos egy himnuszának mintájára íródott, szintén helyet kellett kapnia a műveltség hangsúlyozásának. A „*litterae*” talán azon „*litteratus*” domonkos szerzetesek értékrendjének hatását is sejteti, akik az iskolázást kiemelten fontos feladatulknak tekintették.³²⁷

Úgy gondoljuk — vizsgált helyünk párhuzamait, esetleges mintáit keresve —, nem teljesen elhibázott a Csóka J. Lajos által az *Institutio morum* szerzőjének tekintett Thancmar³²⁸ által írt *Vita sancti Bernwardi episcopi et confessoris* című munkát is megemlítenünk. Bernward későbbi hildesheimi püspök, amikor „*egregie indolis puer*” volt, „*traditur domno Osdago, ... episcopo*”, majd pedig „*meae parvitati [Thancmaro] litteris imbuendus, moribus etiam instituendus*”.³²⁹ Később Bernwardot jelöli ki Theophanu császárné a leendő III. Ottó nevelőjévé. E tényről a következőképpen ír Thancmar: „... *Theuphanu ... domnum regem fidei illius [Bernwardi] literis imbuendum moribusque instituendum ... commendaret*”.³³⁰ A kifejezésmód és tartalom szembetűnő párhuzama talán arról árulkodik, hogy az ének szerzője ismerte a *Vita Bernwardi*-t, s annak ihletése érezhető a himnusz tárgyalt helyén.

A fentiek alapján a vizsgált költeményt – Mezey Lászlóval egyetértve³³¹ – sikeres alko-

³²⁵ Kristó 2000a. 175-194., különösen 191.; Kristó – Makk 2000. 151., 160. (a vonatkozó rész Makk Ferenc munkája)

³²⁶ Mezey 1979. 205.

³²⁷ Mezey 1979. 160-174.

³²⁸ Csóka 1967. 58-96.

³²⁹ Pertz 1841. 757-782., az idézet 758.

³³⁰ Pertz 1841. 759.

³³¹ Mezey 1979. 207.

tásnak tartjuk, melynek korabeli népszerűségét széles körű elterjedtsége bizonyítja.

2b. A *Corde voce mente pura* kezdetű sequentia

A ránk maradt két Szent István – sequentia egyike a *Corde voce mente pura* kezdetű ének, amelynek keletkezését szintén a 13. századra datálja a kutatás. Szövegét Dankó József kiadása alapján, a magyar változatot Csanád Béla fordításában közöljük.³³²

1.a	Corde uoce mente pura, soluens deo laudis iura, ydolorum spreta cura, letare pannonia.	Tiszta szívvel, szóval, ésszel zengjük Istent szent beszéddel, Bálványokat verve széjjel, Vigadozz Magyarország!
b	De supernis illustrata uerbo vite saciata, crucis xristi fers iam grata libens testimonia.	Égi jókkal ékesítve Tiéd az Élet Igéje, Rajtad Krisztus szent keresztje, A felvállalt bizonyág.
2.a	Ergo per quem tibi datur salus, celum reseratur, uia uite demonstratur et iter iusticie.	Dicsérd őt, ki üdvöd hozta, Szemed égre irányozta, Élet útját megmutatta, S az igazság ösvényét.
b	Hunc extollas digna laude, huius festum colens gaude: et gaudenti iam applaude cantico leticie.	Dicsérjed őt méltó dallal, Tartsd ünnepét vigalommal, Mondd te is a vigadóval Az örömnék énekét.

³³² *Vetus hymnarium* 211-213.; Csanád in: *SZIT* 105-108.

3.a	Hic est geysse ducis natus
uisione presignatus:
ante ortum est vocatus
stephanus a stephano.	Géza vezér volt az atyja,
Látomásban hírül kapta,
Nevét István mártír adta,
Mielőtt megszületett.
b	Credit pater et miratur
parit mater et letatur:
infans crescens exaltatur,
ut cedrus in lybano.	Hisz az atya, csodálkozik.
Szül az anya, vigadozik,
Nő a gyermek, magasodik,
Cédrus Libanon felett.
4.a	Nam ut puer adolevit
mox uirtutum donis creuit
celos amans yma spreuit
herens dei filio.	S ahogy egyre nő a gyermek,
Erényben is gazdagabb, szebb,
Megvetvén a földi kincset
Isten fiát követi.
b	Huius carnis tecta uelo
mens intenta semper celo:
ardet tota dei zelo,
instat euangelio.	Testben él bár, mint ruhában,
Lelke fent jár ég honában,
Istenért ég hő imában,
és a jó hírt hirdeti.
5.a	Per hunc xristus predicatur,
turba credens baptizatur:
fides xristi dilatatur
in tota pannonia.	Mindig Krisztust prédikálja,
Hisz a népe, hallgat rája,
Krisztus hite mind bejárja
Az egész Pannóniát.
b	Hic ad instar salomonis
struit templa ditat donis,
ornat gemmis et coronis	S mint Salamon réges-régen,
Templomokat rak serényen,
Gyöngyökben és ékességben

	cruces et altaria.	Ragyogtatja oltárát.
6.a	Ad docendum hic prelatos uiros ponit litteratos, iustos fidos et probatos ad robur fidelium.	Tanítónak, vezetőnek Tudós férfit rendel főnek, Igazat, ki a hívőnek Szolgál mindig javára.
b	Sic talentum sibi datum deo reddens duplicatum: ab eterno preparatum sibi scandit solium.	Talentumát így forgatja Vissza kétszeresen adja, S Isten szívesen fogadja Örök királyságába.
7.a	Ubi xristo sociatus et a xristo sublimatus: regnat semper coronatus in superna patria.	Ott él, Jézus a barátja, Ő vitte ily magasságba, Mindörökre koronázva A mennyei hazába.
b	Hunc deuote ueneremur, hunc ex corde deprecemur, ut per ipsum subleuemur ad celorum atria. Amen.	Tiszteljük őt kegyelettel, Könyörögünk hű szívekkel, Hogy ott éljünk majd a szenttel Az egek hajlékában. Amen.

Az ének a viktorinus sequentia formájában íródott. Az alapul szolgáló 2 nyolcszótagos és 1 hétszótagos, trochaikus lejtésű sort tartalmazó strófa és antistrófa párból álló formát 1-1 nyolcszótagos sorral bővíti, tehát a strófa és antistrófa terjedelme 4-4 sor. A verssorok számának effajta gyarapodása igen gyakori jelenség. A hét strófa-antistrófa párból felépülő sequentia sorvégeit kétszótagos rímek ékesítik, melyeknek képlete *aabccb*. A kutatás vizsgált

énekünk mintáját a *Verbum bonum et suave* kezdetű Mária-sequentióban, vagy a Szent Ferenc tiszteletére írott *Sanctitatis nova signa* indítású énekben látja.³³³ A sequentiát alkotó strófapárok tartalma a következőképpen vázolható. A szerző örömezésre hívja Pannóniát a pogányság fölött aratott győzelem, s Krisztus hitének vállalása miatt (1-2. félstrófa). Ünnepelnie s dicsérnie kell azt a személyt, aki által mindez megvalósult (3-4. félstrófa). A következő két félstrófa nevezi meg az ének hőst, s megemlékezik annak csodálatos születéséről, s növekedéséről. Ezután kerül sorra az ifjú jellemének, lelki alkatának, vallásos érzületének bemutatása (7-8. félstrófa). A következő két strófa-antistrófa pár (9-10. és 11-12.) ábrázolja a szent térítő s egyházszervező tevékenységét. A sequentia a király megdicsőülésével, s az égbe fogadott patrónushoz való fohászkodásra hívással zárul (13-14. félstrófa). A sequentia szerkezete és tartalma erőteljes hasonlóságot mutat az imént vizsgált *Gaude mater ungaria* kezdetű énekkel. Emellett – amint az előző ének elemzése során is megfigyelhettük – több esetben a megfogalmazás módja is szoros rokonságot mutat.

A két 13. századra datált ének sajátja az a szép szentírási ihletésű hasonlat, amely István növekedését ábrázolja. A *Gaude mater ungaria* indítású himnuszban található „*Puer crescens progreditur | Sicut cedrus in Libano*” a sequentiában a következőképpen lelhető fel: „*infans crescens exaltatur, | ut cedrus in lybano*”. Ez utóbbit kommentálja Clichtoveus – a bibliai forráshelyeket is feltüntetve – az alábbi módon: „*In sexto versu. Ut cedrus in Libano. Apta est haec expressio sublimitatis et altitudinis virtutum beati Stephani per res corporales, cedrum scilicet arborem praecelsam, odoriferam, imputribilem et per Libanum montem Palestinae, arduum et sublimem. Quae etiam expressio excellentiae per hunc modum in scriptura saepius observate legitur, ut in psalmo, Iustus ut palma florebit, sicut cedrus Libani multiplicabitur (Psal. 91.) Et aeterna sapientia apud Ecclesiasticum de seipsa dicit, Quasi cedrus exaltata*

³³³ Mezey 1979. 207.

sum in Libano, et quasi cypressus in monte Sion (Ecc. 24).”³³⁴ A jeles kommentátor tehát kiemeli, hogy a kifejezés Szent István erényeinek magasztosságát és fönségességét kézzel fogható dolgok, azaz a magasba törő, illatozó, a korhadásnak ellenálló cédrusfa, valamint a Palesztinában található meredek és magas Libanon-hegy által érzékelteti. Megjegyzi továbbá, hogy a kiválóság így módon történő kifejezése gyakorta olvasható a Szentírásban, amint az általa idézett passzusokban is.

Megítélésünk szerint említésre méltó, hogy vizsgált sequentiánk vonatkozó sorai – „*per hunc xristus predicatur turba credens baptisatur*” – Anonymust felidézve ábrázolják a prédikáló és népét keresztelő István király képét. A Névtelen jegyző a következőképpen fogalmaz ugyanis: „*Et dum beatus rex Stephanus verba vite predicaret et Hungaros baptisaret*”.³³⁵ Az ének szerzője mondandójának kifejezésére ugyanazon két igét alkalmazza azonos sorrendben, mint P Mester 1210 körül írt munkájában.³³⁶ Mindez lehet véletlen hasonlóság, de elképzelhető az is, hogy a sequentia szerzője ismerte Anonymus idézett szavait.

A *Gaude mater ungaria* indítású ének nem hívta fel a figyelmet Szent István egyházalapításaira. sequentiánk ezt a mozzanatot fontosnak tartotta kiemelni. Az egyházak alapítása és gazdagítása ugyanilyen hangsúlyosan tűnik fel a – hamarosan elemzendő – *Novum genus melodiae* kezdetű sequentiában, és fellelhető a *Jam lucis orto sidere* indítású himnuszban is az alábbi megfogalmazásban: „*hic fundans monasteria / his large donat prae*”³³⁷ Érdemes megemlíteni, hogy a 6. strófpár 1. félstrófájához hasonló tartalmú helyet az általunk vizsgált énekekben nem találtunk. Itt a püspökök kiválasztásáról esik szó. Az egyházalapító, népét a keresztény hitre térítő király a tanításra („*ad docendum*”) s a hívek erősítésére

³³⁴ EE 211^v.

³³⁵ SRH II.117.

³³⁶ Kristó 1994. 36.; Uő. 2002. 50.

³³⁷ AH IV. 238. Vizsgált énekünk ezen mozzanatát említi Alszegehy Zsolt (1938. 328.) is.

(„*ad robur fidelium*”) megfelelő főpapokat, püspököket nevezett ki. A püspökségeket alapító magyar protorex természetesen rendelkezett a főpapok kinevezésének, az investitúrának jogával is, tehát maga választotta ki és ültette be méltóságukba a magyar püspököket. Úgy gondoljuk, hogy István király ténylegesen létező investitúrajogának említése mellett a szerző célja e hellyel az volt, hogy kiemelje a magyar szent királynak s főpapjainak bensőséges viszonyát. A főpapok ugyanis *viri iusti, fidi et probati*, tehát olyanok, akik igazak, s a király iránti hűségüket már bizonyították. Ezen momentum hangsúlyozásának az lehetett az oka, hogy a viharos eseményekben gazdag 13. században az erős királyi hatalom mellett az uralkodó és a klérus zavartalan együttműködésére igen nagy szükség lett volna, ez azonban gyakran nem valósult meg.

A főpapokat még egy tulajdonság jellemzi: *viri litterati*. Erre a minősítésre Mezey László hívja fel a figyelmet. A literatura a latin nyelv és irodalom, valamint a zene ismeretét jelenti, a literatus az, aki ebben jártas. A sequentia írója tehát fontosnak tartja kiemelni, hogy az országnak már az első főpapjai is rendelkeztek a korabeli korszerű műveltséggel s az annak továbbadásához szükséges képességekkel. Mezey László a következőképpen ír *Deákság és Európa* című könyvében: „István, aki úgy szervezte országát, hogy világosan kifejezte a birodalomtól való függetlenségét — annak intézményeit ugyan teljesen el nem utasítva —, a Nagy Károly-i erudíciót is beengedte Pannóniába. ... A király apostol ... a »litterae colendae« programját a püspökségek és monostorok köteles szolgálatává tette a király és az ország iránt.”³³⁸ Ezen tevékenységeinek eredményeképpen István protorex a tárgyalt strófpár antistrófájában — a már korábban is ábrázolt³³⁹ — bibliai jó sáfárként jelenik meg, s kiérdemli az égben számára előkészített trónust.

³³⁸ Mezey 1979. 104., 88-122.

³³⁹ Lásd a 13. századi verses officiumban az első nocturnus első antifónáját (*Vetus Hymnarium* 195.) s a 2. nocturnus 3. responzoriumát (*Vetus Hymnarium* 198.).

Megjegyzendőnek tartjuk még, hogy a 7. strófapár 1. félstrófája igen szemléletesen ábrázolja a megdicsőült protorexet, amint Krisztus társaságában, általa felmagasztaltatván, az égi hazában „*regnat semper coronatus*”. Az időhatározó *semper* elhelyezése igen hatásos, hiszen egyaránt kapcsolódik az igéhez s a participiumhoz is, erősítvén mindkettő örökérvényűségét. A „*xristo sociatus*”, az „*a xristo sublimatus*” s a „*semper coronatus*” kifejezések párhuzama hatásosan érzékelteti az égben befogadást nyert uralkodó hatalmának új, magasabb dimenzióját.

Vizsgált sequentiánk tartalmában, mondanivalójában szervesen illeszkedik a 13. század végén keletkezett zsolozsmához és a *Gaude mater ungaria* indítású énekhez. A himnuszban és a sequentiában egyaránt megjelenő szentírási hasonlat kiemeli a két ének szoros kapcsolatát. A *Corde voce mente pura* kezdetű munka egyedi mozzanata a főpapok kinevezésének hangsúlyozása és annak érzékeltetése, mennyire fontos az uralkodónak és az egyház vezetőinek – a király irányítása mellett megvalósuló – harmonikus kapcsolata. Az ének ezen a ponton igen szorosan kötődik a verses officium egészének üzenetéhez.

2c. A *Novum genus melodiae* kezdetű sequentia

A *Novum genus melodiae* kezdetű sequentia hosszú ideig ismeretlen volt a kutatás számára. Kritikai kiadását és az ének elemzését Holl Béla 1990-ben megjelent dolgozatában találjuk meg. A tanulmány szerzője két 14. századi missale alapján közli a szöveget. Munkánkban ezt a kiadást hozzuk, magyar változatát Csanád Béla fordítása alapján közöljük.³⁴⁰

1a. <i>Novum genus melodiae</i>	Új éneket énekeljen,
<i>summo decantet [mr̥ssie]</i>	Istenének zengedezzen
<i>caelestis militiae.</i>	a mennyei hadsereg.
1b. <i>Cui concordet in hac die</i>	Vele együtt énekel ma
<i>dulci cantu laudes pia</i>	Sion lánya vigadozva,
<i>sanctae Sion filiae.</i>	mond édes dicséretet.
2a. <i>Nulla lingua iam silescat</i>	Ne hallgasson senki nyelve,
<i>sed prae cunctis hilarescat</i>	örvendezzen lelkesedve
<i>felix gens Hungariae.</i>	magyaroknak nemzete.
2b. <i>Huius festo quae Dei</i>	Ez a nap az ünnep napja,
<i>suum regem novit vehi</i>	királyát ma trón fogadja
<i>ad thronum laetitiae.</i>	s egek boldog élete.
3a. <i>Vocem quam laudifera</i>	Dicséretünk szózata,
<i>laudet per quem libera</i>	öt dicsérő dallama

³⁴⁰ Holl 1990. 46-48.; SZIT 108-111. Az ének egy olvasata szerepel Áment Lukács (1971. 95-98.) kéziratosa Laureá-értekezésében is.

Deo gloriatur.

Istennek dicsőség.

3b. Ortus tanti filii

Álomlátás jelenti,

visione somnii

atyjának meghirdeti

patri praemonstratur.

fia születését.

4a. Hic ad modum Salomonis

Mint Salamon réges-régen,

templa constituit quae donis

templomokat rak serényen,

praedicat mirificis.

s adománnyal ékíti.

4b. Paganismi dehortator

Szembeszáll a pogánysággal,

meritis fit praedicator

s apostoli buzgósággal

dignus apostolicis.

a szent ígét hirdeti.

5a. Sed quam mira Dei dona

Mily csodás az Isten jobbjá,

providet qui de corona

a koronát neki adja,

sancto suo regia.

kinek szent az élete.

5b. Qui devicit resistentes

Hogy győzzön az ellenségen,

hostis armis confidentes

ki csak bízik fegyverében,

fidei fiducia.

nagy hitének ereje.

6a. O rex sancte Stephane

István király, gyámolunk,

fidei christianae

szent királyunk, bajnokunk

magne dilatator.

a keresztény hitben.

6b. Per te patet veritas

Igazság kél általad,

exultat et vanitas

ujjonganak az igazak

virtutum amator.

te sok erényedben.

7a. Sicut lucet lux aurorae
miro splendens sic splendore
arce in aetherea.

Mint a hajnal játszi fénye,
úgy ragyog ő ékessége
árasztván sugarait.

7b. Qui virtutum aemulator
et inventus operator
in Messiae vinea.

Bővelkedik az erényben,
s Megváltónknak szőllejében
szorgalmasan dolgozik.

8a. Eia ergo gaudio et
diem agant qui errorem
semota caligine.

Nappal támad éj helyébe,
világosság tévelygésbe,
örvendezzünk általa.

8b. Per virtutem huius ducis
solem videt vere lucis
fidei in lumine.

Vezérsége erejével
ragyog a hit igaz fénnel,
mint a napnak sugara.

9a. Prece huius mirifica
membra plura mortifica
restaurantur.

Csodát művel imádsága,
halott tagok gyógyulása
dicséri nagy hatalmát.

9b. Et virtute miraculi
gressus claudi et oculi
caecis dantur.

Csodatevő erejével
aki béna, újra lépdel,
s aki vak volt, újra lát.

10a. Caelisque intronizatus
terris tot est operatus
virtutum miracula.

Királyszéket nyert a mennyben,
de a földön ügyeinkben
csodás tette megjelen.

10b. Commendemus nos huic regi	Kérjük hát szent királyunkat,
et ipso pio regi	s kegyes Urunk, Krisztusunkat
petamus per saecula. Amen.	mindörökre, szüntelen. Amen.

Holl Béla feltételezi, hogy e sequentia „1300 táján a budai kolostor scriptoriumának mintapéldányában már benne volt; és ebben az időben az első használók, a »sanctae Sion filiae«, a Duna sziget domonkos apácái már énekelték”.³⁴¹ A dolgozat szerzője megállapítja, hogy az ének tartalma szerint három egységre tagolódik. Az 1-15. sor az ünneplésre hívást, a 16-45. sor az István király életére és csodatételeire vonatkozó részleteket, az 55-60. sor pedig a szent közbenjárásáért való könyörgést tartalmazza. A munka 10 strófapárból áll, az egyes félstrófák háromsorosak, a szakaszok rímképlete aabccb. A sorok szótagszáma szabályos váltakozást mutat: 7 strófapár 8-8-7 / 8-8-4 szótagú, a 3. és 6. strófapár 7-7-6 / 7-7-6 és a 9. strófapár 8-8-4 / 8-8-4 szótagos sorokból épül fel. A sequentia középső – Szent István életére vonatkozó – részeinek forrásait Holl Béla István király nagyobbik legendájában (Géza álma), és a Hartvik püspök által készített életiratban (koronaküldés, lázadók legyőzése, csodás gyógyítások) látja. A szent királyt méltató jelzőket illetően rámutat, hogy azok a 13. század végén keletkezett zsolozsmában is megtalálható kifejezésekre emlékeztetnek. Példaként a 23-24. sort idézi (*meritis fit praedicator, / Dignis apostolicis*), amelyet az említett officium három helyével állít párhuzamba: 1. nocturnus 2. antifonája, 2. nocturnus 1. antifonája, 3. nocturnus 3. antifonája. Holl Béla párhuzamokat és kifejezésbeli egyezéseket mutat ki a *Novum genus melodiae* kezdetű, valamint a *Corde voce mente pura* indítású sequentia bizonyos passzusai között. Az előbbiben: „*Ortus tanti filii / visione somnii / patri praemonstratur / hic ad modum Salomonis / templa constituit quae donis (praedicat mirificis)*” (16-21. sor), az utóbbiban pedig: „*hic est Geysae ducis natus / visione praesignatus*” (17-18. sor) és „*hic ad instar*

³⁴¹ Holl 1990. 52.

Salamonis / struit templa, ditat donis” (37-38. sor). A szavak egyezésének okát „valamely ismeretlen legenda-részlet”-ben valószínűsíti, amely mindkét éneknek forrása lehetett. A sequentia dallamának kutatása során Holl Béla arra az eredményre jut, hogy a *Novum genus melodiae* az *In caelesti gerarchia* indítású sequentia dallamára íródott, s erre – a már ismert dallam új szövegére – utal a *novum genus* szókapcsolat is.

A fenti áttekintéshez néhány saját megjegyzést kívánunk fűzni. Az énekben található – Holl Béla által is említett – általánosan elterjedt motívumokon túl figyelemre méltónak tartunk két olyan mozzanatot, amely az általunk vizsgált többi énekben nem szerepel. Az első ezek közül a 9. strófpár tartalma, amely azokat a csodás gyógyulásokat idézi fel, amelyek Szent István közerműködésével történtek. Amint már láttuk, a hely forrását a legendák jelentik. A kisebbik és a Hartvik-féle életirat³⁴² feljegyezi, hogy az elevatio előtt és alkalmával a protorex sírjánál s egyéb helyeken is történtek csodás gyógyulások, sőt Hartvik püspök egy holt ifjú feltámasztását is említi. A nagyobb legenda arról is tudósít, hogy István király már életében rendelkezett gyógyító erővel.³⁴³ A másik megemlíthető passzus a 7.b félstrófa, amely arról énekel, hogy István „operator / in Messie vinea”. Figyelmet érdemel, hogy Krisztust Messiás néven illeti, amely elnevezés az általunk vizsgált liturgikus énekekben máshol nem fordul elő. János evangéliumának hangulatát idézi fel ezzel, hiszen a Szentírásnak csupán ebben a könyvében olvasható ez a név, itt azonban két alkalommal is. Először András, a tanítványok közül a legelső, ismeri fel Krisztusban a Messiást Keresztelő Szent János útmutatása alapján. A második esetben egy számáriai asszonynak a Messiást említő szá-

³⁴² SRH II.400., 435-436.

³⁴³ SRH II. 388-389.: „... quod in viro dei quanti meriti post obitum foret, divina virtus in vita sua demonstrare voluit, quippe quotiens alicuius hominis infirmitas auribus suis intimata fuit, missam sibi pro medicina, quam tunc in presenti poterat habere, particulam panis, vel pomi, vel herbe aromaticae, mandatum, ut sanusurgeret transmisit, et dei propiciatione verbum ipsius comitante statim sospitater recepit.”

vaira válaszolva, Jézus maga jelenti ki, ő az, akit vártak.³⁴⁴ A szőlőskert képe az Úr szentírásbeli szőlőskertjét³⁴⁵ idézi, amely Izraelt jelképezi. Vizsgált helyünk „*vinea Messie*”, Krisztus szőlőskertjéről beszél. Véleményünk szerint az ének azt sugallja, hogy amint Izrael az Úr szőlője, választott népe, úgy az újonnan megtérők a Messiás szőlőskertjének alkotórészei, sokféle eredetű népének közös lelkiületű tagjai. Ebbe az új kertbe, közösségbe lépett be a magyarság is királya erőfeszítéseinek eredményeképpen. Az *operator* a magyar protorex személyét illetően igen nagy elismerést rejt magában. A szó a Szentírásban három alkalommal fordul elő, mindháromszor az Ótestamentumban, s mindannyiszor az Úrra, a Teremtőre vonatkozik.³⁴⁶ E méltató kifejezés használata a sequentiában azt a gondolatot sejteti, hogy István király népét valósággal újjáalkotta azzal, hogy a keresztény hitre térítette.

Megemlítenédnek tartjuk, hogy a vizsgált énekben változatos méltató kifejezéseket találunk. Ezek közé tartoznak a „*paganismi dehortator*”, „*virtutum amator*”, „*virtutum aemulator*”, „*fidei christianae magne dilatator*”. Mindezek azonban lényegében ugyanazt a tartalmat fejezik ki, mint a már jól ismert *apostolus* és *rex sanctus*.

³⁴⁴ Io 1, 41: „*Invenit hic primum fratrem suum Simonem et dicit ei | Invenimus Messiam, quod est interpretatum Christus | et adduxit eum ad Jesum*” (Biblia Sacra 1659.); Io 4, 25: „*Dicit ei mulier | scio quia Messias venit qui dicitur Christus | cum ergo venerit | ille nobis adnuntiabit omnia | dicit ei Jesus | ego sum qui loquor tecum*” (Uo. 1663-1664.).

³⁴⁵ Például Is 5,1és 5,7 (Biblia Sacra 1101.); Ps 79,9 (Uo. 872.).

³⁴⁶ Az ótestamentumi helyek a következők: Iob 36,2-3: „*sustine me paululum et indicabo tibi | adhuc enim habeo quod pro Deo | loquar | repetam scientiam meam a principio | et operatorem meum probabo ius|tum*” (Biblia Sacra 760.); Pro 22,2: „*dives et pauper obviaverunt sibi utriusque operator est Dominus*” (Uo. 976.); Is 22,11: „*et lacum fecistis | inter duos muros et | aquam piscinae veteris | et non suspexistis ad eum qui fecerat | eam | et operatorem eius de longe non vi|distis*” (Uo. 1117.).

2d. A *Gaudet celi nova luce* kezdetű himnusz

15. századi forrásokból ismeretes a *Gaudet celi nova luce* kezdetű himnusz. Amint már említettük, nem olyan elterjedt, mint a *Gaude mater ungaria* indítású ének, Jodocus Clichtoveus mégis ezt közli és magyarázza *Elucidatorium Ecclesiasticum* című munkájában. A latin szöveget Dankó József kiadása alapján, a magyar változatot Geréb László fordításában hozzuk.³⁴⁷

1. <i>Gaudet celi noua luce</i>	Örvend az ég fényben lángol,
<i>tonitruī vox dum clangit:</i>	rajta dörgés fut keresztül,
<i>nouo rege nouo duce,</i>	Új vezérről, új királyról
<i>gedeonis tuba barrit.</i>	Gedeónnak kürtje zendül.
...	
2. <i>Per quem fratres liberantur</i>	Pogányság és vakság verte:
<i>paganismi cecitate:</i>	de testvéri menekednek
<i>hungarorum gens letatur</i>	s vigadoz a magyar, mert e
<i>orto prolis et magistri.</i>	mester sarjadt, ez a gyermek.
3. <i>Pannonia gratulatur</i>	Örvendezik Pannónia,
<i>angelica vox dum sonat:</i>	angyali szó midőn szólal.
<i>decrepitus dux cum geysa</i>	Megvénhedt már Gyécsa vezér,
<i>dei cepit repromissa.</i>	hallván Isten ígétét.
4. <i>Inquit missus ethereus</i>	A mennyei küldött mondja:

³⁴⁷ *Vetus hymnarium* 208-210.; Geréb é.n. 94-95.

sum prothomartir stephanus:	– vagyok protomartir István,
et nascetur stephanus,	születik is majd egy István,
rex erit et apostolus	király leszén és apostol! –
5. Pater credens admiratur:	Csodálkozott s hitt az atyja,
pauens mater rem miratur:	álmélkodott s félt az anyja.
rore simul perlustratur	Mintha harmat hullott volna
tunc orthodoxa fidei.	a szent hitre ekkoron.
6. Crescunt dona crescunt laudes:	Nőtt az áldás, nőtt ajándék,
cor congaudens, vox non cesset	vigad a szív, szó nem hallgat,
cum non sistat operari	meg nem szünnén munkálkodni
summus rerum artifex.	minden dolgok Mestere.
7. Puer natus vegetatur,	Lett és egyre nőtt a gyermek,
et in regem coronatur:	királlyá is kit felkennek,
regnum rite gubernatur	jó ura lőn a nemzetnek,
fides xristi dilatatur.	Krisztus hitén igyekeznek.
8. Sidus claret matutinum,	Fényesség a hajnalcsillag,
ante solem fert vexillum,	előljár míg fölkel a nap:
per quam solis fulsit lumen	általa a napnak fénye
hungarorum in mentibus.	tűnt magyarok elméjébe.
9. Hic est miles rex et rector,	Király volt ő és vezérlő,

qui dum rexit et regnavit:	kormányozván míg vezérlett,
hostis tandem de tortura	ellenségnek gyötrésétől
gentem suam liberavit.	szabadította meg a népet.

10. Gerarchie iam congaudent,	Víg az egyház, mert a király
cum rex regni predicatur,	prédikálva országának;
reparandum ad ruinam	romlásából megépítse:
saxa quadrauit verbera.	szó-sziklákat faragott.

11. Almo patri sit gloria	Magasztaljuk a jó Atyát,
natoque sit victoria:	Fiának mondjunk glóriát
amborum cum spiramine	és a Szentlelket is velük
in sempiterna secula.	dicsérjük mindörökkön át.

A munka esetleges mintájaként Mezey László a Szent Ferenc tiszteletére írott negyedik himnusz jelöli meg, s lehetségesnek tartja, hogy esztergomi énekről van szó.³⁴⁸ A 11 strófás munka nyolcszótagos, trochaikus lejtésű, négysoros versszakokból épül fel. Rímelése kiegyensúlyozatlan, verselése „ügyetlen”.³⁴⁹

Az ének – az eddigiekhez hasonlóan – a kereszténység megalapítóját, népének tanítóját, az ország törvényes uralkodóját, s a hit harcos védelmezőjét ünnepli az első szent királyban. Az egész sequentia lényegét, a tisztelet okát kifejezik az alábbi sorok: *regnum rite gubernatur / fides Christi dilatatur* (7. strófa), továbbá a 9. strófa: *hic est miles rex et rector, / qui dum rexit et regnavit: / hostis tandem de tortura / gentem suam liberavit*. A korábbiakhoz képest

³⁴⁸ Mezey 1979. 207.

³⁴⁹ Mezey 1979. 207.

tartalmát tekintve új mondanivalót nem közvetítő ének kifejezés- és ábrázolásmódját érdemes szemügyre vennünk. Ebben az alkotásban erőteljesen érvényesül a szentek tiszteletére írt himnuszok balladai jellege.³⁵⁰ E vonatkozásban figyelmet érdemel a mozgalmas, hang- és fényhatásokat egyaránt idéző első versszak, amely István térítő tevékenységét emeli kozmikus szintre; valamint a negyedik strófa, amely Sarolt látomását idézi fel – a Hartvik-legenda alapján – úgy, hogy az égi követet egyes szám első személyben megszólaltatja. A szülőknek az égi küldött által közvetített hírre való reagálását ábrázolja az ötödik strófa. Megjegyzendő, hogy az anya személye³⁵¹ e helyen – a liturgikus alkotások általános gyakorlatától eltérően – valamivel nagyobb hangsúlyt kap. A látomás során közölt hír hallatára a »hit harmata hatja át«. Geréb László fordításától eltérően az 5. versszak 3-4. sorát az alábbi módon értelmezzük: »az akkor igaz hívővé lett anyát nyomban a hit harmata hatja át«. A *rore ... perlustratur* kapcsolat is szentírási hangulatot idéz. Isaias próféta könyvében olvashatjuk a következő szavakat: „*expergiscimini et laudate qui habitatis in pulvere / quia ros lucis ros tuus*”.³⁵² A vizsgált sorok Sarolt valóságos alakjától elvonatkoztatva eszményítik a születendő szent anyját. István vértanú közlése, annak hírül vétele, hogy a magyarok Istentől választott, első királyát hozza majd világra, az őszintén hívő emberek sorába emeli az asszonyt. Ez az ábrázolásmód az utókor idealizáló törekvését fejezi ki. Az első szent király szülőjének keresztény erényekkel ékes asszonynak kellett lennie, ezért a himnusz szerzője ilyenek ábrázolja őt.

Tanulságos a méltató kifejezések vizsgálata is. Az ének szerzője az első strófában a *rex* szóval párhuzamosan használja a *dux* terminust. Az István király tiszteletére készült alkotásokban az utóbbi főnév általában – amint a jelen himnusz 3. strófájában is – Géza uralkodói

³⁵⁰ Szövérfy 1964. I. 50.; Geréb László (i.m. 94.) az ének fordításának a következő címet adja: Szent István király balladája.

³⁵¹ Sarolt személyére vonatkozóan: Szegfű 1974.

³⁵² Is 26,19. (Biblia Sacra 1121.)

címének jelölésére szolgál. Vizsgált helyünkön azonban a *dux* nem méltóságnév, hanem azt a vezért jelöli, aki népét – Gedeonhoz hasonlóan – győzedelmes harcba vezeti. Török József a 9. strófa első két sorának párhuzamaként említi a Nagy Károly tiszteletére készült *sequentia* alábbi szavait: „*hic est Christi miles fortis, hic invicte dux cohortis*”.³⁵³ Ez a tartalom és megfogalmazás vizsgált soraink mondanivalójával is „rímel”. Ugyancsak figyelemre méltó a „*Novva luce*” – „*novo rege novo duce*” kifejezések párhuzama. A *novus* melléknév ismétlődése és a *lux*, *rex*, *dux* főnevek kínálkozó parallelizmusa igen hatásos kifejezési forma. A *novus* szó háromszori előfordulása a múlttal való szakítást emeli ki abban a folyamatban, amelyet az első strófa sugall: a nép törvényes királya (*rex*), a keresztény hitért folytatott küzdelemben vezére (*dux*), elhozza népének a fényt (*lux*), s ezáltal maga is annak fényességévé válik. Ezt az értelmezést támogatja a himnusz 8. versszaka, amely – a liturgikus költészet által kedvelt fényszimbolikával élve – a magyar protorexet a hajnalcsillaggal, tevékenységét annak felkelésével azonosítja. Clichtoveus kommentárja szerint: amint a hajnalcsillag a nap felragyogásának előhírnökeként kel fel, úgy István király azért született, hogy az igazságosság napjának, Krisztusnak fényessége világítson a magyarok szívében.³⁵⁴

A 2. strófában ismét két egymással párhuzamosan használt főnév magasztalja a magyar protorexet: a *proles et magister*. A király tehát népének szülötte és egyben tanítója is. A *magister* méltatás a Szent István tiszteletére készült és általunk vizsgált más liturgikus énekekben nem fordul elő. E főnév jelöli a Szentírásban a tanítót általános értelemben, olykor párhuzamba állítva őt tanítványával. Így szólítják meg az evangéliumokban Krisztust, s utóbb

³⁵³ Török 2001. 113.

³⁵⁴ „*Ante solem fert vexillum. Id dictum putet, quoniam lucifer ut solaris ortus praenuncius, ante solem exoritur, et eam ob rem, ante solis lucem dicitur quasi signum et vexillum ferre. Ita et ipse Stephanus exortus est, ut lumen Christi (qui est sol iustitiae) luceret in cordibus Hungarorum.*” EE 67^r.

megilleti ez tanítványait, az apostolokat is.³⁵⁵

A magyar protorex *dux* és *magister* méltatásával kapcsolatban fontosnak tartjuk megjegyezni, hogy a nagyobbik István-legenda s ennek alapján a Hartvik püspök által készített életirat is tartalmazza mindkettőt, azonban más összefüggésben; a *prolis* – *magister*, valamint a *dux* – *rex* kapcsolat helyett az alábbi formában: „*praedicatorum ... dux et magister*”, ami azt jelenti, hogy I. István „a hit szószólóinak vezére és mestere”.³⁵⁶ A Szent István születésének legendabeli hírül adását felidéző 4. strófában olvasható „*rex ... et apostolus*” a legkorábbi liturgikus énekekben már fellelhető magasztalást örökíti tovább. A 9. versszakban István „*miles rex et rector*”-ként mint keménykezű, harcias király áll előttünk. A *rector* terminus az általunk vizsgált egyéb énekekben nem fordul elő, s hiába keressük azt a király életírásaiban is. Mór pécsi püspök legendája azonban, amelyet Szent Zoerard és Benedek történetéről készített, a magyar protorexet „*bonus rector*”-nak³⁵⁷ nevezi. Mezey László – az I. László tiszteletére készült alkotások vizsgálata során – felhívja a figyelmet arra, hogy a *rector* a *rex* szinonímájaként fordul elő a Vulgátában. E használat példájaként említi vizsgált passzusunkat is. Ugyancsak megtalálható a *rector* főnév – a már Szent István király *predicator* mivoltának vizsgálata során említett – Nagy Károly-i és poszt-Karoling uralkodóeszmény megfogalmazásában: „*rector et doctor*”.³⁵⁸ Mezey László rámutat, hogy I. István – tevékenysége alapján – a kora középkor más újkeresztény uralkodóival egyetemben méltán nyerte el mindazon epithetonokat, amelyekkel „az új Európa első nagy uralkodója, Nagy Károly” is ékeskedett.³⁵⁹

³⁵⁵ Csupán néhány szentírási helyet idézünk: Prv 5,13 (*Biblia Sacra* 961.); Lc 6,40 (Uo. 1618.); Lc 19,39 (Uo. 1646); II. Tim 1,11 (Uo. 1837.).

³⁵⁶ ÁKÍF 289.

³⁵⁷ SRH II. 357.

³⁵⁸ Mezey 1979. 104. 95. jegyzet

³⁵⁹ Mezey 1979. 104.

A 9. strófa első két sorának nyelvi megformálása is figyelmet érdemel. A kifejezésmódot a *rex et rector* főnevek, továbbá a velük azonos tövű *rego, regere, rexi, rectus*, valamint *regno, regnare, regnavi, regnatus* ige praesens perfectum indicativi activi egyes szám harmadik személyű alakjainak a névszókkal khiasztikus elhelyezésű alkalmazása teszi érdekessé. A hatást fokozzák az alliterációk, amelyek a liturgikus költészet kedvelt eszközei közé tartoznak.

Összegzésül megállapíthatjuk, hogy a vizsgált himnusz inkább formai, mint tartalmi szempontból mutat sajátos vonásokat. Ezek közül kiemelkedik a balladai jelleg, valamint a méltató kifejezések páros, – egy esetben hármas – csoportokban történő alkalmazása.

2e. A *Jam lucis orto sidere* kezdetű himnusz

A *Jam lucis orto sidere* kezdetű himnusz – az előző alkotáshoz hasonlóan – 15. századból származó forrásokban tűnik fel, s valószínűleg abban a században íródott Felső-Magyarországon. Egy igen elterjedt ambrosianus himnusz átdolgozása. Nem volt annyira népszerű, mint a *Gaude mater ungaria* indítású és a *Gaudet celi nova luce* kezdetű ének.³⁶⁰ A szöveget az *Analecta Hymnica* IV. kötetéből hozzuk, amely azt egy 15. századi prágai kódex alapján közli.³⁶¹

1. *Jam lucis orto sidere*

Gens sancti regis promere

Consurge laudes coelitus,

Nos reple sancte spiritus.

2. *Veri lux solis oritur*

Tetraque nox dissolvitur,

Jam fide Christus colitur,

Horroris nubes tollitur.

3. *Gaude, felix Pannonia,*

Deo fundens praeconia,

Stephani regis merita

³⁶⁰ Török 2001. 113., 117. 43. jegyzet; Sik 1943. 76.

³⁶¹ AH IV. 238-239. A himnusz a *Vetus hymnarium*ban nem található meg. Mérvadó magyar fordításáról nincs tudomásunk.

Canat mater ecclesia.

4. Gaude, quod tanti praesidis

Mater condigna diceris,

Qui reducens de tenebris

Te conportabit superis.

5. Hic Geisae ducis filius

Praemonstratus divinitus,

Amore flagrans in Dei

Normam condidit fidei.

6. Hic fundans monasteria

His large donat praedia,

Mundi sprevit contagia

Spe tendens ad coelestia.

7. Hic signum crucis gestiens,

Mentem divinis imbuens

Hostes devincit fidei,

Quo cives gaudent coelici.

8. Corona fungens regia

Vana contempsit gaudia,

Carne soluta hodie

Cum Christo ovat gloriae.

9. *Nunc eja, pater inclite.*

Tuos devotos respice,

Te laudantes concentibus

Nos serva a nocentibus.

10. *Summo patri sit gloria,*

Nato laus et victoria

Cum spiritu paraclito,

Qui regnat sine termino.

A 10 strófából álló műben az eddig már megénekelt jellemző vonások meglehetősen általános formában tűnnek fel: a szent király népének keresztény hitre térítője és az új hit terjesztője: „*Normam condidit fidei*” (5. versszak), a hit ellenségeinek legyőzője: „*Hostes devincit fidei, / quo cives gaudent coelici*” (7. strófa). Két sor erejéig megjelenik az énekben a monostorok alapítása a protorex által, s annak donátori tevékenysége: „*Hic fundans monasteria / his large donat praedia*” (6. versszak). A méltató kifejezések köre szűkül: csak a *rex sanctus* és a *praeses* jelenik meg. A csekély számú egyénítő, személyes jellemző a következő: a 3. strófában felhangzó *Pannonia*, valamint *Stephani regis* kifejezés, továbbá az 5. versszakban Géza vezér említése és a legendákból ismert jelenésre történő utalás. A himnusz gazdagon alkalmazza a műfajra oly igen jellemző világosság – sötétség motívumpárt. Megjegyzésre érdemesnek tartjuk, hogy vizsgált énekünk kezdő sora – amelyet a már említett hajnali himnusból kölcsönzött – feltűnik Szent László officiumának egyik responzoriumában is

(3. nocturnus 3. responzorium).³⁶² Énekünk kortalanságát, univerzális jellegét jól érzékelteti ez a „vándorsor”. Eredeti megfogalmazója egy 5-6. századi ismeretlen szerző lehetett, majd – nyilvánvalóan igen sok más alkotás mellett – feltűnik két egymástól több évszázadnyi távolságban keletkezett magyar eredetű munkában.

Az István király tiszteletére írott himnuszok és szekvenciák számba vétele után elmondhatjuk, hogy e költeményekben azon tartalom és méltató kifejezések élnek tovább, amelyek alapján véve már az első — rímes prózában írott — officium énekeiben, valamint a 13. század végén keletkezett zsoltosma egyes tételeiben is feltűntek. A két legkorábbinak tekinthető és legelterjedtebb munka, a *Corde voce mente pura* kezdetű sequentia és a *Gaude mater ungaria* indítású himnusz a legszínvonalasabb alkotás közöttük, és mintegy foglalatát nyújtja annak a portrénak, amely a szentté avatott magyar protorex tevékenységéről és erényeiről a magyarság körében kialakult és hatott az évszázadok során. A későbbi munkák ezeket örököltik tovább, helyenként egy-egy mozzanatnak nagyobb hangsúlyt adva. Áttekintésünk határozottan alátámasztja Török József azon megállapítását, amely szerint „e viszonylag késői keletkezésű darabok a hagyományos képet adták tovább Istvánról, biblikus ihletettség és a Hartvik-féle legenda segítségével”.³⁶³

A Szent István-portré további hagyományozódásához minden bizonnyal nem csekély mértékben járult hozzá Jodocus Clichtoveus Elucidatoriuma. Egyik kommentárjában szinte hiánytalanul összegzi azt a képet, amely az első magyar királyról a liturgikus énekek tükrében kialakult: „*primus ab incunabulis Christianus rex Hungarorum. Et factus est ipsis non solum moderator regni, sed et apostolus et praedicator veritatis catholicae, totumque regnum suum integre convertit ad Christum, quare et gentis illius patronus est praecipuus, tutelarisque et*

³⁶² Török 1980b/1. 153.

³⁶³ Török 1988. 200.

defensor singularis ac unicus".³⁶⁴

³⁶⁴ EE 66^v.

III. SZENT LÁSZLÓ KIRÁLY ALAKJA A LITURGIKUS ÉNEKEKBEN

Az 1083. évi szentté avatások után több mint egy évszázaddal, 1192. június 27-én Váradon kanonizálták III. Béla kezdeményezésére I. László királyt,³⁶⁵ azt az uralodót, aki az első elevatiókat szorgalmazta. A magyarság újabb szent királlyal gazdagodott, akinek tiszteletéhez saját liturgikus szövegekre volt szükség. A 12. század végén ennek az igénynek a kielégítésére keletkezett László király zsolozsmája, himusza és sequentiája. Dolgozatunk következő részében ezen alkotásokkal foglalkozunk.

³⁶⁵ A szentté avatással kapcsolatos gazdag szakirodalomból: Török 1980a.; Uő. 1992a.; Kerny 1996.; Klaniczay 2000. 153-168.

1. Szent László király alakja a zsolozsmában

Szent László király verses zsolozsmájának datálásáról Csanád Béla a következőket írja: „Feltevésünk szerint a zsolozsma a magyar lovagkirályok idején készült, talán III. Béla uralkodása alatt. ... Az sem lehetetlen, hogy a ma ismert legenda és a verses zsolozsma egy szerző műve.” Az officium értékelése során kijelenti: „... a Szent László zsolozsma az első teljes verses zsolozsmánk”.³⁶⁶ Mezey László *Deákság és Európa* című könyvében, a magyarországi historia rhythmikák keletkezési idejének áttekintése során az alábbi megállapításokat teszi: „A magyarországi verses officiumok közül a legrégebbi egy hexameteres Mária-zsolozsma lesz. Keletkezésének ideje ... 1100-ra tehető. Ezt követi a század végén László király verses zsolozsmája, mely inkább a »kegyes László király« jellemzését adja, semmint élettörténetét beszéli el.”³⁶⁷ Dobszay László is úgy ítéli meg, hogy Szent László király historia propria a 12. század vége felé íródott, s szerzője egy III. Béla kori Párizsban iskolázott klerikus, talán Elvinus váradi püspök lehetett.³⁶⁸ Az officium legrégebbi ismert forrása az MR67-es jelzésű zágrábi breviarium, amely 1290 körül keletkezett. Csanád Béla és Török József Radó Polikárp *A magyar szentek középkori zsolozsmáinak forrásjegyzéke* című munkája alapján részletes tájékoztatást ad az officium lelőhelyeiről.³⁶⁹ A művet zenei és ritmikai szempontból elemzi Falvy Zoltán.³⁷⁰ A zsolozsma datálására vonatkozó egyetértéssel szemben a munka művészi értékeinek megítélésében határozott nézetkülönbség figyelhető meg a szakirodalomban. Csanád Béla a következőképpen nyilatkozik: „A zsolozsma szerzője nem volt a legtehetségesebb költő.” Magát a művet pedig Szent István verses zsolozsmájához viszonyítva „költőileg sze-

³⁶⁶ Csanád 1950. 29.

³⁶⁷ Mezey 1979. 208-209., 205. 72. jegyzet.

³⁶⁸ Dobszay 1988. 340.; Uő. 2003. 402-403.

³⁶⁹ Csanád 1950. 74-76.; Török 1980a. 140-142.

³⁷⁰ Falvy 1968. 43-50., 104-144.

rényebb alkotásnak” tartja. Dobszay László kiemeli, hogy „sem verselésében, sem zenéjében nem egységes” mű, valamint: „maga a terjedelmes Historia Ladislai nem mondható kiemelkedő alkotásnak, s tartalmilag sem halad túl egy jámbor, igazságos király dicséretén és közbenjárásának megkérlelésén”. Mezey László ezzel szemben a következőképpen nyilatkozik: „... a szerzőt a korszerű dictamen rhythmicum elméletében és gyakorlatában egyaránt igen járatos klerikusnak kell tartanunk”, majd az antifonák és responzoriumok soráról szólva megállapítja: „Ez már valóban egységes, jól megformált irodalmi alkotás.”³⁷¹ Az alábbiakban a zsolozsma áttekintése során saját megfigyeléseinknek és véleményünknek is hangot adunk. A latin szöveget Török József kiadása alapján, az antifonák és responzoriumok magyar változatát Tóth István, a himnuszét Csanád Béla fordításában hozzuk.³⁷²

IN I. VESPERIS SUPER PSALMOS ANTIPHONA:

Vecsernyére

Fons aeternae pietatis	Ó, örök kegy bő forrása,
Lux supernae veritatis,	szent igazság lángolása,
Tibi, Christe, complacente	Lászlóért, ki Néked kedves,
Ladislao nos tuente	Krisztusunk, ránk is figyelmezz:
Fac consortes aeternorum	osztályrészünk legyen örök
Te laudantes gaudiorum.	hitvallóid hada között.
℟ Salve rex benigne,	Üdv, jóságos László néked,
Ladislæ, laude digne,	kit méltán ér a dicséret!
Honor noster et patrone,	Tisztességes, szent királyunk,
Pie, potens, tutor bone,	légy hatalmas, jámbor gyámunk!

³⁷¹ Csanád 1950. 89.; Dobszay 1988. 340.; Uő. 2003. 402.; Mezey 1980. 36., 42.

³⁷² Török 1980b/1.; Tóth I. 1992. 9-21.; LKE 27-28.

✓ Afflictorum portans onus

Et ad omne pium pronus.

Hymnus:

Regis regum civis ave,
regum gemma Ladislæ,
regni consors gloriæ:
regem regum es aggressus,
sis defensor indefessus
et athleta patriæ.

Salve salus hungarorum,
rex coheres angelorum,
vas caelestis gratiæ,
Ab æterno vas electum,
vas insigne, vas effectum,
vindicans iustitiæ.

Hungarorum gens congaude:
nova novi regis laude,
pulsans tintinnabula,
Felix ave Varadinum,
cuius augens fama signum
resonet per saecula.

Tibi Christe consors hymnum
canit orbis, qui per lignum

Te sújtottak terhét hordva,
hajlamos vagy minden jóra.

Himnusz

Áve, égi király híve,
Királyoknak gyöngye, éke,
László, mennynek sorsosa.
Ég királyát ki követte,
Országunkat védelmezzed,
Légy hazádnak bajnoka.

Magyaroknak menedéke,
Angyaloknak társvezére,
Égi kegynek edénye,
Üdvözlégy, ó, kiváltságos
Jeles edény, igazságos
Ítéletnek edénye.

Vigadozzál, magyar nemzet,
Csöngettyűkkel, énekeljed
Új királynak új dalod.
Boldog Várad, áve, híred
Növekedjék, dicsőséged
Visszhangozzák századok.

Krisztus, földről himnusz szárnyal
Hozzád, aki keresztfáddal

ad te trahis omnia.

Scala factus ascensorum,

et corona confessorum

tibi laus et gloria. Amen.

Magadhoz vonsz népeket:

Mennybe menők szent lépcsője,

Hitvallóknak díszítője,

Áldás, dicséret neked. Amen.

Antiphona ad Magnificat

Confessor Domini, Ladislave,

Astantem plebem corrobora

Sancta tua intercessione,

Ut, qui peccatorum

pondere premimur,

Beatitudinis tue

gratia sublevemur

Et te duce aeterna

gaudia consequamur.

Magnifikátra

Szent László, Urunk hitvallója,

itt álló népedet segítsd meg

jóságos közbenjárásoddal:

hogya mi, akiket terhel

a bűnök roppant súlya,

felemeltessünk Tőled,

kinek boldogság jut ma,

s vígy fel oda, hol vár ránk

égi boldogság útja.

Ad Matutinum, invitatorium.

Confessorum

regem adoremus,

Qui caelestis regni

meritum et gloriam

Concessit sancto

Hívás matutinumra

A hitvallók

szent Urát imádjuk,

ki az égi ország

érdemes dicsőségét

odaadta az ő

suo Ladislao.

kedves Lászlójának.

IN I. NOCTURNO

Első nokturnuskor

℣ Hinc iniquis non consensit,
Quorum viam dum contempsit,
Christi iugo se subiecit
Et, quod Deo placet, fecit
Operando, cogitando
Et doctrinam vitae dando.

℣ Rex a Christo constitutus
et ab ipso consecutus,
Quod virtute fit indutus
Et in monte sancto tutus.

℣ Tua Christo est gloria,
Salus et victoria,
Ipse tuus est susceptor,
Idem noster sit protector.

℣ Edoctus Spiritus Sancti gratia
Beatus rex Ladislaus
Ruentis mundi gloriam
Sprevit ut transitoriam,
Secutus est iustitiam,
Qui pro Christi gratia
Perenni gaudet gloria.

A gonosznak ellenállva,
annak útját sose járta;
vállra vette Jézus terhét,
úgy élt, hogy az Úrnak tessenék:
gondolkodva, munkálkodva,
életünket mind oktatta.

Akit Krisztus tett királynak,
mindenütt az útján járt csak,
hogy erénybe öltözhessen,
s biztos csúcson élhessen fenn.

Krisztus, Tied a dicsőség,
a győzelem és üdvösség;
mint erős vár Téged illet,
mint oltalom óvjon minket.

Kibe a Szentlélek szállt volt,
szent királyunk, boldog László,
megvetette a dicsőség
e világi, múltó hírét —
csak méltányos célok vitték.
Aki — s Krisztus részes ebben —
most örökké örvendez fenn.

℣ Mundum sibi blandimentem,

Suos semper seducentem

Contemnendo superavit

Et se Christo mancipavit.

℞ Diuturnis excubiis

Instanter in ecclesiis

Deum obsecrabat,

Ieiuniis, vigiliis

Carnem macerabat,

Mentem roborabat.

℣ Ut Isaac exiens in agrum

meditabatur,

Dum divinae celsitudinis

speciem contemplabatur.

℞ In iudicandis

Et examinandis

Causis non potentia

Sed prudentia

Decernebat,

Rigori iustitiae

Lenitatem misericordiae

Praeferebat.

℣ Discretus in eloquio,

Utilis in silentio,

Cautus in consilio.

A hízeltő szép világot,

mely népének mindig ártott —

megvetette azt lebírvá,

és magát az Úrra bízta.

Tartósan az őrhelyeken,

buzgóbban szent gyűléseken

egyre kérte Istenét.

Bőjtöléssel, virrasztással

mind gyötörte természetét,

edzve a szellemét.

Ahogy kiment Izsák a rétre

s ott elmélkedve,

míg az isteni magasságok

égi képét szemlélgette.

Bölcs ítéletében,

döntendő ügyében —

sosem a hatalmával,

de jó belátásával

ítélkezett.

A kemény törvénynek

jószívű szelídséget

mind elébe helyezett.

Illő volt megszólalása,

hasznos volt elhallgatása,

mindig biztos a tanácsa.

IN II. NOCTURNO

Második nokturnuskor

℟ Invocantem exaudivit,
In dilectum quem ascivit
Sibi Christus, cui donavit
Summum bonum, quod optavit.

℟ Scuto bonae voluntatis,
Dono tuae pietatis
Ipsum, Christe, coronasti,
Quem ad caelum sublevasti.

℟ Admirabile
Et ineffabile
Est nomen tuum, Domine,
Nam in tuo nomine
Sanctus iste prospere
Sublimis in aethere
Tecum gaudet vivere.

℟ In naturalibus bonis
Gratuitisque donis
Ipsum natura
Praerogativa
Praetulerat,
Quem dederat
Sibi valorem,

A kérését meghallgatva,
szent körébe befogadta
Krisztus, s mindent néki ad ma,
mire égi vágy ragadta.
Jószándékod pajzsa által,
Krisztus, jámbor adománnyal
koronáját is feltéve
felemelted őt az égbe.
Fel nem fogható,
és ki nem mondható;
nem talál nevedre a szó,
mert, Uram, nevedben lakó
a szent, ki egekbe való
s örvend, hogy véled lenni jó.

Természet javából
s égi adományból
már a természet
adta testének
a jósjeleket:
oly értékeket,
miket kioszthat,

Cunctis meliorem.	mindenből a jobbat.
℣ Ladislai species	László égre gyúlt szeme
Digna fuit imperio,	méltó volt a koronához,
Veneranda facies	tisztes arca, termete
Angelorum consortio.	angyaloknak táborához.
℞ Hunc circumdat veritas	Kit igazság körbevett
Et misericordia,	és irgalmas érzések,
Osculatur caritas	megcsókolt a szeretet
Simul cum iustitia,	és méltányos ítélet:
Per hunc ad terrestria	azzal nézhet a földre
Prospexit benignitas	az egeknek jósága,
Et dona caelestia	adományként részünkre
Nobis dedit deitas.	istenségtől leszállva.
℣ Caecis visum restauravit,	Vak látását gyógyította,
Mutis linguas reseravit,	néma nyelvét mozdította,
Rupta membra roboravit,	gyógyírt küldött tört tagokra,
Dissoluta solidavit.	a rossz testrészt helyrehozta.
℞ Salve, rex benigne,	Jó királyunk, üdvöz légy te,
Ladislae, laude ligne,	László, méltóképp dicsérve
Honor noster et patrone,	vagy mindnyájunk tisztessége,
pie, potens, tutor bone...	pártfogója, jó vezére...
℣ Afflictorum portans onus	Ki sújtottak terhét hordja,
Et ad omne pium pronus.	s minden jó ügy pártfogója.

IN III. NOCTURNO:

Harmadik nokturnuskor

<i>℣</i> Domine, qui operatus	Uram, igaz ítéletre
Es iustitiam	méltattak e helyt;
Et confirmatus	ki bátran vette
Est in gratiam,	nagy kegyelmedet,
Nunc in supremo solio	mostan a legfelsőbb székben,
In sanctorum tripudio	a szenteknek seregében
Felici gaudet gaudio.	nagy boldogan él az égben.
<i>℣</i> Ladislaus honoratur,	Szent Lászlót ma újra áldják,
Cuius caput coronatur	a fejét megkoronázzák
Regum ritu generoso	szép, királyi szertartással,
De lapide pretioso,	drága ékkő-csillogással;
Datur illi dignitas,	nagy tisztesség éri őt:
Aeterna felicitas.	oly boldogság, mely örök.
<i>℣</i> Hic accepit	Égi körbe
Benedictionem,	azt vették fel innen,
Quem suscepit	kit örökbe
In adoptionem	fogadott az Isten,
Deus et devotionem	és e buzgó hitben
Eius clare commendavit	kedve tellett, amint nézte,
Quem heredem adoptavit	felvette az örökébe,
Et in caelis coronavit.	koronát tett szent fejére.
<i>℣</i> De radice regiae	Mint királyi sarj nőtt fel
Stirpis propagatus,	tősgyökeres, ős törzsből;
Illustris prosapiae	tündöklött szent ősökkel,

Stemmate prelatus,	termetével így tűnt föl.
De sancta progenie	Mint aki szent sarjadék,
Regum generatus,	kit királyok szültek,
Qui virtutum acie	az erények hada véd,
Viguit stipatus;	s attól lesz erősebb.
℣ Moribus nobilior,	Tartásában nemesebb,
Virtutibus clarior	erkölcsében híresebb,
Quam genere,	mint a neme;
Cui vivere	az élete
Christus est in aethere.	Krisztus égi jelene.
℞ Jesu, bone,	Jézus, László
Per Ladislai merita,	érdemeit el ne feledd,
Nostra nobis	bocsáss nekünk
Dimitte debita	meg minden vétkeket,
Domum, portam,	nézd e házat,
Sepulcrum visita	várost, sírkerteket.
Et a trina	S hármass sírból
Nos morte suscita;	támaszd fel a népedet;
℣ Actu, mente	Mit tett, ész és
Vel usu perdita	erkölcs elveszteget,
Pietate	azt szokásos
Restaura solita.	jóságod mentse meg.
℞ Surge, gaude, Pannonia,	Pannónia, légy boldog hát,
Felix intende prospere,	őregbítsd jó sorsodat
Ut collaudes felicia	ünnepelve boldogságát,

Ladislai praeconia,

Noctis expelle taedia

Iam lucis orto sidere;

℣ Surge, collauda Dominum,

Quia de viris sanguinum

Per hunc salvare voluit

Et liberare statuit

Te lucis ante terminum.

IN LAUDIBUS

℟ Sanctus iste indutus

Est decorem,

qui secutus

(Est) salvatorem

Consecutus

Est honorem

Mundi pompis meliorem,

Nam est eius fortitudo

Sempiterna sanctitudo.

℟ Iubilare et invocare

Ladislai praesidium,

Quod per ipsum rex omnium,

Christus, nostrum sit gaudium.

℟ Qui passus est propter nos,

a Szent László diadalmát,

üzd el már az éj unalmát

felébredt csillagfény alatt.

Serkenj fel, és Urad dicsérd,

mert nemzeted vitézeként

László által ő mentett meg:

elfogadta rendeletnek,

akár idők előtti fényt.

Dicséretkor

Tisztes címét immár a szent

ma felvette;

szent útra ment

Krisztust követve;

így ért ma lent

nagy tiszteletre

és legjobb ünnepekre,

mert sajátja az erősség,

az örökké tartó szépség.

Harsogjátok és hívjátok

a Szent László hű segélyét,

hogy az által mind átéljék

Krisztus boldog üdvösségét.

Azt, ki egykor járt körünkben,

Illuminet super nos

Vultum suum cum gratia

In beata gloria.

℟ Mundialis fabricae

Gaudet universitas,

Te, beata trinitas,

Benedicit et concidit

Tibi laudes debitas.

℟ Laudet te, rex gloriae,

Sancta vox ecclesiae

Solemnizans hodie

Dulci voce melodiae.

Antiphona ad Benedictus:

Benedictus est salvator,

Sanitatis reparator,

Jesus Christus, qui beatum

Ladislaum sanitatum

Decoravit gratia,

Qui mira potentia

Multis aegrotantibus

Pluribusque debilibus

De salute desperatis

Mole mortis molestatis

Divinam medicinam

lássá fénynek a szemünk fenn,

míg kegyelem ég szemében

a boldoggá vált dicsfényben.

A világ nagy műhelyében

örvendezik a mindenség;

boldog, hármás Egy-Istenség

megszentelve visszakér most;

dicséreték illetnek még.

Téged dicső királyt

ünnepeljen legkivált

egyházunk szent hangja ma —

Édes hangú dallama.

Antifona benediktusra

Áldott légy, föld megváltója,

épségünknek orvoslója,

Krisztus, aki az ép szentet,

boldog Lászlót kitüntetted

ráruházva oly kegyet,

mely csodákat is tehet

sok-sok betegeskedőnek

és a sok gyengélkedőnek,

— kik gyógyírban már nem bízva,

kiket a vég terhe húzta:

égi orvosságokat

Adhibuit

alkalmazva,

Et sanitatem tribuit.

mind épségét osztogatta.

IN IL. VESPERIS AD MAGNIFICAT

Második vecsernyén, magnifikátra

A O sancte rex Ladislave,

László, aki szent király vagy,

O columna militiae

és Krisztusnak hada állat

Christianae

oszlopának,

O firmissima

ó, legerősebb

spes tuae gentis,

gyámja nemzedednek,

Intuere devotionem

nézd a buzgalmát azoknak,

populi te quaerentis

kik népedből esedeznek.

Et sub tuum praesidium

És segélyed erejével

Confugientis

védelmezd meg,

O misericors,

hisz irgalmas vagy,

misericordiam consecutis,

könyörületesség követője:

Intercede pro nostra

légy a mi lelkünk s az

omnium que salute.

összes lelkek üdvére.

Alia antiphona:

Másik antifona ugyanerről

Salve rex Ladislave

Üdvözlét, László, neked!

laude digne salve

Méltán kapsz dicséretet,

tu firmissima spes tuae gentis

ki népednek nagy reménysége vagy

at consolator

s vigasztalója;

salve gratiarum donis plenus

üdvöz légy, te kegyelemmel teljes!

ante thronum Trinitatis

Szentháromság trónja mellett

miserorum sublevator
pie patrone consolator,
sis pro nobis intercessor,
causa nostrae paupertatis,
gratiam Dei obtine.

vagy nyomorgók pártfogója,
védője, vigasztalója.
Légy népünk közbenjárója,
Istenüinktől nyerj kegyelmet
nagy szegénységünk ügyében.

Alia antiphona:

Jesus Christus hunc redemit
quem sathanas morte laesit
Paraclitus quem ornavit
et hanc sanctis collocavit.
Ergo sancte Ladislave
preces nostras Deo funde,
ut nos tecum collaudare
Jesum Christum et videre
possimus in patria. Amen. Alleluja.

Egy másik antifona ugyanerről
Jézus Krisztus azt megváltja,
kit a Sátán sért halálra,
s kit Szentlélek vértezett fel —
így rendezte a szentekkel.
Szent László, ki égi gyám vagy,
vidd az Úrhoz fel imánkat,
hogy dicsérjük s lássuk véled
Jézus Krisztust majd az égnek
fenti birodalmában. Amen. Alleluja.

Mezey László dolgozatában először a matutinum kilenc antifonáját vizsgálja. Meggyőzően bizonyítja, hogy László verses zsolozsmája esetében a szerző az egyes antifonákhoz az ihletést — kihasználva az officium műfaja által adott lehetőséget — a zsoltárokból vette.³⁷³

Az első nocturnus három antifonájához tehát az indítatást a Zsoltárok Könyvének első három darabja jelenti. Az első ének valóban tekinthető „egy, »a szentre« illő, általánosságok-

³⁷³ Mezey 1980. 36-39. Dobszay (2003. 402-403.) rámutat: „A matutinum antifonáinak vezérfonalát a hitvallók zsolozsmájának előírt zsoltárai adják, melyek rövid szakaszait fűzik egybe és alkalmazzák az ünnepelt szentre.”

ban mozgó karakterizálás”-nak.³⁷⁴ Úgy véljük azonban, hogy ezen túlmenően a 4-6. sorok a László-legenda egy helyével tartalmi és szóhasználatbeli rokonságot mutatnak. A vita 6. caputjában a következőket olvashatjuk: „*Electus iste dei servus, dum affectu summo placita deo facere cogitaret, hoc ei potissimum divinitus oblatum est, ne corpora sanctorum, quos auctor universitatis celi dignabatur honorare suo iam gremio confovens, in pulvere diutius iacere pateretur. Igitur auctoritate summi pontificis imperata, sanctorum corpora ... mirabiliter fecit canonizari.*”³⁷⁵ Az antifona tehát a szentté avatásra méltó személyre általánosan jellemző tulajdonság megjelenítése mellett, a konkrét szent esetében igen lényeges mozzanatra is utalhat: I. László király „Istennek tetszőt” cselekedvén „mennyei sugallatra”³⁷⁶ emeltette fel s kanonizáltatta a magyarság első kiválasztottait. Úgy gondoljuk, az antifona vizsgált sorai – a legenda említett passzusát felidéző – finom utalást tartalmaznak I. László királynak az 1083. évi szentté avatások szorgalmazásában megnyilvánuló érdemére is.

A második antifona a Krisztus által választott királyt állítja elénk a 2. zsoltár 6. versével összhangban. Az ének ugyanúgy égi eredetűnek tartja László királyságát, mint a legenda.³⁷⁷

A harmadik antifona értelmezésében – bár annak kötődését a zsoltár 3. verséhez erősebbnek érezzük – alapvetően egyetértünk Mezey László fejtegetésével. Meggyőzőnek tartjuk a koronázási szertartásra s az ott elhangzó könyörgésekre történő hivatkozást. Kétségtelen, hogy az énekben az „*Omnipotens sempiterna Deus, creator omnium, Imperator Angelorum...*” kezdetű könyörgés, valamint a *Laudes Hincmari* néven ismert acclamatio-

³⁷⁴ Mezey 1980. 36. Az antifonák ritmikájára és dallamára vonatkozóan: Falvy 1968. 48., 124-125.

³⁷⁵ SRH II. 520-521. A 14. századi krónikakompozíció csupán Salamon történetébe ágyazva utal erre az eseményre: „*Sed postmodum Salamon rex dimissus de carcere, in elevatione corporum sancti regis Stephani et Beati Emerici confessoris astitit regi paucis diebus, et tandem fugiens adiit ducem Cunorum, qui vocabatur Kutesk.*” (SRH I. 408.). A László-legendák gazdag szakirodalmából: Lukcsics 1930.; Bartoniek 1938.; Gouth 1944.; Gerics 1961.; Uő. 1974.; Csóka 1967.; Pražák 1982.; Fodor A. 1980.; Szelestei-Nagy 1984.; Szovák – Veszprémy 1999.; Szovák 2002.; Kristó 2002. 41-48.

³⁷⁶ ÁLI I. 92.

³⁷⁷ Mezey 1980. 36. A királyi hatalom isteni eredetének hangsúlyozására III. Béla udvarában: Szovák 2002. 130.

sorozat hatása megállapítható. Azon következtetést azonban, hogy „a szent, Krisztustól rendelt királyról életében el nem mondott oratoria, ... utal az antifona”³⁷⁸, egy ponton problematikusnak látjuk. Kétségtelen, hogy a 14. századi krónikakompozícióban ránk maradt hagyomány szerint László „soha nem tett fejére koronát, mivel inkább égi koronára vágyott, semmint földre. És az élő király koronáját, hogy törvényesen megkoronázzák, nem akarta birtokolni, az állván szándékában, hogy ha tartós béke lehetne köztük, akkor az országot visszaadná Salamonnak”. A legenda megfogalmazása e kérdésben kevésbé egyértelmű. Eszerint László „nem igyekezett sem felkenetni, sem királlyá koronáztatni magát: a királyi jelvényeket tisztelettel maga előtt vitetve nem azért töltötte be a királyi méltóság feladatát, hogy első legyen, hanem hogy hasznos legyen”.³⁷⁹ László és III. Béla helyzete a koronázás tekintetében hasonló lehetett.³⁸⁰ Úgy véljük, ez a párhuzam indokolja e mozzanat kiemelt szerepét az énekben. Ismeretes, hogy Lukács esztergomi érsek nem volt hajlandó Béla fejére helyezni a koronát. Azt is tudjuk azonban, hogy pápai jóváhagyással – kivételes esetként – a kalocsai érsek elvégezte a szertartást. László koronázása saját korában azért nem lehetett problémamentes, mert ő az élő koronás királytól szerezte meg a hatalmat. E kérdésben azokkal a kutatókkal értünk azonban egyet, akik azt vallják, hogy László nem maradt *rex electus*, hanem koronás királyként uralkodott.³⁸¹ Úgy véljük, az officiumban ez a – két király hatalomra lépését érintő – probléma tükröződik. Erre a kérdésre a 3. nocturnus antifonáinak vizsgálatakor még visszatérünk.

³⁷⁸ Mezey 1980. 37.

³⁷⁹ Kristó – Makk 2000. 122. (A vonatkozó rész Makk Ferenc munkája.). A latin szövegek: „... *nunquam tamen in capite suo coronam posuit, propter quod potius celestem coronam optabat, quam terrenam et vivi regis coronam. Sed usque legitime coronari et coronam habere noluit in eius animo, ut si firma pax inter eos esse posset, regnum Salomoni redderet et ipse ducatum haberet.*” (SRH I. 404-405.); „... *non inungi, non in regem coronari festinavit, sed insigna regis ante se faciens cum honore deferri, regie dignitatis officium non ut presit sed ut prosit adimplevit.*” (SRH II 518.).

³⁸⁰ Hasonló vélemény fogalmazódik meg Szováknál (2002. 132. 70. jegyzet, 133.).

³⁸¹ Kristó – Makk 2000. 116-134., különösen 124. (A vonatkozó rész Makk Ferenc munkája.)

Mezey László találó megfogalmazása szerint: „A responzoriumokban a már szent király életének, jellemének legfontosabbnak tűnő vonásait látjuk összefoglalva”.³⁸² Az első három responzorium³⁸³ alapvetően a László-legendára támaszkodva jámbor, istenfélő, szemlélődő, irgalmas szívű királyként állítja elének a zsolozsma hőseit. Az első ének ábrázolásmódja és megszövegezése az életirat 3. fejezetét idézi: „*Illustratus enim sancti spiritus gratia aridentis sibi atque blandientis mundi gloriam caducam reputans et transitoriam, esurivit atque sitivit iustitiam, ut ad eternam feliciter perveniret patriam.*”³⁸⁴ A 2. responzorium párhuzama a László-vita 5. fejezetében lelhető fel: „*Ieiuniis et orationibus iugiter insistebat ... Quod si nocturnis vigiliis et prolixioribus orationibus ipsum fatigari contigisset, non delicatum thronum repetebat, sed in exedris ecclesiarum paulum pausabat.*”³⁸⁵ A harmadik ének megfelelője a legendában és a krónikakompozícióban egyaránt megtalálható. Az életirat 4. fejezetében olvashatjuk: „... *in examinandis autem iudiciis non tam iudicare, quam iudicari timuit, sibi que magis terribile iudicium imminere credebatur quam hiis, qui ab eo iudicabantur. Unde rigorem iustitiae lenitate temperans misericordiae, talem se erga subditos exhibebat, ut ab eis potius amaretur, quam timeretur.*”³⁸⁶ A vizsgált responzoriumok két helye, a 2. és 3. ének

³⁸² Mezey 1980. 42.

³⁸³ E versek ritmikájára és dallamára vonatkozóan: Falvy 1968. 48., 125-129.

³⁸⁴ Mezey László (1980. 39., 50. 145. és 146. jegyzet) szerint a vonatkozó legendahely (SRH II. 516.) „a főgon-
dolatot máshonnan merítette”, s e forrás VII. Gergely pápának a magyar király fiatal feleségéhez, Adelaidhoz
írott levele. Mezey úgy véli, a responzorium László „életének egy fordulójára” utal. Csóka J. Lajos (1967. 228.)
úgy gondolja, hogy a legenda szerzője „a király hivatását és Szt. László egyéniségét jórészt Szt. Benedek regulá-
ja nyomán rajzolta meg”, s egyéb passzusok mellett e legendahelyet is felhossa állításának igazolására. A 14.
századi krónikakompozíció 131. fejezete hasonló képet fest Lászlóról (SRH I. 405.). A legenda s a krónika kap-
csolatára vonatkozóan: Gerics 1974. 113-116.

³⁸⁵ SRH II. 519.; Mezey 1980. 39-40.

³⁸⁶ SRH II. 518., SRH I. 405. Bartoniek Emma és Csanád Béla (1950. 81-82.) rámutat, hogy e hely párhuzama
Benedek váradí püspök Szent László királyról készített első beszédében is fellelhető. Lásd még Lukcsics 1930.
31. Csóka J. Lajos (1967. 230.) Szent Lászlót más vonatkozások mellett e tekintetben is – „*potius amaretur,*
quam timeretur” – a Szent Benedek-i Regula apátjával szembesíti: „Az apát: *studeat plus amari, quam timeri,*

versusa esetében nem találunk sem a legendában, sem a krónikában kézzel fogható utalást. A harmadik felelet versusát illetően Mezey László is kijelenti, hogy ezt az erényfelsorolást „kénytelen forrás nélkül hagyni”. Lehetségesnek tartja azonban, hogy ezek a sorok is a legendából vagy a gestából származnak oly módon, hogy azok valamelyikének marginális glosszái voltak.³⁸⁷

A 2. responzorium versusát illetően csupán feltevéseket kísérelhetünk meg. Az officium összeállítója, miközben a László-legendával egybehangzóan megénekli a magyar király kiemelkedően vallásos életmódját, a szabadban szemlélődő Izsákhhoz hasonlítja őt. Izsák, Ábrahám „lélek szerint való” gyermeke, az ígéret fia. Általa teljesíti be az Úr az apával kötött szövetséget.³⁸⁸ Abimelek és emberei is felismerik, hogy az Úr vele van és segíti őt.³⁸⁹ Midőn az országban éhínség tör ki, s Izsák Gerárba megy, az Úr megjelenik előtte s megerősíti Ábrahámval kötött szövetségét. Isten áldásával a föld, amelyen vet, termékeny lesz, ő maga pedig százszorososan arat.³⁹⁰ I. László magyar király mindenben hűségesen követvén Szent István törekvéseit, véglegesen megszilárdította az általa kanonizáltatott protorex életművét,³⁹¹ mintegy beteljesítve azt. Személyében a nép immáron második szent királyát tisztelhetette. Méltóként valósult hát meg az a szövetség, amelyet az Úr I. Istvánnal, a magyarok „*doctor et apostolus*”-ával kötött. László életiratában a szabadban, elvonultságban folytatott szemlélődésről nem esik szó, a pogány besenyőket üldöztén azonban seregével „nagy pusztaságba érkezik”, ahol embereit éhínség fenyegeti. Ekkor a király „*avulsus est ipse seorsum ab eis, et in oratione*

LXIV,” 34-35.

³⁸⁷ Mezey 1980. 40.

³⁸⁸ Gal 4,18 (Biblia Sacra 1806.); Gn 15,18; 17,1-10 (Uo. 21., 22.)

³⁸⁹ Gn 26,28-29: „*vidimus tecum esse | Dominum ... cum pace dimisimus auctum bene|dictione Domini*” (Biblia Sacra 38.).

³⁹⁰ Gn 26,1-14 (Biblia Sacra 36-37.).

³⁹¹ Kristó 1998. 129-130.; Kristó – Makk 2000. 116-135. (A vonatkozó rész Makk Ferenc munkája.); Györffy 1977b.

*prostratus implorabat misericordiam dei, ut qui quondam filios Israhel manna pluens nutrierat, christianum populum famis inedia non sineret interire. Cumque surgens ab oratione reverteretur ...*³⁹². László könyörgése meghallgatásra talál, emberei élelemhez jutnak, mint ahogyan Mózes népe is megmenekült a pusztában vándorolván. Az éhség-éhezés és megmenekülés motívuma talán az Izsák történetében említett éhínséget is felidézhetette az officium-összeállító lelki szemei előtt. A responzorium versusának megfogalmazása pedig leginkább a következő szentírásbeli hellyel rokonítható: „*eo tempore Isaac deambulabat per | viam ... | habitabat enim in terra australi | et egressus fuerat ad meditandum in | agro inclinata iam die*”.³⁹³ Ezen kívül Izsák szemlélődő életmódját a Biblia más helyen nem említi.

A harmadik responzorium versusának forrását szintén nem tudjuk egyértelműen megjelölni. Elképzelhetőnek tartjuk, hogy a legenda vagy a krónika marginális glosszái jelennek itt meg, ahogyan Mezey László felveti,³⁹⁴ de az is lehetséges, hogy az officium összeállítójának – a legenda illetve a krónika erényfelsorolásai által ihletett³⁹⁵ – saját megfogalmazásával állunk szemben. Leginkább a következő két legendabeli kijelentés mutat rokonságot vizsgált helyünkkel: „*providus in consilio, verax in sermone*”.³⁹⁶ A responzoriumban szereplő *cautus* szónak a középkori magyarországi latinságban lehet a jelentése *providus*³⁹⁷, s a „*verax in sermone*” is rokonítható a „*discretus in eloquio*” kifejezéssel, hiszen mindkettő a király beszédében megnyilvánuló pozitív tulajdonságát emeli ki. Az *eloquium* szó megfelelhet e helyen

³⁹² SRH II. 520.; Ex 16,11-16 (Biblia Sacra 38.).

³⁹³ Gn 24, 62-63 (Biblia Sacra 99.).

³⁹⁴ Mezey 1980. 40.

³⁹⁵ 3. caput: „*Erat enim copiosus .. subveniebat*” (SRH II. 517.); 4. caput: „*Erat ergo fidelis ... serenus in corripiendo*.” (SRH II. 518.). E két caput által adott jellemzés megtalálható a 14. századi krónikakompozíció 131. fejezetében is (SRH I. 405.); 5. caput: „*Cum itaque ipse pius rex ... precipuusque erat largitate*” (SRH II. 519.). A legendahelyek forrásaira vonatkozóan: Mezey 1980. 33-35.

³⁹⁶ SRH II. 518.

³⁹⁷ LLMA II. 1991. 79.

a *sermon*nak, a *discretus*³⁹⁸ pedig mértéktartót jelöl. A bölcs mértéktartás, a *discretio* erényével már I. István magyar király nagyobb legendájában találkozhattunk, s láthattuk, hogy e dicséretes jellemvonással – Szent Benedek életrajza szerint – annak is rendelkeznie kell, aki rendjének apátja akar lenni.³⁹⁹ A responzorium versusa tehát a megfontolt, kevés szavú király képét rajzolja meg, kinek bölcs szerénysége az ének megelőző sorait találóan zárja.

Elmondhatjuk, hogy az első nocturnus énekei meglehetősen szabályszerű portrét festenek Lászlóról, a szentről. Olyannyira, hogy a legenda nyomdokait követve a 3. responzorium egyenesen ellentmond a történeti tényeknek, a valóságnak. Az irgalmas, a törvények szavát enyhítő uralkodó fikciójával szemben ugyanis I. László egyenesen drákói törvényeket hozott és nyilván foganatosított is a feudális társadalmi rend alapjának, a magántulajdonnak a megszilárdítása érdekében.⁴⁰⁰

A második nocturnus antifonái⁴⁰¹ egy-egy zsoltársorhoz kapcsolódva⁴⁰² követik egymást, s megítélésünk szerint azt a folyamatot és állapotot festik, amelynek során Krisztus, Isten fia, s maga az Úr elfogadta, s az égi királyság dicsőségének boldogságában részesítette a magyarok királyát. Az officium énekei híven tükrözik az őket ihlető zsoltárok alaphangulatát s a legendabeli László törekvését a mennyei haza elérésére.

A responzoriumok⁴⁰³ az uralkodó külső és belső tulajdonságait jelenítik meg. Az első felelet a legenda alapján rajzolja meg a király daliás alakját. A portré mintáit tekintve a kutatók véleménye megoszlik. Egyesek szerint nagy a valószínűsége annak, hogy Szent László testi alkatának ábrázolásához az alapot III. Béla valóságosan kiemelkedő habitusa jelentette.

³⁹⁸ LLMA III. 1992. 314.

³⁹⁹ Csóka 1967. 111.

⁴⁰⁰ Kristó 1998. 130-131.

⁴⁰¹ Ritmika és dallam szerinti elemzés: Falvy 1968. 48., 129-130. Dobszay László (1988. 340.) a 3. antifonát „szabadabb ritmikájú, a rímes prózától az officium rhythmicum felé éppen csak tapogatózó” darabnak nevezi.

⁴⁰² Mezey 1980. 37.

⁴⁰³ Az énekek ritmika és dallam szerinti elemzése: Falvy 1968. 48-49., 131-133.

Ugyanakkor Györffy György megállapítja: I. László egyéb kiválóságai mellett egymástól független források említik „a vitézek fölé egy fejvel kimagasló királyi természetét, s így nem oktanul nevezte őt egy Magyarországra jött Saint Gilles-i francia szerzetes »*elegantissimus rex*«-nek”.⁴⁰⁴ A kiváló külső a legenda hőse és a kanonizációt kezdeményező király esetében is a trónra való alkalmasság egyik összetevőjeként fogható fel,⁴⁰⁵ ugyanakkor a vitéz lovagkirály portréját is megjeleníti. László esetében összefonódhatott az uralkodói szépség és a szentség szépség-ideálja. A responzoriumban a nagyobb legendaváltozatban található „*corporis species regio diademate dignum ipsum declareret*” megfogalmazás helyett a kisebbik életirat „*corporis species imperio digna*” passzusával egyező konklúziót találunk: „*Ladislai species digna fuit imperio*”. Ez a jelenség Szovák Kornél szerint a kisebbik életirat liturgikus alkalmazásával állhat kapcsolatban.⁴⁰⁶

A második nocturnus második responzoriumának biblikus szóanyagát a 84. zsoltár 12. és 13. verse szolgáltatja. Mezey László úgy ítéli meg, hogy az officium szerzője kikerülve a legenda hatása alól, erősebben támaszkodik saját invenciójára, s noha a versusban még visszatér az életirat csodáihoz, e felelettel „az egész história egyik legsikerültebb versét alkotta meg, valóban kedvesen ritmikus verset”, amely már „szabadabb alkotókedvének megnyilatkozása”.⁴⁰⁷ E megállapításokkal alapvetően egyetértve hangsúlyozni kívánjuk, hogy mindazok az erények, amelyek a vizsgált responzoriumban – a 84. zsoltár ihletésére – megjelennek, fellelhetők a László-legendában is. A *veritas*-szal a következő formában találkozunk az életirat 4. caputjában: „*verax in sermone*”.⁴⁰⁸ A *misericordia* 3 helyen is feltűnik. A szent király

⁴⁰⁴ Györffy 1997b. 533.

⁴⁰⁵ Szovák 2002. 120-126.

⁴⁰⁶ Szovák 2002. 132., 140.

⁴⁰⁷ Mezey 1980. 40.

⁴⁰⁸ SRH II. 518.

„*miserorum et inopum necessitatibus misericordie visceribus affluens subveniebat*”,⁴⁰⁹ továbbá „*misericors in afflictos*”⁴¹⁰ volt, s „*rigorem iustitie lenitate temperans misericordie*”⁴¹¹ ítélkezett. A *caritas* is helyet kap a 3. fejezetben, hiszen I. Lászlóról egyebek mellett az olvasható, hogy „*copiosus in caritate*”⁴¹² volt. A *iustitia* a 3. és a 4. fejezetben egyaránt feltűnik „*cultor iustitie*” és „*iustus in iudicio*” formákban.⁴¹³ A *benignitas* is megjelenik, hiszen a király „*benignus in affectu*”⁴¹⁴ volt. Úgy véljük tehát, hogy az életirat és ezen responzorium párhuzama sem elhanyagolható.

A harmadik fejelet méltó formában összegzi a „legenda és a história főbb mondanivalóit”.⁴¹⁵ A szerző egyetlen tiszteletteljes köszöntés formájába öltöztetve szólítja meg és ünnepli a szent királyt. A *salveo*, *-ere* ige egyes szám második személyű imperatívusával, a *salve* köszöntéssel kezdődő strófában a személyes hangot a vocativusok halmozása biztosítja. Áhítata és hangvétele az *Ave beate rex Stephane*⁴¹⁶ kezdetű antifónát idézi.

A 2. nocturnus énekeinek mondandója ezek alapján szervesen kapcsolódik az officium korábbi strófáinak tartalmához. A második responzorium az előzőhöz képest új mozzanatként a hős lelki, jellembeli kiválósága mellett hangsúlyozza annak kiváló testi adottságait, habitusának uralomra alkalmas voltát.

Az officium 3. nocturnusának antifonaszorában⁴¹⁷ csúcsosodik ki a – már korábban is említett – koronázási mozzanat. Az 1. ének ihletője a 14. zsoltár 1. és 2. verse: „*Domine qui*

⁴⁰⁹ SRH II. 517.

⁴¹⁰ SRH II. 518.

⁴¹¹ SRH II. 518. Ez utóbbi kitétel a 14. századi krónikakompozícióban is fellelhető (SRH I. 405.).

⁴¹² SRH II. 517. A 14. századi krónikakompozíció is kiemeli László e tulajdonságát az alábbi módon: „*caritate conspicuum*” (SRH I. 404.).

⁴¹³ SRH II. 517., 518.

⁴¹⁴ SRH II. 518.

⁴¹⁵ Mezey 1980. 40. Verselésével kapcsolatban: Dobszay 1988. 340.

⁴¹⁶ Vetus hymnarium 194-195.

⁴¹⁷ Falvy 1968. 49., 133-135.

habitis in tabernaculo tuo | aut quis requiescet in monte sancto tuo | qui ingreditur sine macula et operatur iustitiam”; a 2. strófa a 20. zsoltár vonatkozó verseire épül: „*Domine in virtute tua laetabitur rex | ... | quoniam praevenisti eum in benedictionibus dulcedinis | posuisti in capite eius coronam de lapide pretioso*”; a 3. antifona pedig a 23. zsoltár 5. versén alapul: „*hic accipiet benedictionem a Domino | et misericordiam a Deo salvatore suo*”.

Mezey László úgy ítéli meg, hogy „az antifonák sora ... az »elevatioval« végbement »nemes királyi szertartást« állítja elének”, s hogy: „A drágakő díszítette korona László fejére életében nem került. Most, amikor a királyi méltóságnál több, nagyobb méltósághoz jutott, az »örök boldogsághoz«, most került fejére, valójában az oltárra helyezett hermára, a »*corona de lapide pretioso*«”. Már a 3. antifona elemzése során kiemeli, hogy annak Krisztusra vonatkoztatott appositíói (*gloria, salus, victoria*) a koronázási ordót, illetve a „*Laudes Hincmari*” néven ismert acclamatio-sorozat kifejezéseit idézik.⁴¹⁸ A 7. antifonával kapcsolatban arra hívja fel a figyelmet, hogy az „*in solio superno*” kifejezés a királyszentelési ordo rubricájára utal, amely szerint az érsek és a rangidős püspök „*intronizat regem in solio, dicens: Sta et retine amodo locum tibi a Deo delegatum...*”.⁴¹⁹

A magunk részéről egyetértünk Mezey László értelmezésével, amely szerint az antifonák füzére „László valódi, a mennyben végbement megkoronázásának” mintegy földi megjelenítését, azaz a király hermájának az elevatio során megtörtént koronázását verseli meg.⁴²⁰ A koronázás történeti tényének kérdésével, valamint a két király e tekintetben hasonló problémáival kapcsolatban már állást foglaltunk az 1. nocturnus 3. antifonájának elemzésekor. Úgy véljük, az a mozzanat, hogy a kanonizációs szertartás során Szent László hermájának fejére helyezték a királyi diadémot, ez esetben is „csupán” a király evilági méltóságának földön-

⁴¹⁸ Mezey 1980. 38.

⁴¹⁹ Mezey 1980. 38., 52. 132. jegyzet.

⁴²⁰ Mezey 1980. 38.

túli, magasabb szférában történő sajátos folytatását jelenti. Hatásosan szemlélteti e gondolatot I. István magyar király zsolozsmájának egyik antifonája is: „*Mundi reges moriendo | regno finem faciunt, | sed hic sanctus terminando | terrenam potentiam | sumpsit regnum inchoando | sempiternam gloriam*”.⁴²¹ Hasonló gondolatként László legendájában azt olvashatjuk, hogy halála után az égben társuralkodóként fog regnálni.⁴²²

A László-officium antifonáiban megfogalmazott – a kanonizáció eszmeiségét tükröző, általános érvényű – gondolatok megtalálhatók más szent királyok zsolozsmáiban is. Néhány párhuzamos helyet idézünk. István magyar protorex officiumának invitatoriumában olvasható: „*Regem regum venerantes adoremus dominum, | Qui in celo coronavit sanctum regem Stephanum*”.⁴²³ Szent Lajos zsolozsmájának első nocturnusában a második responzorium versusa a következőképpen hangzik: „*Pro regno temporalium | regnum habet coelestium | Ludovicus in praemium*”, az első nocturnus 3. antifonájában pedig ez áll: „*Susceptus ad meritum | Gloria dotatur, | Caput Deo subditum | Coelo coronatur*”.⁴²⁴ Szent Kanut zsolozsmájának invitatoriumában az alábbiak olvashatók: „*Christo venite dulcibus | Coniubilare vocibus, | Cuius Kanuto gratia | Regna dedit coelestia*”, s ugyanezen officium 2. nocturnusának 3. antifonájában: „*Hinc in virtute Domini | Laetatur nunc altissimi, | Coronam ferens capite | De pretioso lapide*”.⁴²⁵ Szent Kálmán zsolozsmájának első nocturnusában az 5. antifona a következőképpen hangzik: „*O quam est admirabile | Nomen tuum altissime, | In quo sanctus*

⁴²¹ *Vetus hymnarium* 195.

⁴²² SRH II. 524.: „*Necessarium itaque deus beatificandi modum observans dum electis suis sese participat, hunc suum electum in se transfigurans, regali sublimavit dignitate et sicut in terris vicem suam gerendam ei commisit, sic in celestibus regnis corregnare secum eundem constituens, divina ei suffragia cunctis ipsum invocantibus conferre donavit.*”

⁴²³ *Vetus Hymnarium* 194.

⁴²⁴ AH XIII. 185.

⁴²⁵ AH XXVI. 194., 195. Az utóbbi helyen azonnal szembetűnik a – László officiumban már megfigyelt – 20. zsoltár ihletése.

Colomannus | *Tripudiat coronandus*”.⁴²⁶ A szinte végtelen számban található példák közül csupán még egyet idézünk. Szent Vencel zsolozsmájának a 2. nocturnus 3. responzoriumának versusa a következő: „*Frater fratrem neces stavit, | Sed occisum coronavit | Christus mox in gaudio*”.⁴²⁷

A László-officium 3. és 7. antifonájában megfigyelhető rokonság a kifejezések vonatkozásában az említett acclamatiókkal és a királykoronázási ordóval kétségtelen. I. István magyar király históriájában szintén megtalálható a *Laudes Hincmari* néven ismert acclamatio-sorozat egyik jellegzetes kifejezése is: „*Jam cum celos ascendisset | nostra salus dominus | atque suis transmisisset | dona sancti spiritus*”.⁴²⁸ Az ugyancsak szép számú hasonló példából csupán még egyet idézünk. Szent Vencel zsolozsmájának tropusában találjuk: „*Praeclaris his meritis | Serva nos a vetitis, | Christe, salus omnium*”.⁴²⁹ A Mezey László által említett könyörgés és acclamatiók ismertsége és elterjedtsége indokolja jellegzetes kifejezéseik megjelenését a különféle liturgikus alkotásokban, különösen a szent királyok tiszteletére készült munkákban.

A harmadik nocturnus antifonája s a királyválasztási ordo rubrikájának összecsengése a *solium* szó használata révén szintén kétségtelen. Az égi trónus említése természetesen más liturgikus munkákban is megfigyelhető, kiváltképp szent uralkodók magasztalására készült alkotásokban, s az sem ritka, hogy ugyanúgy a *solium* terminussal illetik, mint László zsolozsmájában. Csupán néhány példát említünk. A magyar Szent István király officiumának mintá-

⁴²⁶ AH XIII. 96. Az idézett antifonát ugyanaz a zsoltár ihlette, mint a László-officium 2. nocturnusának 3. antifónáját, s figyelemre méltó, hogy a Szent Kálmán-officium megelőző, 4. antifonájának zsoltár alapja a László-historia ugyanezen nocturnusának 2. antifónájáéval azonos. Ezen jelenség példáinak számát is gyarapíthatnánk, alátámasztván Csanád Bélának (1950.) az általa említett király-officiumok forrásainak feltehető azonosságára utaló megjegyzését.

⁴²⁷ AH V. 262.

⁴²⁸ *Vetus hymnarium* 196.

⁴²⁹ AH V. 262.

jaként számon tartott Szent Anna zsolozsmában a *thronus* kifejezést találjuk a második nocturnus 3. responzoriumában: „*Anna floret ut lilium | In summi regis curia, | Thronum adepta regium | Cum immortalis gloria, | Inter matronas rutilans, | Ut sol mundum illuminas*”.⁴³⁰ A magyar protorex tiszteletére készült legelterjedtebb sequentia egyik strófája a következőképpen hangzik: „*Sic talentum sibi datum | deo reddens duplicatum: | ab eterno preparatum | sibi scandit solium*”.⁴³¹ Szent Vencelt históriájában az első vesperás antifónája így ünnepli: „*Adest dies laetitiae, | Quo defensor ecclesiae | Post carnis exilium | Vehitur ad solium | Militum coelestium | Signis fulgens gloriae*”.⁴³² Szent Lajos magasztalására egyebek mellett a következőket említi históriája: „*Ludovicus, decus regnantium, | Transit felix ad coeli solium, | cuius prece coetus fidelium | Summi regis intret gaudium*” (1. vesperas, 1. antifóna), valamint: „*Cujus sancta conscendit anima | Sub fine felici | Regni perpetui | Cum sanctis patriae | Sublime solium*”.⁴³³

A királyválasztási ordo, valamint valamely liturgikus költői alkotás párhuzamának kérdésével kapcsolatban e helyen mindenképpen megemlítendőnek tartjuk a magyar protorex tiszteletére írott *Novum genus melodiae* kezdetű sequentia 10a. félstrófáját: „*Caelisque intronizatus | terris tot est operatus | virtutum miracula*”.⁴³⁴ A trónusra ültetés aktusának a királyavatási ordóban is használt szakkifejezése jelenik meg a költői alkotásban. A szentté avatással kapcsolatosan is használatos e terminus, hiszen például a II. Urbán pápa (1088-1099) által kiadott kanonizációs bullában is szerepel. Nagy Ottó császár felesége, Adelheid, szentté avatásakor az egyházfő elrendeli, hogy a *dies depositionis* mellett a kanonizáció napja is ün-

⁴³⁰ AH XXV. 59.

⁴³¹ Vetus hymnarium 212-213.

⁴³² AH V. 260.

⁴³³ AH XIII. 185.

⁴³⁴ Holl 1990. 47.

nep legyen, az a nap tehát, „*in quo Romano concilio eam intronizare placuit*”.⁴³⁵

A királykoronázás eszméit és mozzanatait visszatükröző antifona-sor – szervesen illeszkedve az officium egészébe – az Istennek tetsző uralkodó ideális képét,⁴³⁶ s annak égben történt elfogadását ábrázolja. Török József a következőképpen értékeli az officium matutinumának antifonáit: „látszólag nem viszik előre a verses historia menetét”, de a vizsgált énekek a hitvallók közös zsoltáraival mutatnak szoros kapcsolatot, s így az antifonákon kívül „a zsoltárok is Szent Lászlóról szólnak”.⁴³⁷

A 3. nocturnus különböző szintű önállósággal rendelkező responzoriumai⁴³⁸ stílusosan zárják a matutinum énekeinek sorát. Az első strófa a legendával mutat rokonságot az „*illustris prosapiae*” kifejezés révén, s „kellemes ritmus, melodikus nyelvezet jellemzi ezt a László személyét magasztaló kis verset”.⁴³⁹ Megítélésünk szerint a szakasz mesterien variálja a megénekelt hős családjára, származására vonatkozó fordulatokat. A legtöbb zsolozsmában találunk ilyen utalásokat⁴⁴⁰, a vizsgált ének azonban ezeket a formákat sokszorosán felülmúlja. A kérdéssel foglalkozó háromszor két sorban először a *stirps regia*, majd az *illustris prosapia*, végül a *sancta progenies regum* kifejezés tűnik elénk. Az első két kitétel mintegy előkészíti a harmadikat, amely nyilvánvalóan Szent Istvánra és Szent Imrére utal, a szent elődökre, akiknek kanonizációja éppen László érdeme volt. Ez a sor most új taggal bővül, majd a 13. szá-

⁴³⁵ Klauser 85-101.; különösen 99. Az *intronizare* ige magyarországi használatára: LLMA. V. 1999. 349.

⁴³⁶ Szovák (2002. 119-120.) úgy véli, hogy I. László szentté avatása alkalmával „az éppen uralmon lévő királlyal szemben támasztott erénykövetelmények is” megfogalmazódtak.

⁴³⁷ Török 1992b. 102.

⁴³⁸ Falvy 1968. 49., 134-138.

⁴³⁹ Mezey 1980. 40-41.

⁴⁴⁰ Állításunk alátámasztására csupán néhány példát említünk. Nagy Károly zsolozsmájában az 1. vespers antifonája a következőképpen kezdődik: „*Regali natus / de stirpe Deoque probatus*” (AH XXVIII. 187.); Szent Kanut első nocturnusának első antifonájában olvasható: „*Stirpe regali editus / Kanutus puer inclitus*” (AH XVI. 194.). A magyar protorex zsolozsmája is érinti röviden e témát: „*Nobilis stirpe rex sanctus / sed fide nobilior*” (Vetus hymnarium 200.).

zadban kiegészül Árpád-házi Szent Erzsébet és Margit kultusza révén. Innentől kezdve – amint azt dolgozatunk más helyén már kiemeltük – egyre gyakrabban fordul elő a magyaroknál a szent ősök felidézése. Kiváltképp IV. Béla, V. István és IV. László okleveleire kell gondolnunk e tekintetben. Ezek a hivatkozások azt sugallják, hogy az egész dinasztiát szentnek tekintették. Kialakult tehát Magyarországon is a *beata stirps* eszméje, amely tovább gyarapítja Szent István és Szent László népszerűségét a 13. század utolsó harmadában.⁴⁴¹ A Lászlózsoltosma szavai – „*De sancta progenie | Regum propagatus*” – ezen folyamat kibontakozásának egyik korai állomását jelenthetik. A responzorium törzsének két zárósora már magát a szentet idézi fel, véleményünk szerint igen szellemesen. A „*virtutum acie*” kifejezés – az *acies* szó kettős jelentésének (ragyogás és csatasor) kihasználásával – az „erények csillogása” mellett a befogadó szemei előtt azok „csatasorát” is sugallhatja, különösen a „*viguit*” állítmányhoz kapcsolódva. Az erények tehát mintegy csillogó csatarendbe állva teszik erőssé a ragyogó királyt, szorosan körülvéve őt. A strófa versusa ezen erényekhez kapcsolódva magasztalja tovább a szentet – a liturgikus költői alkotásokban sűrűn előforduló fordulattal – hangsúlyozva, hogy jelleme, belső értékei igen előkelő származásán is felülemelkednek.

A második responzorium egyszerű átvétel Becket Tamás zsoltosmájából. A László-officium szerkesztője a Becket-historia 3. nocturnusának 4. responzoriumát emelte át puszta névváltoztatással. Mezey László meggyőzően vázolja a canterbury érsek zsoltosmájának ismertté válását Magyarországon azon kapcsolatok révén, amelyek III. Béla feleségét, Margitot, VII. Lajos francia király leányát, s feltehetőleg Lukács érseket is Becket Tamáshoz fűzték. Ugyancsak találónak tartjuk azt a párhuzamot, amelyre a responzoriumban felvetett gondolat kapcsán – „*domum, portam, / sepulcrum visita*” – Mezey utal a Tamás ereklyéjének nyughelyétől szolgáló társas káptalan és a László sírját őrző váradi székeskáptalan között. A két egyház képviselői azonos helyzetükből adódóan valóban azonos módon fohászkodhattak az álta-

⁴⁴¹ Klaniczay 2000. 243.

luk gondozott szent nyughely épségben maradásáért. A 2. nocturnus 3. responzoriumában fel-lelhető „*honor noster et patrone*” kifejezést azonban – Mezey Lászlótól eltérően – nem feltét-lenül vonnánk ehhez a gondolathoz. A kérdéses sort a responzorium kontextusában, a király-hoz szóló magasztaló üdvözlés részeként az egész országra vonatkoztatjuk, s nem a váradi egyházhoz kapcsoljuk.⁴⁴²

A matutinum záró responzoriuma több vonatkozásban is mintaszerű éneknek tekinthető. Az éjjeli zsolozsma végeztével az egész országot a hajnali dicséretre hívja fel. Ihletését több forrásból meríti. A szentírási kifejezések közül Mezey László az „*intende prospera*” kapcsola-tot emeli ki (44. zsoltár), s megjegyzi, hogy a strófa alkotója mondanivalójának kifejezésére alkalmasnak tartotta, s átemelte munkájába az első nappali hora („*Iam lucis orto sidere*”), va-lamint az esti imádság himnuszának („*Te lucis ante terminum*”) kezdő sorát. A „szép retori-kával, zengő rímeléssel díszes” responzoriumot az officium legsikerültebb darabjának tekin-ti.⁴⁴³ A kis alkotás két, egymással párhuzamos részre tagolható. A felelet törzse Pannóniát László magasztalására szólítja fel. A „*noctis expelle taedia, | iam lucis orto sidere*” sorpár szó szerint és szimbolikusan is értelmezhető, s talán értelmezendő is. A konkrét időjelölésen kívül a következőket sugallja: Mivel László király a fényt felragyogtatván lehetővé tette, hogy Pan-nónia elűzze az éj gyűlölt árnyait, ezt az ország népének folytonosan meg is kell tennie. A responzorium versusa az Úr dicséretére buzdít, aki a szent király által megmentette, s meg-szabadította a népet a „vérszomjas emberektől”, még „*lucis ante terminum*”, azaz a nap legnyugvása előtt; átvitt értelemben: mielőtt a magyarság napja leáldozott volna. Mindkét egységben található szentírási kifejezés. Az elsőben a már említett „*intende prospera*”, a má-sodikban pedig a „*de viris sanguinum*”. A *virī sanguinum* kapcsolat a Zsoltárok Könyvében 4

⁴⁴² Mezey 1980. 41-42., 54. oldal 164. jegyzet. A kérdéshez lásd még: Marosi 1987-88. 211-256., különösen 234-235.

⁴⁴³ Mezey 1980. 42.

alkalommal fordul elő.⁴⁴⁴ A responzorium megfogalmazása az 58. zsoltár 2. és 3. verséhez áll a legközelebb: „*Eripe me de inimicis meis Deus / et ab insurgentibus in me libera me / eripe me de operantibus iniquitatem / et de viris sanguinum salva me*”.⁴⁴⁵ A szó szerint átemelt himnuszsorok funkciója azonos: zárják az egységet, konkrét időjelölő szerepükön kívül – mint már említettük – szimbolikus értelmezést is lehetővé tesznek. A párhuzamot formai szempontból teljessé teszi, hogy mindkét egység a *surge* imperativusszal kezdődik, s ugyan-csak mindkettőben előfordul a *collauda* felszólítás is.

E helyen mindenképpen kiemelt figyelmet érdemel a „*de viris sanguinum*” kifejezést tartalmazó passzus. A „*viris sanguinum*” megjelölés a responzorium versusában minden bizonnyal azokra a pogány besenyő és kun törzsekre utal, akik felett László 1085-ben s 1091-92-ben a magyarság megmaradásáért folytatott küzdelemben fényes diadalt aratott. A magyarság túlélését a Kárpát-medencében László, s őt megelőzően Salamon (1068, 1071) győzelmes csatái biztosították.⁴⁴⁶ Így tette hát lehetővé az Úr a szent király által Pannónia megmenekülését a „vérszomjas emberektől”. E tevékenység kiemelése a matutinum záró versében önmagában is indokolt, s méginkább annak tűnik, ha arra gondolunk, hogy III. Béla az első magyar király, aki keresztes hadjáratban kívánt részt venni a Szentföldnek a pogányoktól való felszabadításáért.⁴⁴⁷

A Szent László-officium 9. responzoriuma a maga nemében valóban kiváló alkotás. Az általánosnak tűnő, szentírási ihletésű megfogalmazás fontos mondanivalót hordoz mind a megénekelte hős, mind a patronátusa alatt álló nép vonatkozásában. A strófa a szentkultusz lényeges vonását is tükrözi a párhuzamos szerkesztés által. A patrónus magasztalásán túl Istené a dicsőség, hiszen ő választotta ki és küldte el a pártfogót. A kanonizált király sajátos közvetí-

⁴⁴⁴ Ps 25,9 (Biblia Sacra 798.); Ps 54,24 (Uo. 836.); Ps 58,3 (Uo. 840.); Ps 138,19 (Uo. 940.)

⁴⁴⁵ Biblia Sacra 840.

⁴⁴⁶ Kristó – Makk 2000. 116-134., különösen 131. (A vonatkozó rész Makk Ferenc munkája.)

⁴⁴⁷ Makk 1996. 133., 222. A kérdéshez lásd még: Sweeney 1984. 114-124.

tő Isten és az ország között, tevékenysége által az Úr akarata és rendelése valósul meg. A két szó szerinti átvétel mesteri megoldásnak tekinthető, hiszen az ének készítője valós mondani-valójához találta meg a legkifejezőbb, a liturgikus gyakorlat által már hitelesített, a hívő ember számára ismerős, s az Isten csodálatos hatalma által teremtett természetet felidéző szavakat. Mint már több alkotás kapcsán megfigyelhettük, a liturgikus költeményekben igen gyakoriak a kölcsönös átvételek kifejezések, sorok, olykor egész strófák formájában. Említettük azt is, hogy I. István magyar király egyik himnuszának alkotója szintén felhasználta költeményében a „*Jam lucis orto sidere*” sort, azzal indítván a verset. Bizonyos részek átemelése egyik munkából a másikba elterjedt módszer tehát, sikeressége azonban az átvevő tehetségétől, rátermettségétől, irodalmi tájékozottságától függően esetenként változó.

A hajnali dicséret változatos strófákban⁴⁴⁸ megfogalmazott antifonái a zsoltosmá hősén kívül megemlékeznek Krisztusról, a Szentháromságról, s magáról a Teremtőről. A versek bibliai ihletésére, s a „*mundinalis fabrice / gaudens universitas*” gondolat kapcsán a 4. ének sajátos platonista vonatkozására kitér Mezey László. Arra is felhívja a figyelmet, hogy László személyével csupán az 1. és 2. antifona mutat kapcsolatot.⁴⁴⁹ Az első strófa lényegében az 1. nocturnus 1. responzoriumában már megszólaltatott legendabeli mondánivaló újabb, meglehetősen tömör megfogalmazása. Az ének e helyen nem egyénít, a liturgikus költészet egy toposzt közvetíti. A 2. antifonában felhangzó buzdítás az ujjongásra, s a szent segítségül hívására – bár a *Ladislaus* név megjelölésével konkrét személyhez való fohászkodásra – szólít fel, szintén általánosan használt forma a liturgikus alkotásokban. Az énekek sorát stílusosan zárja az égi szférának szóló ünnepi dicsőítés.

A reggeli dicséret nagy antifonájának tartalma a Szent László közbenjárására végbe-

⁴⁴⁸ Falvy 1968. 49., 139-142.; Dobszay 1988. 340.

⁴⁴⁹ Mezey 1980. 42-43.

ment gyógyulásokat idézi fel.⁴⁵⁰ Ez esetben szintén az officium más helyén is előforduló gondolat általánosabb megfogalmazásával állunk szemben. A második nocturnus második responzoriumának *versusa* – a legenda 9. és 11. caputjában⁴⁵¹ elmesélt eseményekkel egybehangzóan – részletezőbben szól László gyógyító képességéről. A most vizsgált ének mintegy összefoglalja a László-vitában e témakörben fellelhető mondanivalót.

A zsolozsma áttekintése során szólnunk kell még a két vesperás énekeiről. Az 1. vesperas responzoriuma megegyezik a 2. nocturnus 3. feleletével. Az antifona „az öt ún. Laudate-zsoltárt keretezi”.⁴⁵² Mezey László a strófát „szép verses fohászkodás”-nak tartja.⁴⁵³ A hívek László támogatására hivatkozva kérik Krisztust, részesítse őket az örök boldogságban. A szabályos felépítésű strófa⁴⁵⁴ hat – nyolcszótagos, páros rímekkel ékesített – sorból áll. Ebből az első kettő Krisztust szólítja meg szép, magasztaló kifejezésekkel, az utolsó háromban pedig összekapcsolódik az égi és a földi szféra. László személye az ének középső sorpárjában jelenik meg, mintegy közvetítve a két dimenzió között. Az egész versszakra jellemző tömör, feszes fogalmazásmód itt a legkiszámítottabb. A grammatikai szerkezetet két ablativus absolutus egymáshoz kapcsolásaként értelmezhetjük. Az első participium, a *complacente*, a *tibi* dativust köti magához, s asyndetikusán folytatódik a *nos* accusativust vonzó *tuente* igenévvel. A *Ladislao* főnév mindkét igei jellegű taghoz tartozik. Ezt a szinte egymásba folyó szerkesztést töri meg hatásosan, a vizsgált sorpár első sorának központi szavaként, a *Christe* vocativus. A mindössze hat szó tehát a következő tartalmat hordozza: „mivel az a László oltalmaz minket, aki a te tetszésedet, Krisztus, elnyerte”. A harmadik sorpárban

⁴⁵⁰ Mezey 1980. 43.; Falvy 1968. 49., 142.

⁴⁵¹ SRH II. 523-524., 525-527.

⁴⁵² Török 1992b. 102. A dolgozat szerzője rámutat, hogy ugyanez az *antiphona super psalmus* megoldás figyelhető meg Szent István és Szent Imre zsolozsmájában.

⁴⁵³ Mezey 1980. 43.

⁴⁵⁴ Dobszay 1988. 340.; Falvy 1968. 48. 120-121.

találjuk a tulajdonképpeni kérést kifejező főmondatot, amely szintén takarékosan fogalmaz, hiszen a *laudantes participium coniunctum* alkalmazásával egy mellékmondatot „vált ki”. Úgy véljük, a vizsgált antifona a benne foglalt általános érvényű könyörgést bensőséges hangulatú, igényes formában fejezi ki.

Az első Magnificat antifona az előzőhöz hasonlóan az örök boldogság elnyerése érdekében mondandó fohász. Az ünnepelt szent közbenjárását kéri a bűnösségük tudatában levő hívek. A strófa nem tartalmaz egyénítő vonásokat, formai tekintetben is kevésbé sikerült alkotás.⁴⁵⁵ Tartalma erősen emlékeztet a Szent István király officiumában, az első vesperásban található antifona és responzorium⁴⁵⁶ együttes mondandójára. Az antifonák első sora, a megszólítás, állandósult fordulat, az utána következő kérés szintén a liturgikus költészet jól ismert toposza. Míg azonban a magyar protorex az egész nép könyörgését hallgatja, a László tiszteletére írott strófa talán elsősorban a jelenlevőkre, a váradi székesegyházban folyó ünnepi szertartásban közvetlenül részt vevőkre utal az „*astantem plebem*” kifejezéssel. Ez a bensőségesebb megfogalmazás természetesen nem zárja ki, hogy a jelenlevők az ország lakóinak egészét jelképezik. A párhuzam a bűnösség hangoztatása vonatkozásában is szembevetendő. Ez a motívum az István-zsoltosma első vesperásának responzoriumában jelenik meg a következő módon: „*Exora dilecte dei rex stephane / pro nobis miseris, / Ut qui sumus pro culpis / digni supplicio / ...*”, a László-officium vizsgált helyén pedig: „*Ut, qui peccatorum / pondere premimur*”. A könyörgést előadó hívek így módon vállalják saját esendőségüket, s szembeállítják ezt patrónusuk felmagasztosult alakjával. Az István-zsoltosma responzoriumának versusa ezt a gondolatot a következőképpen meg is fogalmazza: „*Dissimiles tibi moribus / laudamus te vocibus*”. A László-história éneke nem von ilyen didaktikus párhuzamot, de a bűnök súlya alatt görnyedő emberekkel a király *beatus* voltát állítja szembe, s a megfogalmazás – „*beatitudinis tuae /*

⁴⁵⁵ Falvy 1968. 48., 122-123.; Mezey 1980. 43.; Dobszay 1988. 340.

⁴⁵⁶ *Vetus hymnarium* 194.

gracia sublevemur” – az ellentét (*pondere premimur* ↔ *sublevemur*) hangsúlyozásával hatá-
sosan emeli ki a két szféra közötti alapvető különbséget.

E helyen megemlítendőnek tartjuk, hogy a bűnöktől való megszabadulás a szent köz-
benjárása által, szintén gyakori motívuma a liturgikus alkotásoknak. Példaként utalunk Szent
István magyar király úgynevezett első zsoltosmájának egy responzoriumára, amely a követ-
kezőket tartalmazza: „*confessor christi gloriose / rex stephane sanctissime / tuo pio interventu
/ culpas nostras ablue ...*”.⁴⁵⁷

A második vecsernye nagy antifonájának fő jellegzetességeire hívja fel a figyelmet
Mezey László. A strófa ritmikus prózában íródott, s ihletői között tarthatjuk számon a *Sub
tuum praesidium confugimus* kezdetű legrégebb Mária-antifonát, s az „*O firmissime spes tuae
gentis*” megszólítás kapcsán Szent István officiumának *Ave beate rex Stephane* indítású stró-
fáját, amelyben a következőt is éneklik: „*Incllyta spes gentis tuae*”.⁴⁵⁸ Úgy véljük, a László
tiszteletére készült strófát nem csupán az említett sor erejéig ihlette István király officiumának
első Magnificat antifonája. A csaknem azonos megszólítás után mindkét énekben az ünnevelt
szentet illető méltatásokat találunk. Ezek egyike a már említett, erős hasonlóságot mutató sor,
a másik azt az értékítéletet tükrözi, amely a két királyról a keresztény hit érdekében kifejtett
tevékenysége révén az egyháziak körében s az egész ország közvéleményében kialakult.
Eszerint István a magyarság hitének *doctora* és *apostola*, László pedig „*columpna militiae
Christianae*”, tehát a keresztény hit szilárd védelmezője. Török József rámutat, hogy ez az áb-
rázolásmód „átütő erővel fejezi ki a lovagkirály-eszmét”.⁴⁵⁹

A második vecsernye *Magnificat*-antifonájaként az MR 67-es jelzésű zágrábi kódexben
a *Jesus Christus hunc redemit* kezdetű ének szerepel, amellyel a későbbiekben nem találko-

⁴⁵⁷ CA 88.

⁴⁵⁸ Mezey 1980. 44., 54. 173. jegyzet; Falvy 1968. 49., 143-144.

⁴⁵⁹ Török 1980a. 142.

zunk.⁴⁶⁰ A strófa nyolc nyolcszótagos és egy hétszótagos sorból áll. Rímképlete: *aaaabbbbx*. Az első négy sor elmondja, hogy a Krisztus által megváltott s a Szentlélek által ékesített László befogadást nyert a szentek soraiba. A szakasz második felében az ő közbenjárását kérik a hívek. Az ének meglehetősen univerzális gondolatokat közvetít, egyénítő elemeket nem tartalmaz.

A *Salve rex Ladislae* kezdetű strófa a Patai breviariumban antifonaként, a *Missale Ultramontanorum*ban alleluja-versként szerepel.⁴⁶¹ Török József megállapítja, hogy ez az ének az előbb említett két antifonával körülbelül azonos időben keletkezhetett, s hogy ihletője a László-legenda 3. fejezete s a krónika 131. caputja volt. A vizsgált strófa az eddig elmondottakhoz képest lényegesen új elemet nem tartalmaz, csupán a *consolator* appositio érdemel e szempontból figyelmet, amelyet az officium eddig tárgyalt énekei nem hangsúlyoztak. A strófabeli megszólításon kívül egy további sora csaknem teljesen azonos a fentebb már vizsgált *O sancte rex ladislai* kezdetű antifona 3. sorával: „*tu firmissima spes tue gentis*”, de ez esetben kiegészül egy további méltató kifejezéssel: „*ac consolator*”. A „*pie patrone consolator*” ismét tartalmazza e kitételt. A László-legenda e mozzanatnak is alapjául szolgál az ún. erénykatalógusban: „*consolator afflictorum, sublevator oppressorum, ...*”⁴⁶² A tartalmi és szóhasználatbeli egybehangzás az „*O sancte rex ladislai*” antifonával a következő kérés esetében is szembetűnő: „*sis pro nobis intercessor*” – „*intercede pro nostra omniumque salute*”. Az ének további gondolatait s kifejezéseit is megtaláljuk lényegében az első vesperás responzoriumában, valamint a második nocturnus harmadik feleletében. A „*causa paupertatis nostrae*” kifejezés Szentírási ihletésűnek tűnik.⁴⁶³

⁴⁶⁰ Török 1980a. 142.; az antifona szövege: Török 1980b/1 155.

⁴⁶¹ Török 1980a. 142., Török 1980b/1 155.

⁴⁶² SRH II. 518. Lásd még: SRH I. 406.

⁴⁶³ Gn 41, 52: „*dicens | crescere me fecit Deus terra paupertatis meae*” (Biblia Sacra 62.).

A László-officium énekeinek áttekintése után elmondhatjuk, hogy a mű a keresztény lovagkirály eszményképét ünnepli hősében. Ezen zsoltosma több toposszal dolgozik, több általános érvényű és kevesebb egyénítő vonást hangsúlyoz, mint az I. István tiszteletére készült officium. Ennek ellenére azonban közvetíti I. László uralkodásának nagy kérdését: a legitimitás és idoneitás dilemmáját.⁴⁶⁴ Ez utóbbi szempont a kanonizációt kezdeményező III. Béla esetében is nagy súllyal esett latba. A mű a trónra való alkalmasság külső és belső követelményeinek hangsúlyozásával az idoneitás mellett foglal állást, követendő mintát is nyújtva az éppen hatalmon levő uralkodó számára, illetve sajátos módon megtámogatva annak „trónképességét”. Az alkotás a koronázás kérdésének kiemelésével szintén sugallja a párhuzamot az I. László és III. Béla uralkodásának kezdetén kialakult helyzet között. Üzenete: az Istennek tetsző, az Isten által kiválasztott, alkalmas személynek kell uralomra jutnia. László kereszténységet védő harcainak, a *columna militiae christianae* eszményének hangsúlyozásával segíti III. Béla keresztes hadjárat indítására vonatkozó tervének elfogadtatását is. Megítélésünk szerint az István-officium egységes verselésével, kiegyensúlyozottan magas színvonalú megformálásával szemben a László zsoltosma igen változatos képet mutató, nem mindig azonos sikerrel megalkotott énekekből épül fel, mégis értékes, nagy hatású alkotásnak mondható.

⁴⁶⁴ Kristó 1974.; Veszprémy 2004. 331-332.

2. Szent László király alakja a himnuszban és a sequentiában

Az alábbiakban az ugyancsak a 12. század végére datált himnusz és sequentia László-ábrázolásával foglalkozunk. Ez utóbbi ének a Szent Kereszt tiszteletére írott *Laudes crucis extollamus* kezdetű sequentia adaptálása. A Szent Kereszt-sequentiát a szakirodalom korábban Szentviktori Ádám alkotásának tekintette, az újabb kutatás azonban – amint azt már dolgozatunk Bevezetésében is említettük – Orleanes-i Hugo szerzőségére derített fényt. Jodocus Clichtoveus mindkét László tiszteletére írott éneket közli és kommentálja Elucidatoriumában. Holl Béla dolgozatában vizsgálja a második magyar szent király magasztalására készített sequentiát, s annak Clichtoveusnál található kommentárjaival is foglalkozik.⁴⁶⁵ Az alábbiakban a himnusz elemzése kapcsán kitérünk a László-sequentia és mintájának párhuzamos passzusaira, alkalmanként összevetjük a már tárgyalt officiummal, s helyenként megemlítjük Clichtoveus kommentárjait is.

A himnusz latin és magyar változatát az officium szövegébe ágyazottan közöltük, a sequentia latin szövegét Török József kiadása, a magyar változatot Csanád Béla fordításában hoztuk.⁴⁶⁶

1. Nove laudis extollamus

regem, cuius exultamus

Új dicséret hangja zengjen

A királynak énekeljen

⁴⁶⁵ Holl 2000. 53-61.

⁴⁶⁶ Török 1980b/2. A László-sequentia szövege mellett megtalálható a Szent Kereszt tiszteletére készített ének is a megfelelő helyek párhuzamba állításával. LKE 27-28. A kutatás ismer még egy Szent László-himnuszt, melynek kezdete *Vergente mundi vespera*. A gyulafehérvári Batthyány Könyvtár egy 14. század elejéről származó breviáriumában található. Szigeti Kilián hívta fel rá a figyelmet, s Áment Lukács (1971. 93.) említi az éneket kéziratosa Laurea-értekezésében. A munka tudomásunk szerint nyomtatásban nem jelent meg. Úgy véljük a mielőbbi publikálás e munka esetében is kívánatos lenne.

speciali gloria.

Ujjongásunk dallama.

2. Dulce melos novum favum

Mint a lépesméz az ének,

dulci regem Ladislaum

Olyan édes a dicséret

canimus melodia.

László királyt zengje ma.

3. Regis laudi nil discordet

Királyunknak szóljon ének

cuius laudem non remordet,

Erősítve a dicséret

celestis symphonia.

Mennyországi hangjait.

4. Confessorem regem laudent,

Hitvallóknak Ura áldott!

per quem reges sibi gaudent

Tőle nyerték a királyok

vitae dari munera.

Élet ajándékait.

5. Quem precamur laudantes singuli

Dicsőítünk esengve mindenek,

gemma regum totius saeculi

Királyoknak gyöngye, ki mennyeket

et spes salutifera.

Ígér sz s üdvnek javait.

6. O quam felix quam praeclara

Ó mily boldog s milyen ékes,

Varadini fulget ara

Szent nevével fényességes

tuo claro nomine.

Várad híres temploma!

7. Cuius regens saecula

Századoknak királya

manus sine macula

Mosta kezét tisztára,

lavit omni crimine.

Szenny ne érje már soha.

8. Scala gentis ungarorum
per quam scandit ad celorum
kathedram Pannonia.

Ő a lépcső, magyar nemzet
Rajta lépdél az egeknek
Trónjához, Pannónia.

9. Forma cuius celos tendit
et terrarum comprehendit
quatuor confinia.

Híre, neve égig szárnyal,
Eljut sebes híradással
Földünk négy határra.

10. Per hunc vigent sacramenta
et firmatur iam inventa
fidei religio.

Véle kegyet, áldást nyertünk,
Meg is tartván, mit meglettünk
Hitvallásunk hajnalán.

11. Aegros curans sanos fecit
et salutis opem iecit
Moysi officio.

Gyógyítja a betegséget,
Munkálja az üdvösséget,
Ahogy Mózes hajdanán.

12. Exauditur in hac domo
quicquid orans petit homo
per regis suffragia.

E házban meghallgatást nyer
Mindenre, mit kér az ember,
Ha a király pártolja.

13. Per quem neque gaudium
nec incursus hostium
trepidat Ungaria.

Véle semmi kardcsapást,
Ellenséges támadást
Nem retteg már a haza.

14. Hostis arte plebs arrepta
prece regis est adepta
salutis piacula.

Ellenséggel bár csatázva,
A királynak imájára
Üdvösséget nyer a nép.

15. Per quem auctor fidei
cornu stillat olei
posteris per saecula.

Hit szerzője általa
Századokra árasztja
Olajának erejét.

16. Per hunc gentes universas
Ungarorum iam conversas
novimus imperio.

Ő szerez a magyar népnek,
Mely az igaz hitre tért meg,
Birodalmi hírnevet.

17. Procul ense parent per se
fere gentes et adverse
nutu voluntario.

Idegenek, ellenségek
Békességben jól megférnek,
Néki engedelmesek.

18. Ex obscuris sui iuris
iubar latens sed iam patens
reserat prodigia.

Önlelkéből, rejtettségből
Csillag támad a világnak,
Tündökölnék a csodák.

19. Hostem cedit victor reddit
barbarorum Ungarorum
unus fugat milia.

Erejével, győzelmével,
Ellenségnek, barbár népnek
Futamítja nagy hadát.

20. Ipse suos contenptores

Aki őt dicséri, áldja,

pene facit contentores
morbos illis et languores
infert et daemonia.

Biz a poklot megutálja,
Nyavalyáit jóra váltja,
S elüzi ördögeit.

21. Sed qui suam sanctitatem
colunt hys fert novitatem
et ad vitae sospitatem
rex reducit omnia.

Ki szent voltát megtiszteli,
Gyógyulását megnyerheti,
Mert a király megsegíti
Életre ő híveit.

22. Regum genus triumphale
Ungarorum salus vale
nunc refulsit iubar tale
regum florens germine.

Dicsősége király sarjnak,
Áve, üdve magyaroknak,
Értünk támadt fényes csillag,
Virág ország gyökerén!

23. Regum radix Christiana
lauda laudes fide sana
laus exultans vox humana
fert in tuo nomine.

Királyt adó szent gyökérzet,
Igaz hittel a dicséret
Hozzád zeng, az emberének
Te neved igézetén.

24. Assistentes regis laudi
coronator regis laudi,
atque servos sancti regis
post hanc vitam tui gregis
transfer ad palatia.

Urunk, ki megkoronáztad,
Hallgasd meg, kik itten áldnak,
S szent királyunk hű szolgálait
Ez életből egykor átvidd
Mennyei palotádba.

25. Cuius laudi vis servire	Akik hírét együtt zengve
nos ac letos convenire	Összegyűltünk örvendezve,
fac ad ipsum pervenire	Add, hogy véle találkozzunk,
ubi confer et largire	És megnyervén eljuthassunk
sempiterna gaudia.	Az örök boldogságra.
Amen.	Amen.

Vizsgálódásunkat a himnusz verselésére vonatkozó megjegyzésekkel kezdjük. Török József rámutat, hogy énekünk verselése „kiváló költői képességű, művelt klerikusra utal”,⁴⁶⁷ Mezey László pedig felhívja a figyelmet annak „verstörténeti különlegességére”: arra a tényre, hogy a munka szerzője nem a himnuszköltészetben általánosan elterjedt formákat, hanem a „viktorinus sequentia-strófákat” használta.⁴⁶⁸ A versszakok két-két háromsoros, 8-8-7 szótagos félstrófából állnak, melyeknek kétszótagos rímei is megfelelnek az említett sequentia-strófákban megszokott aabccb képletnek. A himnusz verselésének sajátosságát Clichtoveus is megjegyzi Elucidatoriumában.⁴⁶⁹ Ezen formai különlegességet Mezey László a viktorinus sequentiastílusnak a himnusz szerzőjére gyakorolt erőteljes hatásával magyarázza. Megállapítását azok a későbbiek során említésre kerülő párhuzamok is alátámasztják, amelyek a himnusz és a László-sequentia, valamint ez utóbbi mintája, a Szent Kereszt-ének között helyenként a gondolatok és a nyelvi megformálás tekintetében egyaránt fellelhetők.

A himnusz első strófája magasztaló megszólításokkal köszönti és ünnepli hősét, a kano-

⁴⁶⁷ Török 1992. 102.

⁴⁶⁸ Mezey 1980. 19-55., különösen 44., 54-55. 179. jegyzet. Dobszay 2003. 402.

⁴⁶⁹ EE 58^f. (Idézi Holl Béla is 2000. 56.). „*Hymnus iste, potius prosae quam hymnicae modulationi persimilis est, quod nullo certo genere carminis constringitur, sed consonantiam servat similemque cadentiam in exitu suarum clausularum.*”

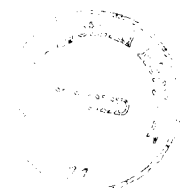
nizált s így az ég polgárainak sorába befogadást nyert uralkodót. László a földi királyság után az igazi, örökkévaló királyságnak is részesévé vált. A himnuszt éneklő közösség arra kéri őt, hogy ennek a méltóságnak birtokában legyen a haza fáradhatatlan védelmezője és bajnoka. A tartalom mellett a versszak nyelvi megformálása is figyelmet érdemel. A királyi hatalom égi és földi teljességét érzékelteti a *rex* szó különböző alakjainak ötszöri előfordulása, s annak ki egészülése a *regnum* főnév genitivusával. A hatást fokozza, hogy e szavak kiemelt helyen, a strófa első négy sorának élén állnak, továbbá a *regis regum*, valamint a *regem regum* kifejezések által felhangzó alliteráció. A *regum gemma* méltató kifejezés a himnuszon kívül a magyar király tiszteletére készült sequentiában is előfordul a következő módon: „*gemma regum totius seculi / et spes salutifera*”.⁴⁷⁰ Azt is említésre érdemesnek tartjuk, hogy ez a szókapcsolat a Szent Kereszt-sequentiában nem lelhető fel. Az idézett két sornak megfelelő hely ott a következő: „*Ave, salus totius populi / Arbor salutifera*.”⁴⁷¹ A „*gemma regum*” kifejezés megalkotását – amint arra Mezey László rámutat – a királykoronázási ordo szavai ihlették, amelyek az erények drágaköveit említik. Ugyanezen szertartás vonatkozó mondatainak szókincsét használta fel alkotó módon és egészítette ki a *patria* főnévvel a himnusz szerzője, amikor a „*sis defensor indefessus / et athleta patriae*” sorokat megalkotta. Az „*athleta patriae*” kifejezésre László egész életével szolgált rá,⁴⁷² hiszen már 1068-ban harcolt Salamon király és Géza herceg oldalán az országra törő besenyők és úz szövetségeseik ellen. Ő volt a kerlési csata legendás hőse, aki megszabadította a „kun vitéz” által elragadott magyar leányt.⁴⁷³ Jodocus Clichtoveus is kiemeli kommentárjában László érdemeit a pogány népek legyőzésében. A

⁴⁷⁰ Török 1980b/2. 156.

⁴⁷¹ Török 1980b/2. 156.

⁴⁷² Mezey 1980. 44–45.

⁴⁷³ Szegfű 1977. A László-legenda leányszabadítási jelenetét megörökítő falképciklusok elemzését lásd: Lukács 1980.

„*Regum gemma Ladislai*” sor kapcsán röviden ismerteti a himnusz hősének jellemét és érdemeit. Kijelenti „*Sane legitur ipse rex inclytus*”, majd az ünnepelt szent erkölcsi kiválóságának bemutatása után megállapítja: „*Fuit et rerum gestarum gloria insignis, et bellicis artibus praeclarus*”. E kijelentését első helyen azzal támasztja alá, hogy László király sikeresen védelmezte meg országát a rátörő kunokkal szemben: „*Nam Cunos effertissimos populos adiutore deo perdomuit, qui regni Hungariae fines invadere tentarunt. Verum illis attritis victor cum triumpho in Hungariam rediit*”. Ezután említést tesz a király Oroszország, Lengyelország és Csehország elleni háborúiról, és hozzáfűzi: „*In qua quidem novissima expeditione morbo correptus ... migravit ad dominum*”.⁴⁷⁴ A modern történettudomány értékelése szerint I. László a „mélyen vallásos” uralkodó „kemény kézzel szilárdította meg a váltságba jutott feudális rendet, másrészt pedig a német terjeszkedéstől, a pápai hűbértől és keleti nomád népek pusztításától egyaránt megvédte országát”. A besenyő, úz és kun törzsek felett aratott győzelmek – amelyekből Salamon király, László nagy vetélytársa is kivette részét (1068. ,1071) – biztosították a magyar nép fennmaradását és további létét a Kárpát-medencében”, ugyanakkor az európai civilizáció és a kereszténység védelmét is jelentették e pogány törzsek ellenében.⁴⁷⁵ Méltán nevezte hát az ének szerzője I. Lászlót a „királyok gyön-

⁴⁷⁴ EE 68’.

⁴⁷⁵ Kristó – Makk 2000. 131., 133-134. (A vonatkozó rész Makk Ferenc munkája.) A középkori források László-portréját Szegfű László (1978.) vizsgálta. A külföldi forrásokból kirajzolódó kép az alábbiakban összegezhető: László király „nagyvonalú, vallásos, szövetségeseihez hű, kitartó és következetes ember, szavát, vállalt kötelezettségeit álló, serény, jóságos, kegyes cselekedetű, életű és emlékü uralkodó volt” (40.); valamint „jellemes, igazságos, nagy problémaérzékenységű ember hírében állott” (41). A törvényei alapján körvonalazódó portré jellemvonásait lényegre törően a következőképpen foglalja össze a tanulmány szerzője: „egy világosfejű, céltudatos, következetes, de nem esztelenül szigorú vagy kegyetlen uralkodó képe rajzolódik ki előttünk, aki tudja, hogy mit akar, s szándékát azután minden eszközzel és erővel keresztül viszi. Vallásos bár, de nem fél a pápával sem szembehelyezkedni, ha érdekei úgy kívánják, ...” (43.)

gyének” s a szentté avatott uralkodónak a földi életben tanúsított érdemei alapján jogosan hi-hette, hogy – a fohászt meghallgatván – az égi királyság részeseként is hazájának védelmezője lesz.

A himnusz 2. strófájának 4-6. sorában található magasztaló kifejezések forrása a *Salve mater Salvatoris* kezdetű Mária-sequentiában állapítható meg.⁴⁷⁶ A bibliai ihletésű „*coheres angelorum*” kifejezés mellett figyelmet érdemel a „*salus Hungarorum*” méltatás, amely vizsgált helyünkön kívül a László-sequentiában is megtalálható. Ennek 22. félstrófájában a következőket olvashatjuk: „*Regum genus triumphale / Ungarorum salus vale*”. A Szent Kereszt tiszteletére készült ének vonatkozó sorai pedig így hangoznak: „*O crux, lignum triumphale / mundi vera salus, vale*”.⁴⁷⁷ Ez utóbbi ének 7. félstrófájában – amint már láttuk a „*gemma regum totius seculi*” kifejezés párhuzamaként idézett helyen – szintén előfordul a *salus* méltatás a „*salus totius populi*” kapcsolat formájában.⁴⁷⁸ A *salus* szó használatát minden bizonnyal a Szent Kereszt-sequentia sugallta. E magasztalás azután a két magyarországi énekbe a megfelelő, adaptált formában került be. Ahogyan a Szent Kereszt az egész népnek (*totius populi*), illetve az egész világnak (*totius seculi*) „menedéke”, úgy László a magyaroké. Amint már láttuk, a koronázási szertartás során felhangzó oratióban, s a „*Laus Hincmari*” néven ismert acclamatio-sorozatban a *salus* szó magát Krisztust magasztalja. Ez a méltatás tehát a legnagyobb elismerést jelenti a magyar király számára.

Vizsgált himnuszunk első két strófájának hangvétele a László-officium *Salve rex benigne* kezdetű responzoriumát idézi fel, amelyben az ének szerzője egyebek mellett a következő kifejezésekkel ünnepli hőségét: „*Honor noster et patrone / pius, potens, tutor bone*”.⁴⁷⁹

⁴⁷⁶ Mezey 1980. 45.

⁴⁷⁷ Török 1980b/2. 157.

⁴⁷⁸ Török 1980b/2. 156.

⁴⁷⁹ Török 1980b/1. 152.

A László-himnusz két kezdő szakaszának mondandója párhuzamba állítható továbbá az officium *O sancte rex Ladislave* indítású antifonájával, amelyben a szent király mint „*columpna milicie xristiane*” és „*firmissima spes .. gentis*” jelenik meg, s az éneket éneklők az ő oltalmazó közbenjárását kérik: „*intuere devocionem populi te quaerentis / et sub tuum praesidium confugientis, / ... / intercede pro nostra omniumque salute*”.⁴⁸⁰ A himnuszban szereplő „*athleta patriae*” kifejezés által megfogalmazott uralkodói erényt mintegy kiteljesíti a „*columpna milicie xristiane*” méltatás. A hazáját és népét oltalmazó király egyben „a keresztény lovagok oszlopa”.

Énekünk harmadik strófájának első három sora tartalmazza a liturgikus himnuszokban – általában a kezdő sorokban – szokásos örvendezésre és ünneplésre hívást. A László-sequentiában ez a mozzanat az első félstrófában található: „*Nove laudis extollamus / regem, cuius exultamus / speciali gloria*”. A Szent Kereszt tiszteletére készült ének vonatkozó helye a következőképpen szól: „*Laudes crucis attollamus / Nos, qui crucis exultamus / Speciali gloria*”.⁴⁸¹ Ez utóbbi helyen tehát a *novus* jelző nem fordul elő, a 11. félstrófában pedig tagadott formában tűnik fel: „*Non sunt nova sacramenta / nec recenter est inventa / Crucis haec religio*”.⁴⁸² A himnusz „*nova novi regis laude*” szavaival a László-sequentia „*novae laudis*” kifejezése állítható párhuzamba. A *novus* jelző a magyarországi énekekben lényeges tartalmat hordoz. Mezey László szerint az idézett szókapcsolatok arra utalnak, hogy mind a himnusz, mind a sequentia az új szent kanonizációja alkalmából íródott.⁴⁸³ Úgy véljük, hogy a „*nova novi regis laude*” sor megformálása is figyelmet érdemel. A „*nova ... laude*” kifejezés mintegy körülöleli a „*novi regis*” szókapcsolatot, a dicséret és magasztalás szeretetteljes áradását

⁴⁸⁰ Török 1980b/1. 154.; Mezey 1980. 43-44.

⁴⁸¹ Török 1980b/2. 155.

⁴⁸² Török 1980b/2. 156.

⁴⁸³ Mezey 1980. 44.

érzékeltetve. A *novus* jelző két különböző casusának egymás mellé helyezése által felcsendülő alliteráció fokozza a kifejezésmód ünnepélyességét, melyet tovább erősít a folyékony *r* és *l* mássalhangzókkal kezdődő főnevek egymásra következése.

A strófa befejező három sora a kultusz központját, az I. László által püspöki székhellyé tett Váradot emeli ki.⁴⁸⁴ A László-sequentia 6. és 12. félstrófája szintén emléket állít e helynek: „*O quam felix quam praeclara / Varadini fulget ara / tuo claro nomine*”, valamint: „*exauditur in hac domo / quicquid orans petit homo / per regis suffragia*”. Említésre érdemesnek tartjuk, hogy a *felix* jelzőt nemcsak a két magyarországi énekben, hanem a Szent Kereszt-sequentia vonatkozó helyén is megtaláljuk. Ez utóbbi a következőképpen hangzik: „*O quam felix, quam praeclara / Haec salutis fuit ara / Rubens agni sanguine*”.⁴⁸⁵ A 13. század végén készült Szent István király-officium hasonlóan „lokálpatrióta”, a központi kultushelyet megörökítő fordulatára Török József hívja fel a figyelmet.⁴⁸⁶ Megalapozottnak tartjuk azt a véleményt, hogy Várad dicséretének gyakori előfordulása ezen alkotásokban arra utal, hogy a szerzőt vagy szerzőket a váradi székesegyház klerikusai között kell keresnünk.⁴⁸⁷ A váradi püspökségről, a László által Szűz Mária tiszteletére alapított székesegyházról, a szent király ott őrzött, sok csoda által ékesített sírjáról s az emiatt oda irányuló folytonos zarándoklásról Clichtoveus az alábbi szavakkal tesz említést kommentárjában: „*Varadinum civitas est episcopalis in Hungaria, cuius templum splendide aedificavit sanctus Ladislaus in honorem sacrosanctae virginis Mariae. Et ibidem sepultus sacrum resudat ex sanctis ossibus oleum, multisque habetur miraculis clarus, propter quod frequens et assiduus est populi pia vota ferentis, ad eum locum affluctus. Eius episcopatus, etiam hac tempestate Varadiensis*

⁴⁸⁴ Kristó 2003. 132.; Török 1980a. 139-140.

⁴⁸⁵ Török 1980b/2. 156.

⁴⁸⁶ Török 1992b. 102.

⁴⁸⁷ Mezey 1980. 45-46.

nuncupatur”.⁴⁸⁸

A himnuszt Krisztus dicsérete zárja. A „*corona confessorum*”⁴⁸⁹ magasztaló kifejezés mellett figyelmet érdemel a *scala* méltatás, amely a Szent László-sequentiában s annak mintájában is feltűnik. Amint a Bevezetésben említettük, Beda Venerabilis Szent Péter és Pál tiszteletére írott énekében fogható meg először ez a motívum. A László-himnuszban a keresztt által (*per lignum*) mindeneket magához vonzó Krisztus a „*scala ... ascensorum*”. Tanulságos és a költői kép lényegét megvilágító kommentárt találunk e kifejezésre vonatkozóan Clichtoveusnál: „*Per lignum scilicet crucis, sicut ipse christus dicit in evangelio, suae mortis genus praenuncians, Ego si exaltatus fuero a terra, omnia traham ad meipsum (Joh. 12.). Et ideo Christus factus est scala ascensorum, id est, eorum qui ascendunt in caelum, quia nemo illuc ascendere potest, nisi per ipsum. Ego (inquit) sum via, veritas et vita, nemo venit ad patrem, nisi per me (Ibidem 14.).*”⁴⁹⁰ E ponton a László-himnusz és a Szent Kereszt-sequentia áll közelebb egymáshoz. Az említett két ének lényegében azonos tartalmához viszonyítva a László-sequentia szembetűnő különbséget mutat. A 8. félstrófa a magyar király magasztalására alkalmazza a *scala*-motívumot, és I. Lászlót a következőképpen méltatja: „*Scala gentis ungarorum / per quam scandit ad celorum / kathedram Pannonia*”.⁴⁹¹ A magyarok tehát I. László által jutnak az egek trónusához. A mindkét magyarországi énekben megfogalmazott „*salus Hungarorum*” méltatás, valamint a himnuszban a „*defensor indefessus / et athleta patriae*” magasztaló kifejezésekkel jelölt feladat sajátos része a „*scala gentis Ungarorum*” által közölt mondanivaló: László, a keresztény lovagkirály, erényei segítik hozzá a népet a be-

⁴⁸⁸ EE 58^v.

⁴⁸⁹ A korona és koszorú szó szentírásbeli jelentéseire vonatkozóan: Dávid 2002. 137-139.

⁴⁹⁰ EE 58^v. A *scala*-motívum kapcsán Marosi Ernő (1995. 76., 205. 111. jegyzet) Johannész Klimakhosz és Herrad von Landberg erénylétráját említi.

⁴⁹¹ Török 1980b/2. 156.

fogadtatáshoz az égi hazába. Lényegében annak a gondolatnak képszerű ábrázolásával állunk itt szemben, amelyet a Szent László-zsoltosma magnificat antifonája fohászként fogalmaz meg: „*Confessor domini Ladislai, / astantem plebem corroborata / sancta tua intercessione, / ut qui peccatorum pondere / premimur, beatitudinis tue / gracia sublevemur, et te / duce eterna premia assequamur*”.⁴⁹² A *scala*-motívum értő alkalmazása által tehát a László-sequentia vonatkozó helye sajátosan magyar mondanivalót nyer, s a kanonizált király eszményképének lényeges vonását jeleníti meg.

A himnusz áttekintése alapján elmondhatjuk, hogy a *Regis regum civis ave* kezdetű ének I. Lászlót a szent lovagkirály idealizált alakjában állítja elénk. A liturgikus irodalomban általánosan elterjedt magasztaló kifejezések találó és alkotó felhasználásával, műves megfogalmazásban közvetíti azt az eszményképet, amely a Szent István nyomdokait követő, diadalmas harcokat vívó, a feudális államot megszilárdító, a keresztény vallást megvédelmező uralkodóról a 12. század végére kialakult. A himnusz szervesen illeszkedik a László király tiszteletére írott zsoltosma legszebb énekeinek sorába.

Hasonló tartalmat közvetít a László-sequentia is. Az eddig említett passzusok mellett – megítélésünk szerint – figyelmet érdemelnek még a következők. Több félstrófa (10., 15., 17.) zengi a második magyar szent király érdemeit a keresztény hit megszilárdítása és további terjesztése területén. Különösen találónak tartjuk a 10. félstrófát – „*Per hunc vigent sacramenta / et firmatur iam inventa / fidei religio*” – , amely igen tömören summázza azt az eredményt, amelyet I. László István király tevékenységének folytatójaként elért. Vizsgált helyünk mintája: „*Non sunt nova sacramenta / nec recenter est inventa / Crucis haec religio*”.⁴⁹³ A két strófát összevetve megállapíthatjuk, hogy az eredeti szöveget találékonyan alakította át a László-sequentia összeállítója, s olyan tartalmat sikerült megjelenítenie, amely a történeti László ki-

⁴⁹² Török 1980b/1. 149.

⁴⁹³ Török 1980b/2. 156.

rály munkálkodásának mintegy rövid összefoglalását adja.

Más félstrófák (13., 19.) a második magyar szent királynak népe és hazája védelmében vívott dicsőséges harcait ábrázolják. Sikerült és szellemes átdolgozásnak tartjuk a 19. félstrófát. Úgy véljük, ezt is érdemes összevetni az alapot szolgáltató szakasszal: „*Reges credunt, hostes cedunt / Sola cruce Christo duce / Unus fugat milia*”.⁴⁹⁴ A Lászlót magasztaló ének vizsgált félstrófájának első sora részegyezéseket mutat mintájával, a másodiknak a szókincse eltér attól, s a harmadik sor teljesen azonos a két munkában. A magyarországi szerző híven megőrzi – az eltérő sorban is – az alapul szolgáló strófa belső rímeit. Az első sorban található „*hostem cedit*” kapcsolat ihletője a „*hostes cedunt*” kifejezés. A László-sequentia összeállítója jó szemmel és füllel vette észre a *cedo, cedere, cessi, cessus*: „visszavonul, hátrál” jelentésű intranszitiv ige, valamint az azonos hangzású *caedo, caedere, cecidi, caesus*: „lekaszabol” jelentésű tranzitiv ige párhuzamában rejlő lehetőséget. Ez utóbbinak középkorias, monoftongizált írásmódja a *cedo, cedere*. A László-sequentia vizsgált sorában tehát a király „az ellenséget lekaszabolja, győztesen tér vissza”. A következő – khiasztikus elrendezésű két sor – a hős diadalát méginkább kiemeli: „*unus Ungarorum fugat milia barbarorum*”. Ez a félstrófa híven közvetíti a nép körében élő és ható Szent László-képet.⁴⁹⁵

A 24. félstrófa a himnusz második versszakának, valamint az officium 3. nocturnusbeli 1. responzoriumának hangulatát felidézve magasztalja Lászlót. A szokásos fohászt tartalmazó zárószakaszban megjelenik a „Lászlót tényleg megkoronázó Krisztus” alakja.⁴⁹⁶ Fenti fejtegetéseink alapján – megfontolva a felmerült kifogásokat is – mégis enyhítenénk Holl Béla alábbi szigorú értékítéletét: „a verset egy latinul csak rosszul tudó litterátor sebtiben készíthette”.⁴⁹⁷

⁴⁹⁴ Török 1980b/2. 157.

⁴⁹⁵ Magyar 1996.

⁴⁹⁶ Mezey 1980. 44.

⁴⁹⁷ Holl 1990. 58.

IV. ÖSSZEGZÉS

Dolgozatunkban arra a kérdésre kerestük a választ, milyen portrét alakítottak ki a középkori magyarországi latin nyelvű liturgikus énekek két szent királyunkról, I. Istvánról és I. Lászlóról. Elemzéseinkben irodalmi, stilisztikai, történeti és eszmetörténeti szempontok alapján dolgoztunk. Indokolt esetben megemlítettük a zenekutatás eredményeit is. Vizsgáltuk továbbá, tükrözik-e – s ha igen, hogyan – az egyes alkotások keletkezésük korának politikai és eszmei törekvéseit.

Munkánk Bevezetésében – a szakirodalom eredményeire támaszkodva – áttekintettük a latin nyelvű liturgia kialakulásának jelentősebb állomásait, valamint az ének helyét és szerepét e szertartás során. A terminológia tisztázása érdekében kitértünk a latin nyelvű vallásos tartalmú ének műfajainak problémakörére, tudatosítva egyebek mellett a himnusz terminus két alapvető jelentését. Legtágabb értelemben véve valamennyi vallásos tartalmú ének himnusznak tekinthető, a szűkebb jelentéskörében viszont csupán a zsoltosma során felhangzó magasztos tartalmú ének. Kronológikus rendben haladva röviden vázoltuk a latin nyelvű liturgikus énekek legkiválóbb alkotóinak tevékenységét, majd áttekintettük, hogyan jutott el a magyarság a nyugati kereszténység felvételéhez, s ennek következtében milyen módon jelent meg nálunk is a latin nyelvű liturgia, benne a liturgikus ének, valamint az igény annak terjedésére és gazdagodására.

A következő fejezetben a liturgikus énekek Szent István-képét elemeztük a magyar protorex tiszteletére készült három zsoltosma, három himnusz és két sequentia alapján, s megemlítettük a nyomtatásban eddig még meg nem jelent *Exultet gens celestis jucunditate* kezdetű éneket, melynek mielőbbi publikálása fontos tudományos feladat lenne.

Az officiumok vizsgálata során alátámasztottuk a kutatás azon megállapításait, hogy az

1083. évi szentté avatás idején keletkezett zsolozsma – amely csak néhány proprium-tételt tartalmaz – az első magyar királyt mint népének térítőjét és a pogányság felszámolóját ünnepli. Saját megfigyelésünk alapján felhívtuk a figyelmet a harmadik – *Gloriosus cultor dei* kezdetű – antifona és a kisebbik István-legenda ábrázolásmódjának rokonságára, de a kettő egymáshoz való viszonya tekintetében ebből nem vontunk le következtetést, már csak azért sem, mert a vizsgált helyen mindkét alkotás szentírási ihletést tükröz. Megkíséreltük magyarázni, miért csupán egy forrás örökölte tovább ezt az éneket. Ennek okát az igen kemény István-ábrázolásban véltük megtalálni. A proprium-tételek forrásait tekintve annak a feltevésünknek adtunk hangot, hogy azok létrejöhettek akkor is, ha István király tiszteletére kész legenda még nem állt rendelkezésre. A bennük megjelenő portréhoz – tartalmi szempontból – alapot szolgáltathattak azok a kortársi vagy közel kortársi külföldi értékelések, amelyeket legutóbb (2001) Kristó Gyula gyűjtött csokorba, valamint a kanonizáció idején már készen álló Szórád és Benedek legendája, amely röviden, de igen elismerően nyilatkozik István királyról. Formai tekintetben természetesen a más szentek ünneplésére írt énekek jelenthették a mintát.

A három zsolozsma legkiválóbbika, a 13. század végi verses história. Ez a mű annak az eszmei-politikai küzdelemnek tükörképe, s egyik eszköze is egyben, amelyet a Lodomér esztergomi érsek köré tömörült egyháziak vívtak IV. László királlyal, aki – vélhetőleg 1284 után – végképp hátat fordított annak a királyi szerepkörnek, amelyet kora társadalma elvárt tőle. A sorozatos kudarcok miatt kiábrándulva – a vele anyai ágon rokon kunokhoz csatlakozott, s szakított a kereszténység diktálta normákkal. A zsolozsmában ugyancsak jelen van a Kun László korában kialakult „hun ideológia”, valamint Attila-kultusz ellenhatása. Az officium megírását szorgalmazó Lodomér érsek IV. László elé hatásos és követendő példaként akarta állítani elődének, I. Istvánnak alakját és tevékenységét. Ily módon a verses zsolozsma egyrészt tovább örökíti az első officium Szent István-képét, másrészt gazdagítja azt. Igen határozottan képviseli a személyesen ígét hirdető protorex alakját, négy helyen is hangot adva ennek

az ábrázolásnak: 1. nocturnus 1. antifona (*iste sanctus predicator*), 2. nocturnus 3. responzorium (*rex erat et predicator*), 3. nocturnus 3. antifona (*ad ungaris predicandum / rex fortis eligitur*), valamint a legteljesebb forma: I. Istvánt az Úr mint „*regem predicatorem / misit et apostolum*” (2. nocturnus 1. antifona). Felhívtuk a figyelmet arra, hogy a prédikáló király képe már a 13. század elejére datált Laudes-antifona-sorozat egyik darabjában is megjelenik: „*hos evangelizabat / salutis alloquio*”. A harcias király portréja gazdagodik és kiteljesedik. István általában minden küzdelemben „bátor, okos erősséges hadvezérként” („*in bellis victoriosus, / prudens et fortissimus*”) jelenik meg. Hangsúlyoztuk, hogy ez az ábrázolásmód tökéletesen egybevág a modern történettudomány által megállapított ténnyel, amely szerint I. István valamennyi csatájából győztesként távozott. Rendkívül fontos, hogy ebben az alkotásban a magyar protorex keresztény törvényhozóként tűnik fel („*cristiane legis lator*”: 1. nocturnus 2. antifona) éles ellentétéként a zsarnok és pogány Attilának. István és Attila közvetlen szembeállítás a 2. nocturnus 2. antifonájában található.

Mezey László azon véleményével szemben, amely szerint Kézai I. István tevékenységét negatívan ábrázolja, azon kutatókhoz (Kristó Gyula, Gerics József) csatlakoztunk, akik úgy ítélik meg, hogy Kézainak nem állt érdekében Szent István érdemeinek kisebbitése. Megerősítettük a kutatás azon álláspontját, amely szerint László király *fidelis clericusa* Szent Istvánt és Attilát – ez utóbbinak nem pogányságát, hanem szigorát és diadalmas háborúit – egyaránt példaként állítja az ifjú uralkodó elé. A három egyéniséget megpróbálja egymáshoz közelíteni. Az Attila – IV. László-párhuzamot egy, az István – IV. László-párhuzamot két Kézai-hellyel támogattuk meg.

A verses zsoltosma egyes énekeinek komplex elemzése során kitértünk egyebek mellett István király ún. „legrégibb életirat”-ának, valamint az István-legendák, Kézai és a vizsgált officium Géza-ábrázolásának kérdésére.

A verses officium tehát erőteljesen tükrözi keletkezési korának törekvéseit: kiemeli a vi-

téz, vallásos, állam- és egyházszerző király képét, példaként állítva őt a korabeli uralkodó, IV. László elé. Ugyanakkor híven ábrázolja a legendák türelmes és alamizsnát osztó királyát is. A verses officium további nagy érdeme, hogy megjeleníti a „nyakas, délceg fajta, kardos markú” nemzetet is.

A harmadik zsolozsmáról – amely modern kiadásban tudomásunk szerint nem látott napvilágot, de olvasata megtalálható Csanád Béla kéziratos Laurea-értekezésében (1950) – csupán a szakirodalomban felmerült főbb megállapításokat említettük meg: a mű a 13. század végén vagy a 14. század első felében keletkezett, a kalocsai egyházmegye területén, főleg a zágrábi egyházban használták. A 13. század végi verses officiumnál halványabb, sematikusabb Szent István-portrét rajzol. Megemlítését a teljesség kedvéért tartottuk fontosnak, valamint azért mert – véleményünk szerint – egy új officium összeállítása az ünnepektől szent tiszteletének mély gyökereiről tanúskodik.

A magyar protorexet ünneplő himnuszok (*Gaude mater ungaria*, *Gaudet celi nova luce*, *Jam lucis ordo sidere*) és sequentiák (*Corde voce mente pura*, *Novum genus melodiae*) elemzése során megerősítettük a kutatás azon megállapítását, hogy ezek az énekek az első és második officiumban már megfogalmazott értékeket örökítik tovább, főként a Hartvik-legendára támaszkodnak és bibliai ihletéseket tükröznek. Az egyes alkotások vizsgálatakor kiemeltük megfogalmazásbeli, stilisztikai sajátosságaikat, s több helyen megkíséreltünk rámutatni olyan gondolati és nyelvi hatásokra, amelyekre a kutatás korábban nem fordított figyelmet. Ezek egyike a *Gaude mater ungaria* kezdetű ének esetében *Thancmar Vita sancti Bernwardi episcopi et confessoris* című munkájának egy helye, amelyet Csóka J. Lajos az *Instituio morum* szerzőségével kapcsolatban idéz. A himnusz hetedik strófájában található „*hic inbuendus literis, / probis ornatur moribus*” kifejezés, valamint a *Thancmar*-hely alábbi szókapcsolatai: „*litteris imbuendus, moribus etiam instituendus*”, illetve „*litteris imbuendum moribusque instituendum*” tartalmi és formai párhuzama talán arról árulkodik, hogy az ének

szerzője számára a Thancmar-hely jelentette az ihletést.

Holl Béla és Török József nyomán említést tettünk arról, hogy a Szent István király tiszteletére készült énekek közül kettő: a *Gaudet celi nova luce* kezdetű himnusz, valamint a *Corde voce mente pura* indítású sequentia szövege és kommentálása megtalálható Jodocus Clichtoveus *Elucidatorium Ecclesiasticum* című, 1516-ban Párizsban megjelent, majd hamarosan sok újabb kiadást megért művében. A munkát a jeles teológus Gosztonyi János győri püspök ösztönzésére és az ő anyagi támogatásával készítette el. A tudós kommentárok is hozzájárultak a Szent István-kép továbbörökítéséhez.

Dolgozatunk III. fejezetében a Szent László király-portrét vizsgáltuk zsolozsmája, valamint himnusza és sequentiája alapján. Utaltunk arra, hogy a kutatásnak tudomása van egy olyan László-himnuszról is, amely nyomtatásban még nem jelent meg. A *Vergente mundi vespera* kezdetű ének a gyulafehérvári Batthyány Könyvtár egy 14. század elejéről származó breviáriumban található, s a már említett *Exultet gens celestis jucunditate* kezdetű Szent István-himnuszhoz hasonlóan erre is Szigeti Kilián hívta fel a figyelmet. Publikálása a kiadatlan Szent István-himnuszhoz hasonlóan kíváncsú volna.

Az 1192-ben III. Béla által kezdeményezett szentté avatás körüli időben keletkezett zsolozsma komplex vizsgálata után – Mezey Lászlóval egyetértve – megállapítottuk, hogy a munka elsősorban a szent lovagkirály képét állítja elénk, erősen hangsúlyozva a trónra való alkalmasság kérdését. István király verses officiumával összehasonlítva szembetűnő, hogy a László-zsolozsma sokkal több általános megfogalmazású részt tartalmaz. Ennek egyik szemléletes példája az első három responzoriumban kirajzolódó – alapvetően a László-legendára támaszkodó – jámbor, istenfélő, szemlélődő, irgalmas szívű király alakja. A 3. responzorium tartalma egyenesen ellent mond a történeti tényeknek, a valóságnak. Az irgalmas, a törvények szavát enyhítő uralkodó fikciójával szemben ugyanis I. László igen szigorú törvényeket hozott, és nyilvánvalóan fogatosította is a feudális társadalmi rend alapjainak, a magántulajdon-

nak a megszilárdítása érdekében. A zsolozsma ábrázolásmódjának bizonyos mozzanatai mégis kifejezik a keletkezés korának főbb törekvéseit. III. Béla volt az első magyar király, aki kereszties hadjárat indítását tervezte. Ez a szándék is indokolhatta, hogy éppen annak a László királynak a kanonizálását kezdeményezte, aki maga is élet-halál harcot vívott a keresztény magyarságra többször is rátörő pogány kun, úz és besenyő törzsekkel. Egy kereszties hadjárat eszmeiségének és László tényleges egyéniségének is megfelel a zsolozsma egyik antifonájában a második magyar szent királyt magasztaló „*columpna milicie xristiane*” méltatás. A trónra való alkalmasság kérdése, valamint a koronázás körülményeinek problematikus volta ugyancsak rokonítja a két királyt. Ismeretes, hogy – I. Lászlóhoz hasonlóan – III. Béla megkoronázása sem volt zökkenőmentes. Lukács esztergomi érsek bizonyos megfontolások miatt nem volt hajlandó Béla fejére tenni a diadémot, így a szertartást a kalocsai érsek végezte el. Talán ezen okok miatt kapott oly fontos szerepet a kanonizáció szertartásában a koronázás mozzanata, ami tükröződik az officium énekeiben, különösen a 3. nocturnus 2. antifonájában. Ennek alapján mi azon kutatókkal értünk egyet, akik úgy foglalnak állást, hogy III. Bélához hasonlóan – a krónikás és legendáris hagyománnyal ellentétben – Lászlót is megkoronázták életében, nem maradt tehát *rex electus*.

László testi szépségének és kiválóságának hangsúlyozása az officium vonatkozó helyein nyilvánvalóan a trónra való alkalmasságának nyomatékosítását szolgálja. Ugyanakkor ez az ábrázolásmód a valóságnak is megfelelhetett, hiszen László király nem véletlenül kapta egy franciaországi szerzetestől a *rex elegantissimus* méltatást. Amint arra a történeti kutatás újabban rámutatott a daliás testalkatú III. Béla e vonatkozásban sem állt távol a példaképének tekintett uralkodótól.

Az officium gondolkörébe szervesen illeszkedik az ugyancsak a szentté avatás körüli időben keletkezett himnusz és a sequentia is. Az előbbi kimagasló alkotás, s azt a magasztalást fogalmazza meg, amely Lászlónak legáltalánosabb jellemzőjévé vált a századok folya-

mán: „*athleta patriae*”. A költői színvonalát tekintve sokkal szerényebb sequentia László alakjában hangsúlyozza I. István életművének folytatóját s a nép védelmezőjét. Vizsgálódásunk során arra az eredményre jutottunk, hogy Holl Béla azon értékelése, amely szerint a László-sequentiát egy gyenge latinsággal rendelkező literátor készíthette kellő gondosság nélkül, túlságosan szigorú. Megállapításunkat azon strófákra, illetve félstrófákra alapoztuk, amelyek a mintául szolgáló szöveget – *Laudes crucis extollamus* – találékonyan átalakítva jelenítik meg a történeti László király munkálkodásának rövid foglatát. A László-himnusz és sequentia szintén szerepel Clichtoveus Elucidatoriumában közvetítve a magyarság körében kialakult Szent László-képet és segítvén annak továbbterjedését.

A fentiek summázataként elmondhatjuk, hogy az elemzett liturgikus alkotások – noha eltérő mértékben – egyértelműen tükrözik keletkezésük korának eszmei, politikai és vallási törekvéseit. Különösen érvényes ez a zsoltoszmák esetében, amelyek nagyobb terjedelmük révén következetesebben és tervszerűbben képesek érvényesíteni az alkotói szándékokat. A műfaj egyik legkiválóbb darabja a 13. század végi verses Szent István-zsoltoszma, amelynek célzatossága kitűnő forma- és arányérzéssel párosul. Első pillantásra kevésbé szembetűnő a Szent Lászlót ünneplő liturgikus énekek motiváltsága, alaposabb vizsgálódás után azonban ezek is alapvetően „korhű” munkáknak bizonyulnak.

Vitathatatlanul elmondható, hogy a liturgikus alkotások fontos részét képezik történeti hagyományunknak, s kellő körültekintés mellett forrásként is értékesek. Tanulmányozásuk hozzájárul középkori kultúránk, történelmünk, tradícióink és szellemi kincseink alaposabb megismeréséhez.

V. BIBLIOGRÁFIA

és rövidítésjegyzék

Adamik 1996. = Adamik Tamás: A római irodalom a késő császárkorban. Budapest 1996.

AH = *Analecta Hymnica*. Hrsg. von Dreves, G. M. – Blume, C. – Bannister, H. M. Bd. 1-55.
Leipzig 1886-1922.

Albrecht 2004. = Michael von Albrecht: A római irodalom története II. Fordította Tar Ibolya.
Budapest 2004.

Almási 1994. = Almási Tibor: Pray-kódex. In: KMTL 557-558.

Almási 2000. = Almási Tibor: A tizenharmadik század története. Budapest 2000.

Alszeghy 1938. = Alszeghy Zsolt: Szent István a magyar egyházi költészetben. In: SZIE III.
325-344.

A középkor szeretete = A középkor szeretete. Történeti tanulmányok Sz. Jónás Ilona tiszteletére. Szerkesztette Klaniczay Gábor – Nagy Balázs. Budapest 1999.

AP = *Athleta patriae*. Tanulmányok Szent László történetéhez. Szerkesztette Mezey László.
Budapest 1980.

A turulmadártól a kettős keresztig = Makk Ferenc: A turulmadártól a kettős keresztig. Tanulmányok a magyarság régebbi történelméről. Szeged 1998.

AUSZ AH = *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica*.

ÁKÍF = Az államalapítás korának írott forrásai. Az előszót írta, a szövegeket válogatta, a kötetet szerkesztette Kristó Gyula. Szeged 1999.

ÁLI = Árpád kori legendák és intelmek. Szentek a magyar középkorból. Összeállította és szerkesztette Érszegi Géza. Budapest 1999.

Áment 1971. = Áment Lukács: Himnusz, prosa és sequentia a magyar – római hymnológiában. Laurea-értekezés. Budapest 1971.

Árpád előtt és után = Árpád előtt és után. Tanulmányok a magyarság és hazája korai történetéből. Szerkesztette Kristó Gyula és Makk Ferenc. Szeged 1996.

Bartoniek 1938. = Bartoniek Emma: *Legenda Sancti Ladislai regis Praefatio*. In: SRH II. 509-514.

Babits 1933. = Babits Mihály: *Amor Sanctus*. Budapest 1933.

Biblia Sacra = *Biblia Sacra. Vulgata. Adiuvantibus B. Fischer, I. Gribomont, H. F. D. Sparks, W. Thiele recensuit et brevi apparatu critico instruxit Robertus Weber. Editionem quartam emendatam cum sociis B. Fischer, H. I. Frede, H. F. D. Sparks, W. Thiele praeparavit Roger Gryson. Stuttgart 1994.*

Blazovich 1977. = Blazovich László: IV. László harca a kunok ellen. In: *Századok* 1977. 941-945.

Bogyay 1988. = Bogyay Tamás: *Stephanus rex*. Budapest 1988.

Bouyer 2000. = Louis Bouyer: *Építészet és liturgia*. Fordította Füzes Ádám. Szeged 2000.

Brunhölzl 1975. = Franz Brunhölzl: *Geschichte der lateinischen Literatur des Mittelalters*. München 1975.

CA = *Codex Albensis. Ein Antiphonar aus dem 12. Jahrhundert von Z. Falvy – L. Mezey*. Graz – Budapest 1963.

CH = *Commentationes Horatianae*. Cracoviae 1935.

Crocker 1977. = Richard L. Crocker: *The Early Medieval Sequence*. Berkeley – Los Angeles – London 1977.

Curtius 1978. = Ernst Robert Curtius: *Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter*. Bern und München 1978⁹.

Csanád 1950. = Csanád Béla: *Szent István és Szent László középkori zsolozsmái*. Kézirat a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Hittudományi Kar Könyvtárában. Budapest 1950.

Csanád 1970. = Csanád Béla: *Szent István király arca a magyar breviáriumban*. In: *Teoló-*

gia 1970. 214-218.

Csóka 1938. = Csóka J. Lajos: A magyarok és a kereszténység Géza fejedelem korában. In: SZIE I. 267-291.

Csóka 1967. = Csóka J. Lajos: A latin nyelvű történeti irodalom kialakulása Magyarországon a XI. – XVI. században. Budapest 1967.

Dávid 2002. = Dávid Katalin: A teremtett világ misztériuma. Bibliai jelképek kézikönyve. Budapest 2002.

Déri 2001. = Déri Balázs: A részek és az egész. Prudentius Cathemerinon című himnuszciklusának szerkezete. Budapest 2001.

Dobszay 1988a. = Dobszay László: A középkori magyar liturgia István-kori elemei. In: SZIK. 151-155.

Dobszay 1988b. = A magyar szentek zsoltoszmái. In: Rajeczky 1988. 334-346.

Dobszay 1993. = Dobszay László: A gregorián ének kézikönyve. Budapest 1993.

Dobszay 2003. = Dobszay László: Corpus antiphonarum. Európai örökség és hazai alakítás. Budapest 2003.

Dreves 1908. = Guido Maria Dreves: Die Kirche der Lateiner in ihren Liedern. Kempten und München 1908.

Dümmerth 1986. = Dümmerth Dezső: Szent István országfelajánlása. In: Vigilia 1986. 569-575.

Dümmerth 1989. = Dümmerth Dezső: A titokzatos jelbeszéd. A magyar szent királyok nemzetsége. Budapest 1989.

EE = Elucidatorium ecclesiasticum ad officium ecclesiae pertinentia planius exponens et quatuor libros complectens. Iuduco Clichtoveo explanatore. Apud inclytam Germaniae Basileam 1517. (MTAK Régi Könyv Gyűjtemény RM IV. 104).

Érszegi 1994. = Érszegi Géza: Ég és föld királynője, Mária. In: SM. 35-45.

Falvy 1956. = Falvy Zoltán: A gráci antifonarium. (Magyar zenetörténeti emlék a XII. századból). Az OSZK Kiadványai 1956.

Falvy 1986. = Zoltán Falvy: Drei Reimoffizien aus Ungarn und ihre Musik. Budapest 1986.

Fodor 1980. = Fodor Adrienn: A László-legendák a XV-XVI. századi breviáriumokban. In: AP. 57-72.

FzRL = Forschungen zur römischen Literatur. Festschrift zum 60. Geburtstag von Karl Büchner. Herausgegeben von Walter Wimmel. Wiesbaden 1970.

Geréb é.n. = Geréb László: A magyar középkor költészete. Budapest.

Gerézdi 1938a. = Gerézdi Rabán: Szent István zsoltosmájának himnuszai. In: Pannonhalmi Szemle 1938. 50-54.

Gerézdi 1938b. = Régi Szent István-himnuszok és énekek. Összeállította Clauser Mihály. A fordítás Gerézdi Rabán OSB munkája. Budapest 1938.

Gerics 1957. = Gerics József: Adalékok a Kézai-krónika problémáinak megoldásához. In: Annales Universitatis Scientiarum Budapestiensis de Lorando Eötvös nominatae. Sectio Historica. Tomus I. Budapest 1957.

Gerics 1961. = Gerics József: Legkorábbi gesta-szerkesztéseink keletkezésrendjének problémái. In: Gerics József: Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 22. Budapest 1961. 88-112.

Gerics 1974. = Gerics József: Krónikáink és a Szent László legenda szövegkapcsolatai. In: KKKK. 113-136.

Gerics 1981. = Gerics József: A Hartvik-legenda mintáiról és forrásairól. In: Magyar Könyvszemle 1981. 175-188.

Gerics 1995a. = Gerics József: A politikai és jogi gondolkodás Magyarországon VII. Gergely pápa korában. In: Gerics József: Egyház, állam és gondolkodás Magyarországon a középkorban. Budapest 1995. 144-164.

Gerics 1995b. = Gerics József: A korona fogalma Kálmán-kori legendáinkban és krónikáinkban. In: Egyház, állam és gondolkodás Magyarországon a középkorban. Budapest 1995. 165-173.

Gerics – Ladányi = Gerics József – Ladányi Erzsébet: Az államalapító Szent István öröksége. In: Mons Sacer 114. 110-116.

Gouth 1944. = Gouth Kálmán: Eszmény és valóság Árpád-kori királylegendáinkban. Erdélyi Tudományos Füzetek 187. Kolozsvár 1944.

Györffy 1948. = Györffy György: Krónikáink és a magyar őstörténet. Budapest 1948.

Györffy 1977a. = Györffy György: István király és műve. Budapest 1977.

Györffy 1977b. = Györffy György: A lovagszent uralkodása. In: Történelmi Szemle. 1977. 533-564.

Handschin 1954. = Jacques Handschin: Trope Sequenc and Conducts. In: Early Medieval Music up to 1300. A New Oxford History of Music Volume II. Edited by Dom Anselmus Hughes. Toronto 1954. 128-174.

Havas 2000. = Havas László: A klasszikus római történetírás hatása a magyarországi latin nyelvű irodalom kezdeteire. (Adalékok a Kr. u.-i első ezredforduló európai és magyar szellemi örökségéhez.) In: Irodalomtörténeti Közlemények 2000. 539-572.

Hellinghaus 1927. = O. Hellinghaus: Lateinische Hymnen des christlichen Altertums und Mittelalters. Münster i. W. 1927.

Holl 1988. = Holl Béla: Szent István tiszteletének hagyománya egyházi énekeinkben. In: SZIK. 215-219.

Holl 1990. = Holl Béla: Novum genus melodiae. Ismeretlen Szent István-sequentia két XIV. századi domonkos missaleban. In: Collectanea Tiburtiana. Tanulmányok Klaniczay Tibor tiszteletére. Szerkesztette Galavics Géza, Herner János, Keserű Bálint. Szeged 1990. 35-52.

- Holl 2000.** = Holl Béla: Jodocus Clichtoveus Elucidatoriuma és a magyarországi himnuszköltészet európai recepciója. In: Holl Béla: Laus librorum. Válogatta és szerkesztette Monok István – Zvara Edina. Budapest 2000. 53-61.
- Holub 1922.** = Holub József: Az életkor szerepe középkori jogunkban és az „időlátott levelek”. Budapest 1922.
- Hóman 1925.** = Hóman Bálint: A Szent László-kori Gesta Ungarorum és XII – XIII. századi leszármazói. Budapest 1925.
- Horváth 1954.** = Horváth János: Árpád-kori latin nyelvű irodalmunk stílusproblémái. Budapest 1954.
- Irtenkauf 1963.** = Wolfgang Irtenkauf: Reimoffizium. In: MGG XI. 172-174. hasáb.
- JGYTF TK** = A Juhász Gyula Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei. Szeged.
- Karácsonyi B. – Szegfű** = Deliberatio Gerardi Muresanae Ecclesiae Episcopi supra Hymnum Trium Puerorum. Elmélkedés. Gellért a marosi egyház püspöke a Három fiú himnuszáról. Ed. et transl. Béla Karácsonyi – László Szegfű. Szegedini 1999.
- Karácsonyi 1901.** = Karácsonyi János: A Hód-tavi csata éve. In: Századok 1901.
- Karácsonyi 1907.** = Karácsonyi János: Új adat a Hód-tavi csata évéhez. In: Századok 1907.
- Kézai 1999.** = Anonymus: A magyarok cselekedetei. (fordította Veszprémy László). Kézai Simon: A magyarok cselekedetei. (fordította Bollók János). Budapest 1999.
- KKKK** = Középkori kútfőink kritikus kérdései. Szerkesztette Horváth János és Székely György. Budapest 1974.
- Klaniczay 1986.** = Klaniczay Gábor: Az 1083. évi magyarországi szentté avatások. Modellek, minták, kultúrtörténeti párhuzamok. In: MTTK. 15-32., 297-303.
- Klaniczay 1988.** = Klaniczay Gábor: Szent István legendái a középkorban. In: SZIK. 185-196.
- Klaniczay 2000.** = Klaniczay Gábor: Az uralkodók szentsége a középkorban. Magyar dinasz-

tikus szentkultuszok és európai modellek. Budapest 2000.

Klaniczay T. 1964. = A magyar irodalom története 1600-ig. Szerk. Klaniczay Tibor. Budapest 1964.

Kniewald 1938a. = Kniewald Károly: A Zágrábi érseki könyvtár MR126 (XI. század) jelzésű Sacramentariumának magyar rétege az MR67 sz. zágrábi Breviárium (XIII. század) megvilágításában. A magyarországi liturgia legrégibb emléke. In: Pannonhalmi Szemle 1938. 36-54.

Kniewald 1938b. = Kniewald Károly: „A Hahóti kódex” (Zágrábi MR126. kézirat) jelentősége a magyarországi liturgia szempontjából. In: Magyar Könyvszemle 1938. 97-112.

Kniewald 1939a. = Kniewald Károly: A Pray-kódex Sanctorale-ja. In: Magyar Könyvszemle 1939. 1-53.

Kniewald 1939b. = Kniewald Károly: A Pray-kódex miserendje I. In: Teológia 1939. 1-27.

Kniewald 1939c. = Kniewald Károly: A Pray-kódex miserendje II. In: Teológia 1939. 97-111.

Kniewald 1939d. = Kniewald Károly: A Pray-kódex tartalma, kora, jelentősége. In: Magyar Könyvszemle 1939. 413-455.

Kniewald 1941a. = Kniewald Károly: Hartvik győri püspök Agenda Pontificalisa. In: Magyar Könyvszemle 1941. 1-21.

Kniewald 1941b. = Kniewald Károly: Esztergomi Benedictionale. In: Magyar Könyvszemle 1941. 213-231.

Kniewald 1943. = Kniewald Károly: A magyar szentek legrégibb zsolozsmái. In: Teológia 1943. 220-232.

Kniewald – Kühár 1939. = Kniewald Károly – Kühár Flóris: Magyar szentek ünnepei és miséi a Pray-kódexben. In: Pannonhalmi Szemle 1939. 11-19.

Koszta 1991. = Koszta László: Adalékok az esztergomi és a kalocsai érsekség viszonyához a

XIII. század elejéig. Magyar Egyháztörténeti Vázlatok 3. (1991) 77-85.

Kosztá 1996. = Kosztá László: A keresztény egyházszervezet kialakulása. In: Árpád előtt és után. 105-115.

Körmendi 2003. = Körmendi Tamás: Szent István király nagyobb legendájának nyelvezete. In: Fons 2003. 65-118.

Kristó 1965. = Kristó Gyula: Megjegyzések az ún. „pogánylázadások” kora történetéhez. In: AUSZ AH. 17. (1965) 3-55.

Kristó 1972. = Kristó Gyula: Kézai Simon és a XII. század végi köznemesi ideológia néhány vonása. In: Irodalomtörténeti Közlemények 1972. 1-22.

Kristó 1974. = Kristó Gyula: Legitimitás és idoneitás. (Adalékok Árpád-kori eszmetörténetünkhöz.) In: Századok 1974. 585-619.

Kristó 1994. = Kristó Gyula: A történeti irodalom Magyarországon a kezdetektől 1241-ig. Budapest 1994.

Kristó 1995. = Kristó Gyula: Mikor lett fejedelem Géza? In: AUSZ AH 1995. 11-23.

Kristó 1996. = Kristó Gyula: Rendszerváltás az első ezredfordulón. In: Árpád előtt és után. 95-103.

Kristó 1998. = Kristó Gyula: Magyarország története 895-1301. Budapest 1998.

Kristó 1999. = Kristó Gyula: Szent István születési ideje. In: AUSZ AH. 1999. 3-9.

Kristó 2000a. = Kristó Gyula: A nagyobbik és a Hartvik-féle István-legenda szövegkapcsolatahoz. In: Uő. Írások Szent Istvánról és koráról. Szeged 2000. 175-194.

Kristó 2000b. = Kristó Gyula: Géza fejedelem és István király. In: Aetas 2000. 25-35.

Kristó 2001a. = Kristó Gyula: Szent István király. Budapest 2001.

Kristó 2001b. = Kristó Gyula: Szent István a kortársak között és a hagyományban. In: Az államalapítóról 2000-ben. A VII. Honvéd Emléknep és a Levéltári Napok makói előadásai. Makó 2001. 50-54.

- Kristó 2002.** = Kristó Gyula: Magyar historiográfia. I. Történetírás a középkori Magyarországon. Budapest 2002.
- Kristó – Makk 2000.** = Kristó Gyula – Makk Ferenc: Az Árpádok. Fejedelmek és királyok. Szeged. 2000.
- Kulcsár 1999.** = Kulcsár Péter: Ransanus Szent István-életrajzáról. In: Magyar Könyvszemle 1999. 307-315.
- Kühár 1939a.** = Kühár Flóris: Kanonokok és szerzetesek litániája a Pray-kódexben. In: Magyar Könyvszemle 1939. 67-69.
- Kühár 1939b.** = Kühár Flóris: A Pray-kódex rendeltetése, sorsa, szellemtörténeti értéke. In: Magyar Könyvszemle 1939. 213-233.
- LKE** = László király emlékezete. Válogatta Kurcz Ágnes. Szerkesztette Katona Tamás. Budapest 1977.
- LLMA** = Lexicon latinitatis medii aevi.
- Lukács 1980.** = Lukács Zsuzsa: A Szent László legenda a középkori magyar falfestészetben. In: AP. 161-204.
- Lukcsics 1930.** = Lukcsics Pál: Szent László ismeretlen legendája. Budapestini 1930.
- Madas 1999.** = Madas Edit: Szent Márton középkori magyarországi liturgikus kultuszáról. In: A középkor szeretete. 349-355.
- Magyar 1996.** = Magyar Zoltán: „Keresztény lovagoknak oszlopa”. Szent László a magyar kultúrtörténetben. Budapest 1996.
- Makk 1982.** = Makk Ferenc: III. Béla és Bizánc. In: Századok 1982. 33-59.
- Makk 1986.** = Makk Ferenc: Magyarország a 12. században. Budapest 1986.
- Makk 1996.** = Makk Ferenc: Magyar külpolitika (896-1196). Szeged 1996².
- Makk 1998a.** = Makk Ferenc: Salamon és I. Géza viszálya. In: Makk Ferenc: A turulmadártól a kettős keresztig. 31-44.

Makk 1998b. = Makk Ferenc: Megjegyzések I. András történetéhez. In: Makk Ferenc: A tulmadártól a kettős keresztig. 127- 142.

Makk 2000a. = Makk Ferenc: I. László. In: Kristó Gyula – Makk Ferenc: Az Árpádok. Fejedelmek és királyok. Szeged 2000. 116- 134.

Makk 2000b. = Makk Ferenc: III. Béla. In: Kristó Gyula – Makk Ferenc: Az Árpádok. Fejedelmek és királyok. Szeged 2000. 219-241.

Mályusz 1966. = Mályusz Elemér: Krónika-problémák. In: Századok 1966. 713-762.

Mályusz 1968. = Mályusz Elemér: I. István születési éve. In: Levéltári Közlemények 1968. 199-203.

Manitius 1891. = Geschichte der christlich-lateinischen Poesie bis zur Mitte des 8. Jahrhunderts von Max Manitius. Stuttgart 1891.

Manitius 1911-1933. = Max Manitius: Geschichte der lateinischen Literatur des Mittelalters. I-III. München 1911-1933.

Markus 1997. = Robert Austin Markus: Gregory the Great and his World. Cambridge 1997.

Marosi 1987-1988. = Der heilige Ladislaus als ungarischer Nationalheiliger. Bemerkungen zu seiner Ikonographie im 14-15. Jahrhundert von E. Marosi. In: Acta Historiae Artium Academiae Scientiarum Hungaricae. Tomus XXXIII. Fasciculi 1-2. Budapest 1987-88. 211-256.

Marosi 1995. = Marosi Ernő: Kép és hasonmás. Művészet és valóság a 14-15. századi Magyarországon. Művészettörténeti Füzetek 23. Budapest 1995.

Massaut 1968. = Jean-Pierre Massaut: Josse Clichtove, l'humanisme et la réforme du clergé. I-II. Párizs 1968.

Mezey 1948. = Mezey László: Szent István XIII. századi verses históriája. In: Magyar Századok. Irodalmi műveltségünk történetéhez. Budapest 1948. (Megjelent még: Mezey László: Irodalom- és művelődéstörténeti tanulmányok a magyar középkorról. Összeál-

lította Madas Edit és Sarbak Gábor. Budapest 1988.)

Mezey 1971. = Mezey László: A Pray-kódex keletkezése. In: Magyar Könyvszemle 1971. 109-123.

Mezey 1979. = Mezey László: Deákság és Európa. Irodalmi műveltségünk alapvetésének vázolata. Budapest 1979.

Mezey 1980. = Mezey László: Athleta patriae. A korai László-irodalom kialakulása. In: AP. 19-55.

MGG = Die Musik in Geschichte und Gegenwart. Allgemeine Enzyklopädie der Musik. Unter Mitarbeit zahlreicher Musikforscher des In- und Auslandes herausgegeben von Friedrich Blume. I-XVII. Kassel und Basel – Kassel-Basel-London-New York. 1949-1951. – 1986.

Moravcsik 1938. = Moravcsik Gyula: A honfoglalás előtti magyarság és a kereszténység. In: SZIE III. 173-212.

MTTK = Művelődéstörténeti tanulmányok a magyar középkorról. Szerkesztette és az előszót írta Fügedi Erik. Budapest 1986.

Opelt 1970. = Ilona Opelt: Prudentius und Horaz. In: FzRL 206-213.

Pertz 1841. = G. H. Pertz: Thangmari Vita Bernhardi episcopi et confessoris. In: Monumenta Germaniae Historica. Scriptores IV. 1841. 752-782.

PL = Migne: Patrologia Latina I – CCXVII. Paris 1845-1855.

Pražák 1982. = R. Pražák: A XI. századi legelső magyarországi szentekről szóló legendák datálásának és tipológiai besorolásának néhány kérdéséről. In: Történelmi Szemle 1982. 444-457.

Radó 1939. = Radó Polikárp: Hazánk legrégebbi liturgikus könyve: A Szelpchényi-kódex. In: Magyar Könyvszemle 1939. 352-412.

Radó 1941. = Radó Polikárp: A nemzeti gondolat középkori liturgiánkban. In: Katolikus

Szemle 1941. 431-438.

Radó 1944. = Radó Polikárp: A magyarországi mise-liturgia legrégebbi forrásai. In: Pannonhalmi Szemle 1944. 113-124.

Radó 1957. = Radó Polikárp: A magyar liturgia eredete a XI. században. In: Vigilia 1957. 391-399.

Radó 1973. = Radó Polikárp: Libri liturgici manuscripti bibliothecarum Hungariae et limitographum regionum. Primae partis editio revisa et aucta cui et toti operi adlaboravit Ladislaus Mezey. Budapest 1973.

Rajeczky 1981. = Rajeczky Benjamin: Mi a gregorián? Budapest 1981.

Rajeczky 1988. = Rajeczky Benjamin: Magyarország zenetörténete I. Középkor. Budapest 1988.

Ratkoš 1968. = Peter Ratkoš: A Pray-kódex keletkezése és funkciója. In: Századok 1968. 941-963.

Rónay 1971. = Rónay György: Szent István király legendái. In: Vigilia 1971. 527-533.

Schanz 1914. = Martin Schanz: Geschichte der römischen Litteratur bis zum Gesetzgebungswerk des Kaisers Justinian. Vierter Teil: Die römische Litteratur von Constantin bis zum Gesetzgebungswerk Justinians. Erste Hälfte: Die Litteratur des vierten Jahrhunderts. München 1914².

Schanz 1920. = Martin Schanz: Geschichte der römischen Litteratur bis zum Gesetzgebungswerk des Kaisers Justinian. Vierter Teil: Die römische Litteratur von Constantin bis zum Gesetzgebungswerk Justinians. Zweite Hälfte: Die Litteratur des fünften und sechsten Jahrhunderts. Von Martin Schanz, Carl Hosius und Gustav Krüger. München 1920.

Sík 1943. = Sík Sándor: Himnuszok könyve. Budapest 1943.

SM = Scripta manent. Ünnepi tanulmányok a 60. életévét betöltött Gerics József professzor

tiszteletére. Szerkesztette Draskóczy István. Budapest 1994.

Spanke 1977. = Hans Spanke: Die Kompositionskunst der Sequenzen Adams von St. Victor.

In: Uő. Studien zu Sequenz, Lai und Leich. Ausgewählt von Ursula Aarburg.

Darmstadt 1977. 203-231.

SRH = Scriptores rerum Hungaricorum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae

gestarum. Edendo operi praefuit Emericus Szentpétery. Volumen I-II. Budapestini

1938. (Reprint kiadás Függelékkel és Utószóval bővítve: Szovák Kornél – Veszprémy

László. Budapest 1999.)

Stäblein 1949-1951. = Bruno Stäblein: Der lateinische Hymnus. In: MGG VII. 993-1018. ha-

sáb.

Stäblein 1965. = Bruno Stäblein: Sequenz. In: MGG XII. 522-549. hasáb.

Steiner 1990. = Ruth Steiner: The Parable of the Talents in Liturgy and Chant. In: Essays in

Musicology. A Tribute to Alvin Johnson. Edited by Lewis Lockwood and Edward

Roesner. American Musicological Society 1990.

Strzelecki 1935. = Ladislaus Strzelecki: De Horatio rei metricae Prudentianae auctore. In:

CH 36-49.

Sweeney 1984. = James Ross Sweeney: Magyarország és a keresztes hadjáratok a 12-13. szá-

zadban. In: Századok 1984. 114-124.

Szegfű 1968. = Szegfű László: Eretnekség és tirannizmus. In: Irodalomtörténeti Közlemények

1968/5. 501-515.

Szegfű 1974. = Szegfű László: Sarolta. In: KKKK. 239-259.

Szegfű 1977. = Szegfű László: A kerlési (cserhalmi) ütközet leányrablás epizódjának nyomoz-

ása. In: JGYTF TK. 23-31.

Szegfű 1978. = Szegfű László: I. László alakja a középkori forrásokban. In: JGYTF TK.

1978. 37-46.

- Szegfű 1979.** = Szegfű László: Gellért püspök halála. In: AUSZ AH (66). 1979. 19-28.
- Szekfű 1938.** = Szekfű Gyula: Szent István a magyar történet századaiban. In: SZIE III. 3-80.
- Szelestei Nagy 1984.** = Szelestei Nagy László: A Szent László-legenda szöveghagyományozódásáról. (Ismeretlen legendaváltozat.). In: Magyar Könyvszemle 1984. 176-203.
- Szendrei 1986.** = Szendrei Janka: Az István- és Imre-officium zenei rétegei. In: MTTK. 48-53.
- Szepessy 1969a.** = Szepessy Tibor: A Pray-kódex európai kapcsolataihoz. In: Irodalomtörténeti Közlemények 1969. 63-65.
- Szepessy 1969b.** = Szepessy Tibor: Beiträge zu den Quellen des Pray-Kodexes. In: Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungariae 1969. 49-53.
- SZIE** = Emlékkönyv Szent István király halálának 900. évfordulóján. I – III. Szerkesztette Serédi Jusztinián. Budapest 1938. (Új válogatott reprint kiadás: Szerkesztette Török József. Budapest 1988.)
- Szigeti 1961.** = Szigeti Kilián: A Szelpchényi-kódex. In: Magyar Könyvszemle 1961. 363-368.
- SZIK** = Szent István és kora. Szerkesztette Glatz Ferenc – Kardos József. Budapest 1988.
- SZIT** = Szent István tisztelete. Összeállította Török József. Budapest 1988.
- Sz. Jónás 1994.** = Sz. Jónás Ilona: A lovag kardja. In: SM. 27-33.
- Szovák 2002.** = Szovák Kornél: Szent László alakja a korai elbeszélő forrásokban. In: Századok 2002. 117-145.
- Szovák – Veszprémy 1999.** = Krónikák, legendák, intelmek. Utószó. In: SRH I-II. (reprint). Budapest 1999. 722-799.
- Szövérfy 1964.** = Szövérfy József: Die Annalen der lateinischen Hymnendichtung. Ein Handbuch. I-II. Die lateinischen Hymnen bis zum Ende des 11. Jahrhunderts. Berlin 1964.

- Szűcs 1973.** = Szűcs Jenő: Társadalomelmélet, politikai teória és történetiszemlélet Kézai Simon Gesta Hunagorumában. Első rész. In: Századok 1973. 569-643.
- Szűcs 1993.** = Szűcs Jenő: Az utolsó Árpádok. Budapest 1993.
- Taft 1993.** = Robert Taft, S. J.: The Liturgy of the Hours in East and West. The Origins of The Divine Office and Its Meaning for Today. Second Revised Edition. Collegeville 1993.
- Thoroczkay 2003.** = Thoroczkay Gábor: A Hartvik-legenda a XIX-XX. századi történetírásban. In: Fons 2003. 21-64.
- Tóth I. 1992.** = „Üdvöz légy, te boldog Várad!”. Versek Szent László királyról. Válogatta, fordította, az utószót és a jegyzeteket írta Tóth István. Marosvásárhely 1992.
- Tóth S. L. 2002.** = Tóth Sándor László: Vajk-István születésének kronológiai problémái. In: AUSZ AH 116 (2002). 9-19.
- Tóth 1947.** = Tóth Zoltán: Szent István legrégibb életirata nyomán. In: Századok 1947. 23-94.
- Török 1977.** = Török József: A magyar pálosrend liturgiájának forrásai, kialakulása és főbb sajátosságai (1225-1600). Budapest 1977.
- Török 1980a.** = Török József: Szent László liturgikus tisztelete. In: AP. 135-147.
- Török 1980b.** = Függelék. Török József szövegkiadásai in: AP. 148-159.
- Török 1980b/1.** = Historia rithmica de Sancto Ladislao. 148-155.
- Török 1980b/2.** = Sequentia de Sancto Ladislao; de Sancta Cruce. 155-158.
- Török 1980b/3.** = Könyörgések a Pray-kódexből. 158-159.
- Török 1985.** = Török József: A középkori magyarországi liturgia története. In: Kódexek a középkori Magyarországon. Budapest 1985. 49-66.
- Török 1986.** = Török József: Szentté avatás és liturgikus tisztelet. In: MTTK. 33-47.
- Török 1992a.** = Török József: Szent László szentté avatása. In: Műemlékvédelem 1992. 197-

202.

Török 1992b. = Török József: Szent László alakja a liturgikus szövegek tükrében. In: Szent László és Somogyvár. Tanulmányok a 900 éves somogyi bencés apátság emlékezetére.

Szerk. Magyar Kálmán. Kaposvár 1992. 101-105.

Török 1994. = Török József: Szempontok a Pray-kódex liturgikus szövegeinek vizsgálatához.

In: SM. 75-79.

Török 1999a. = Török József: Liturgia. In: Korai magyar történeti lexikon /9-14. század/. Főszerkesztő Kristó Gyula. Szerkesztő Engel Pál és Makk Ferenc. Budapest 1994. 410-412.

Török 1999b. = Török József: Egyetemes egyháztörténelem I-II. Budapest 1999.

Török 1999c. = Török József: A liturgikus öltözék a Pray-kódexben. In: A középkor szerete-
te. 383-391.

Török 2000. = Török József: Katolikus egyház és liturgia Magyarországon. (A kezdetektől a 19. század végéig). Budapest 2000.

Török 2001. = Török József: Szent István tisztelete a középkori magyarországi liturgiában.

In: Államalapítás, társadalom, művelődés. Szerkesztette Kristó Gyula. Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok 27. Budapest 2001. 107-111.

Váczy 1938. = Váczy Péter: Magyarország kereszténysége a honfoglalás korában. In: SZIE I. 215-265.

Veszprémy 1989. = Veszprémy László: Szent István felövezéséről. In: Hadtörténeti Közlemények 1989. 3-12.

Veszprémy 1990. = Veszprémy László: Ransanus krónikája Géza – Szent István fejezetének forrásproblémája. In: Magyar Könyvszemle 1990. 99-112.

Veszprémy 1998. = Veszprémy László: Szent Adalbert és Magyarország. Historiográfiai áttekintés. In: Ars Hungarica 1998. 321-337.

Veszprém 2004. = Veszprém László: Megjegyzések korai elbészölő forrásaink történetéhez. In: Századok 2004. 325-347.

Vetus hymnarium = Dankó József: Vetus Hymnarium Ecclesiasticum Hungariae. Budapest 1893.

Vogel 1986. = Medieval Liturgy: An Introduction to the Sources by Cyrille Vogel. Revised and Translated by William G. Storey and Niels Krogh Rasmussen, O.P. with the assistance of John K. Brooks-Leonard. The Pastoral Press Washington, D.C. 1986.

Vízkeleti 1988. = Vízkeleti András: Példaképköltés és argumentáció a középkori Szent István prédikációjában. In: SZIK 180-184.

Zalán 1926. = Zalán Menyhért: A Pray-kódex forrásaihoz. In: Magyar Könyvszemle 1926. 246-278.

Zalán 1927a. = Zalán Menyhért: A Pray-kódex benedictiói. In: Magyar Könyvszemle 1927. 44-66.

Zalán 1927b. = Zalán Menyhért: A Pray-kódex feltámadási szertartásai és misztériumdrámája. In: Pannonhalmi Szemle 1927. 97-104.

Zalán 1927c. = Zalán Menyhért: A Pray-kódex írásának helye és további sorsa. In: Magyar Könyvszemle 1927. 227-243.

Zsoldos 1997. = Zsoldos Attila: Téténytől a Hód-tóig. In: Történelmi Szemle 1997. 69-98.